

Микола Жарких

**Літературна історія
Сказання про загибель в Орді
князя Михайла Чернігівського
і боярина Федора»**

Київ, 10 серпня – 7 грудня 2021 р.

До уваги читачів

Даний документ можна завантажити з мого персонального сайту, з HTML-версії роботи, за адресою

www.m-zharkikh.name/uk/History/Monographs/SkazMyxFed.html

В HTML-версію можуть вноситись невеликі виправлення та доповнення.

В HTML-версії доступні зображення великого розміру, які в даний документ вставлено у зменшеному розмірі.

Сокращенная русская версия:

www.M-Zharkikh.name/ru/History/Monographs/SkazMyxFed.html

Shortened english version:

www.M-Zharkikh.name/en/History/Monographs/SkazMyxFed.html

Дана версія документа згенерована 20 грудня 2021 р.

Зміст

Ранні джерельні звістки	6
Іпатіївський літопис.....	6
Лаврентіївський літопис.....	6
Іоан із Плано Карпіні.....	6
Вільгельм Рубрук.....	7
Уявлення про походження «Сказання»	8
Ростовський текст	15
Примітки.....	22
Зауваження.....	22
Розлогі проложні тексти	27
Примітки.....	47
Текстологічний аналіз розлогих проложних текстів ..	48
Який розлогий проложний текст ближчий до первісного?	
.....	48
Що характерного містить С-2?.....	49
Текст С-3.....	50
Текст С-4.....	51
Порівняння списків С-5.....	52
Що характерного містить С-5?.....	53
Західноруський список С-5.....	54
Зв'язок РПТ із ростовським текстом.....	54
Прототипи розлогого проложного тексту	55
Слово про татарську неволю.....	55
Протограф СМФ.....	57
Літературний аналіз розлогого проложного тексту	61
Короткі проложні тексти (14 – 15 ст.)	73
Розлогі літописні тексти (15 ст.)	74
Примітки.....	95
Зауваження до розлогих літописних текстів 15 ст.	96
Текст Софійського 1-й літопису старшого ізводу.....	96
Текст Новгородського 1-го літопису молодшого ізводу....	98
Текст Московського зводу 1492 р.....	100
Текст Вологодсько-Пермського літопису.....	101
Тексти Пахомія Серб	102
Примітки.....	122
Текстологічний аналіз текстів Пахомія Серб	122
Особливості структури і змісту.....	122
Збіжності й розбіжності текстів С-6 – С-8.....	123

Індивідуальні особливості тексту С-6 і спільні особливості (С-7 + С-8).....	124
Індивідуальні особливості тексту С-7 і спільні особливості (С-6 + С-8).....	126
Індивідуальні особливості тексту С-8 і спільні особливості (С-6 + С-7).....	127
Походження текстів Пахомія Серба	129
Літературний аналіз текстів Пахомія Серба	132
Новий твір у новому жанрі.....	132
Скорочений текст С-9.....	136
Історіографія.....	136
Короткі літописні тексти	140
Примітки.....	149
Зауваження.....	149
Розлогі літописні тексти (16 ст.)	149
Примітки.....	162
Зауваження до розлогих літописних текстів 16 ст.	163
Текст Тверського літопису.....	163
Текст Воскресенського літопису.....	164
Текст Холмогорського літопису.....	164
«Никонівські» тексти	164
Примітки.....	173
Зауваження.....	173
Похвальне слово Льва Філолога	175
Історія написання твору Льва Філолога.....	175
Джерела твору Льва Філолога.....	176
Додаткові джерела твору Льва Філолога.....	183
Ідейне спрямування твору Льва Філолога.....	186
Тексти Степенної книги	187
Примітки.....	199
Зауваження до текстів Степенної книги	199
Андрій (Афанасій) – автор Степенної книги.....	199
Сказання про Михайла і Федора у Степенній книзі.....	201
Сказання про Михайла і Федора у Лицевому літописному зводі.....	205
Чудовський текст	206
Короткі проложні тексти (16 – 17 ст.)	210
Короткий текст С-11.....	215
Короткий текст С-12.....	215
Текст Дмитрія Туптала	216
Димитрій – автор Четьох міней.....	216
Аналіз тексту Дмитрія.....	216

Ідея тексту Дмитрія.....	221
Студії над текстом Дмитрія.....	222
Переробки тексту Дмитрія.....	223
Вплив «Сказання» на пізніші тексти.....	224
Загибель князя Романа Рязанського.....	224
Антитатарська публіцистика.....	224
Татарська руїна.....	224
Житіє князя Олександра Невського.....	224
Загальні спостереження.....	225
Залежність текстів.....	225
Прийоми варіювання текстів.....	227
Класифікація текстів.....	228
Регіональні варіанти.....	229
Джерела для укладання «Сказання».....	230
Значення «Сказання» як історичного джерела.....	231
Висновки.....	231
Історіографія.....	233
Лев Дмитрієв (1970 р.).....	233
Володимир Кучкін (1990 р.).....	234
Вадим Стависький (1992 – 2021 рр.).....	235
Сергій Павленко (1996 р.).....	242
Володимир Рудаков (2009 р.).....	242
Марія Антонова і Катерина Іванова (2013 р.).....	243
Надія Мілютенко (2016 р.).....	243
Марципани на циганське весілля.....	244
Висновки.....	245
Перелік скорочень.....	246

20 вересня 1246 р. в Орді за наказом Батия було страчено князя Михайла Всеволодовича, який колись княжив у Чернігові, та його боярина Федора. Ця подія справила враження на сучасників та нащадків, і була відбита не тільки в коротких записах сучасників, але також у значно довших пізніших текстах, котрі загально зуться «Сказанням про загибель в Орді князя Михайла Чернігівського і боярина Федора» (СМФ).

Це Сказання мало довгу й цікаву літературну історію, котру варто дослідити в деяких деталях.

Забігаючи наперед, хочу сказати: хоча СМФ використовується істориками в якості джерела фактичних відомостей про подію 1246 року, насправді це чисто літературний витвір, цінний тільки для історика літератури та для історіографії. Наявні в ньому фактичні дані не перевищують те, що розповіли нам сучасники події. З СМФ можна побачити, як розвивались літературні смаки й літературна техніка, а також як змінювався упродовж століть погляд на події середини 13 ст.

Ранні джерельні звістки

Ранні записи про загибель князя Михайла Всеволодовича, які походять з середини 13 ст., не мають характерних особливостей пізнішого СМФ, але вони послужили матеріалом для СМФ.

Тому я вважаю за доцільне подати тут ще раз ці загалом добре відомі й легко доступні у Мережі тексти, на які я буду не раз посилатись.

Іпатіївський літопис

В оригіналі:

Въ лѣто сѣнг [6753 (1245)] Слышавъ же корола Михайль вдавъ дочѣрь за снѣ его и бѣже Оугры король же Оугорьскый и снѣ его Ростислав чсти емоу не створиста.

вн же розгнѣвавса на сна возвратиса Черниговоу. ѿтоуда еха Батыеви проса волости своее ѿ него. Батыеви же рекшоу поклониса ѡцѣ нашихъ законуу Михайль же ѿвѣща аще Бѣ ны естъ предалъ и власть нашоу грѣхъ ради наших во роуцѣ ваши тобѣ кланѣмса и чсти приносим ти а законуу ѡцѣ твоихъ и твоемоу бо нечстивомоу повелению не кланѣмьса. Батыи же яко свѣрпыи звѣрь възяриса повелѣ заклати и закланъ быс безаконьнымъ Доманомъ Путивльцемъ нечствомъ и с нимъ закланъ быс боаринъ его Федоръ иже мчнскый пострадаша и восприяста вѣнѣчь ѿ Хсв Бѣ.

В перекладі Л. Махновця:

У рік 6753 [1245]. Михайло ж [Всеволодович], почувши, що король [Бела] оддав дочку за сина його, утік в Угри. Але король угорський і син його Ростислав честі йому оба не вчинили, і він, розгнівавшись на сина, вернувся до Чернігова.

Звідти поїхав він [до] Батия, просячи волості своєї у нього. Батий же сказав: «Поклонися отців наших закону». Але Михайло відповів: «Коли бог передав нас і землю нашу за гріхи наші в руки ваші, ми тобі кланяємося і честь складаємо тобі. А закону отців твоїх і твоему богонечстивому повелінню – не кланяємося». Батий тоді, як той розлючений звір, роз'ярився, повелів заколоти князя Михайла, і заколений був він беззаконним Доманом, путивльцем нечестивим, і з ним заколений був боярин його Федір. Так мученицьки постраждали вони і дістали обидва вінець од Христа бога.

Лаврентіївський літопис

В лѣт ꙗ҃ꙗ нѣд. [6754 (1246)] [...] Михайло княз Черниговьскый со внуком своимъ Борисом поѣхаша в Татары и бывшим имъ в станѣх посла Батыи к Михайлу князю вела ѣму поклонитиса ѡгневи и болваном ихъ. Михайло же княз не повинуса велѣнью ихъ но укори и [його, Батия] и глухыѣа ѣго кумиры и тако безъ млсти ѿ нечстыхъ заколенъ быс и конецъ житью приять мсца семтаб въ кѣ. на памат ст҃го мчнка Євстафѣа.

Іоан із Плано Карпіні

Чернець-францисканець Іоан із Плано Карпіні у 1245 – 1247 роках їздив послом до татарського хана і написав звіт – цілу книгу про татар. Він не був самовидцем загибелі Михайла, але зібрав відомості про цю подію:

§ 3-1-2. Прежде всего также они делают идол для императора и с почетом ставят его на повозке перед ставкой, как мы видели при дворе настоящего

императора, и приносят ему много даров. Посвящают ему также лошадей, на которых никто не дерзает садиться до самой их смерти. Посвящают ему также и иных животных, и если убивают их для еды, то не сокрушают у них ни единой кости, а сожигают огнем. В полдень также они поклоняются ему как Богу и заставляют поклоняться некоторых знатных лиц, которые им подчинены.

Отсюда недавно случилось, что Михаила, который был одним из великих князей Русских, когда он отправился на поклон к Бату, они заставили раньше пройти между двух огней; после они сказали ему, чтобы он поклонился на полдень Чингис-хану. Тот ответил, что охотно поклонится Бату и даже его рабам, но не поклонится изображению мертвого человека, так как христианам этого делать не подобает. И, после неоднократного указания ему поклониться и его нежелания, вышеупомянутый князь передал ему через сына Ярослава, что он будет убит, если не поклонится. Тот ответил, что лучше желает умереть, чем сделать то, чего не подобает. И Бату послал одного телохранителя, который бил его пятаком в живот против сердца так долго, пока тот не скончался.

Тогда один из его воинов, который стоял тут же, ободрял его, говоря: «Будь тверд, так как эта мука недолго для тебя продолжится, и тотчас воспоследует вечное веселие». После этого ему отрезали голову ножом, и у вышеупомянутого воина голова была также отнята ножом.

§ 3-1-3. Сверх того, они набожно поклоняются солнцу, луне и огню, а также воде и земле, посвящая им начатки пищи и питья и преимущественно утром, раньше чем станут есть или пить. И так как они не соблюдают никакого закона о богопочитании, то никого еще, насколько мы знаем, не заставили отказаться от своей веры или закона, за исключением Михаила, о котором сказано выше [...]

§ 3-2-2. И, говоря кратко, они веруют, что огнем все очищается; отсюда когда к ним приходят послы или вельможи или какие бы то ни было лица, то и им самим, и приносимым ими дарам надлежит пройти между двух огней, чтобы подвергнуться очищению, дабы они не устроили какого-нибудь отравления и не принесли яду или какого-нибудь зла [...]

§ 3-4-2. Родственников же [усопшего] и всех тех, кто пребывает в его ставках, надлежит очистить огнем; это очищение делается следующим образом. Устраивают два огня и рядом с огнями ставят два копия с веревкой на верхушке копий, и над этой веревкой привязывают какие-то обрезки из букарана; под этой веревкой и привязками между упомянутых двух огней проходят люди, животные и ставки. [*Джиованни дель Плано Карпини. История Монгалов. Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны. Перевод А.И.Малеина. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1957 г.*]

Текст Іоана в тому вигляді, як ми його маємо, не був відомий авторам СМФ, але часто використовується дослідниками Сказання.

Вільгельм Рубрук

Вільгельм – чернець-францисканець родом із містечка Рубрук у Фландрії – за дорученням французького короля Людовика 9-го їздив у 1253 – 1255 роках до Каракорума, де зустрівся із ханом Мунке. Свою поїздку він описав у досить великій книзі, де зокрема написано:

Над головою господина [в доме] бывает всегда изображение, как бы кукла или статуэтка из войлока, именуемая братом хозяина; другое похожее изображение находится над постелью госпожи и именуется братом госпожи; эти изображения прибиты к стене; а выше, среди них, находится еще одно изображение, маленькое и тонкое, являющееся, так сказать, сторожем всего дома [...]

Прорицатели, как признал сам хан, являются их жрецами, и все, что они предписывают делать, совершается без замедления [...]
Они [прорицатели] очищают также всякую утварь усопших, проводя ее через огонь. Именно, когда кто-нибудь умирает, все, принадлежавшее ему, отделяется и не смешивается с другими вещами двора, пока все не будет очищено огнем. Так, видел я, поступили с двором той госпожи, которая скончалась, пока мы были там. Отсюда брату Андрею и его товарищам надлежало пройти огнями по двум причинам: во-первых, они несли подарки, во-вторых, эти подарки были назначены лицу уже умершему, а именно Кен-хану [Гуюку]. [*Джиованни дель Плано Карпини. История Монгалов. Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны.* Перевод А.И.Малеина. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1957 г.]

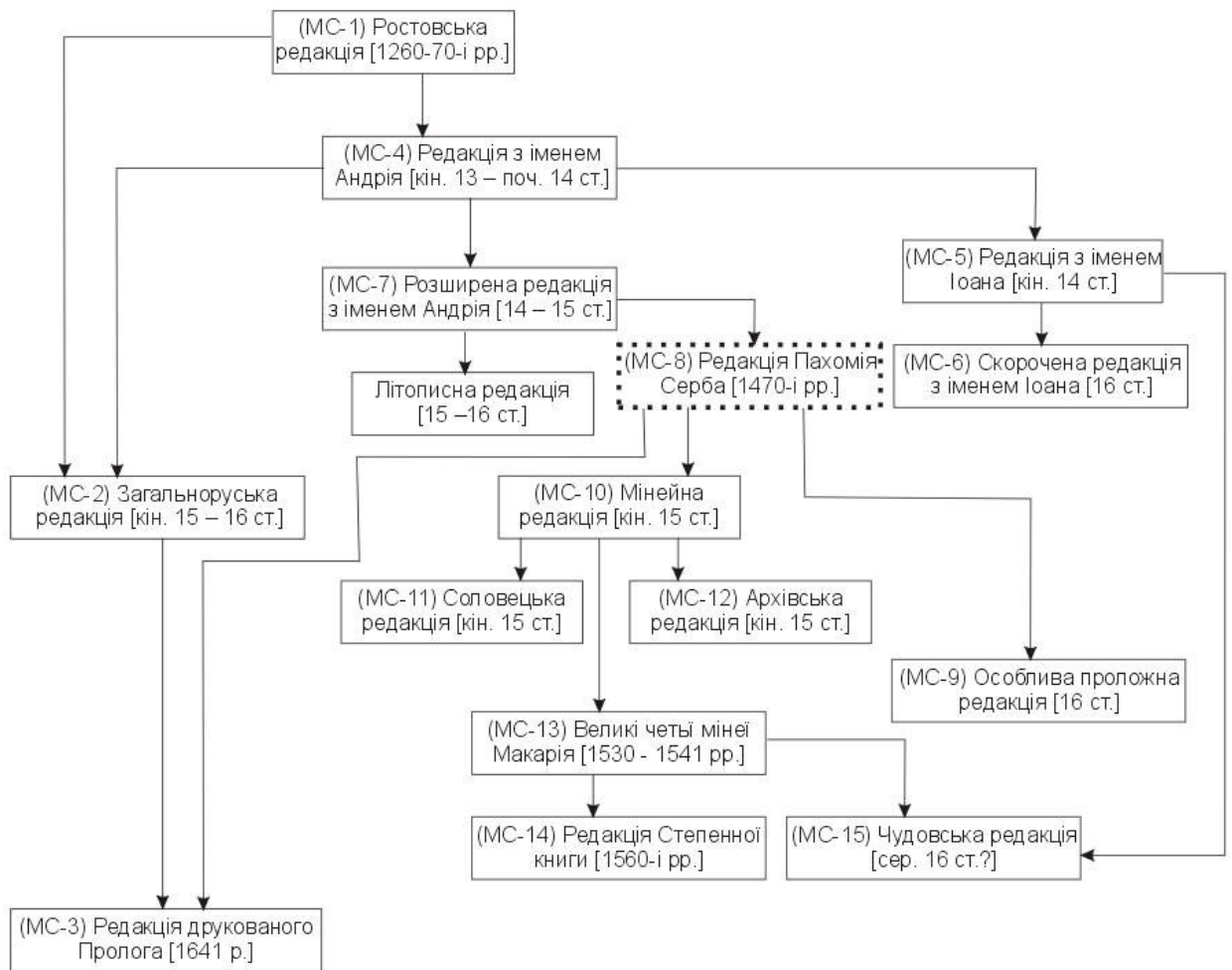
Те, що Вільгельм писав про зображення у татар та обряд очищення вогнем, загалом узгоджуються з написаним Іоаном. Ніякого поклоніння сонцю, місяцю чи вогню Вільгельм не зауважив. Про поклоніння кущу вони не згадували.

Уявлення про походження «Сказання»

Літературне відлуння загибелі князя Михайла Всеволодовича і боярина Федора досліджується уже досить довгий час. Тут я хочу розглянути тільки роботи, в яких розвинуто загальні погляди на еволюцію текстів СМФ та / або які супроводжувались публікаціями текстів СМФ. Інші роботи розглядатиму в розділі «Історіографія».

Микола Ілліч Серебрянський (1872 – 1940) у своїй книзі «[Древнерусские княжеские жития](#)» [М.: 1915 г.] присвятив сказанню про Михайла і Федора цілий 2-й розділ (с. 32 – 55) і в додатках надрукував ряд цінних текстів твору (с. 49 – 86). На цю важливу працю доведеться часто посилались, тому я запроваджую скорочення НИС-1 для дослідження та НИС-2 для текстів.

Він виділив багато редакцій СМФ і встановив співвідношення між ними. Ці зв'язки я переніс на наступну стемму:

Стемма редакцій СМФ за М. Серебрянським

На стеммі виділені М. С. редакції позначені МС-1 – МС-15. Не збережена в оригіналі редакція Пахомія Серба (МС-8) виділена крапковим контуром. Висновки М. С. такі:

1. Значення біографічних джерел мають МС-1 та МС-4, решта становить історико-літературний інтерес. Про Степенну книгу (МС-14) навіть сказано:

«В остальном новая редакция не представляет собою никакого интереса; это обычное разбавление старого житийного рассказа пустословием» [НИС-1, с. 49].

2. СМФ в цілому не залежить від літописних повістей про Михайла і Федора; навпаки, ці літописні повісті походять від МС-7.

Певними недоліками праці М. С. можна вважати:

1. М. С. не задавався питанням про час виникнення редакцій, а визначав його за датою найдавнішого рукопису. Також він не визначав дати рукописів самостійно, а користувався тими датами, що були прийняті в його час. Тому знахідки нових рукописів можуть привести до перегляду хронологічної системи редакцій.

2. Різницю редакцій М. С. показував на прикладах окремих слів та виразів, не розглядаючи змісту творів в цілому (що прециз є звичним в науці історії літератури).

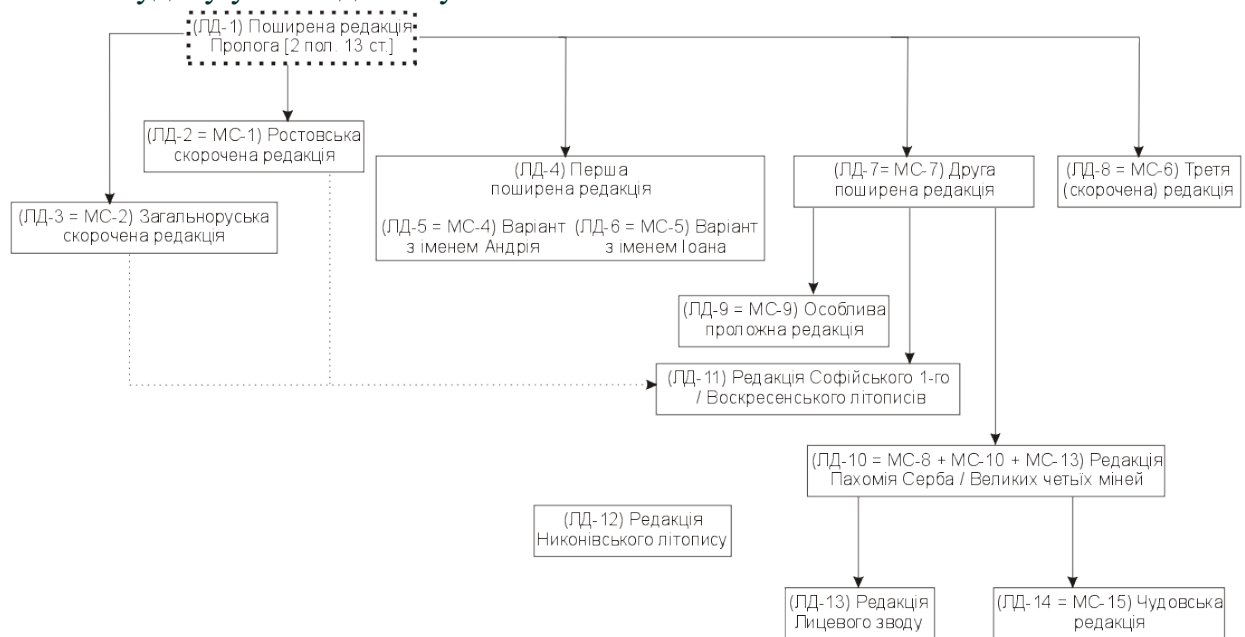
3. М. С. припустив, що МС-5 могла виникнути в західній Русі і звідти поширитись у північно-східну Русь. Але чому він вважав найдавніші списки МС-5 західно-руськими – не пояснено.

В цілому весь фонд рукописів, розглянутих М. С., пов'язаний із північно-східною Руссю і Московським царством. Українського рукописного матеріалу не видно зовсім.

... Коли до влади в Росії прийшли «русские» (Сталін, Берія і Каганович), вони подбали заарештувати Серебрянського. Ні, від нього не вимагали поклонитися кущу чи пройти між вогнями – просто відправили у Сибірський табір (Сиблаг), де він і помер 23 травня 1940 року, розділивши якоюсь мірою долю князя Михайла, про якого він писав...

Такі форми заохочення гуманітарних студій, як арешти, розстріли та заслання – всупереч намірам і деклараціям московської влади – не тільки не привели до поживавлення досліджень, але до цілковитого їх занепаду.

Як наслідок наступним кроком у вивченні СМФ стала енциклопедична стаття **Льва Олександровича Дмитрієва** (1921 – 1993) [Дмитрієв Л. А. Сказание о убиении в орде князя Михаила Черниговского и его боярина Феодора. – «Словарь книжников и книжности Древней Руси», Ленинград, 1989 г., т. 2, ч. 2, [с. 412 – 416](#)]. Він уявляв собі співвідношення редакцій інакше, і я спробував подати його побудову у вигляді наступної стемми:

Стемма редакцій СМФ за Л. Дмитрієвим

Ключовою відмінністю є оцінка Ростовської редакції (МС-1 = ЛД-2): Серебрянський вважав її основою всіх наступних редакцій, тоді як Дмитрієв вважав такою основою гіпотетичну розлогу редакцію ЛД-1, Ростовська ж редакція була її скороченням. Але це важливе твердження ніяк не обґрунтовано.

Далі, стемма Л. Д. (якщо я правильно зрозумів його думки) передбачає, що від від гіпотетичного протографа ЛД-1 походять цілих п'ять пізніших незалежних переробок. Теоретично кажучи, нічого неможливого в цьому немає, але – тільки теоретично. Практично ж це означає, що текст ЛД-1 був дуже поширеним, так що різні книжники в різних кінцях північно-східної Русі його мали і могли

переробляти. А якщо так, чому ж він ніде не зберігся, хоча маємо інші дуже ранні списки СМФ?

Далі, якщо всі переробки були незалежними, виходить, що кожен з їх авторів не знав про існування інших авторів і їх творів. Думаю, що це можливо тільки у випадку, коли всі ці автори працювали більш-менш одночасно і в різних книжних центрах. А ми справді знаємо стільки книжних осередків і стільки агіографів?

Далі, якщо редакція ЛД-2 є ростовською, то це могло би означати, що ЛД-1 виникла не в Ростові. Тоді де ж вона могла виникнути? А якщо вона виникла таки в Ростові, то виходить, що в одному книжному центрі паралельно побутували дві версії СМФ, із яких ЛД-2 збереглась у кількох списках (Серебрянський нарахував їх сім), а ЛД-1 не збереглась зовсім – чому?

Таким чином, новий погляд Л. Д. на походження редакцій СМФ містить цікаві моменти, але викликає і ряд нових запитань. Можна тільки пошкодувати, що Л. Д. не подав докладнішого обґрунтування своїх поглядів у вигляді розлогої дослідницької статті.

Наступну версію походження СМФ подав **Борис Михайлович Клосс** (нар. 1932 р.) – так само у вигляді довідкової статті [*Клосс Б. М. Житие князя Михаила Черниговского. – «Письменные памятники истории Древней Руси. Аннотированный каталог-справочник»*, Спб., 2003 г., с. 208 – 211].

Хоча довідник – не зовсім відповідне місце для розлогого обґрунтування нових поглядів, ця стаття подає багато нових фактів та думок:

1. Ростовську редакцію (БК-1 = МС-1) Б. К. датує часом між смертю княгині Марії Михайлівни (1271 р.) та смертю її сина князя Бориса Васильковича (1277 р.). Найдавніший список походить з 14 ст.

2. Розлога повість (БК-2 = МС-7) датується 1313 роком на підставі її найдавнішого списку (ГИМ, Синодальное собрание № 239), який у Серебрянського датований загально 14 ст. Це значно змінює уявлення про ранню історію СМФ. Б. К. датує цю повість часом між 1270-и роками і 1313 р. і припускає її створення в оточенні митрополита (звідси – її загальноруський характер).

Питання, чи первісним було БК-1, чи БК-2 – автор залишає відкритим.

3. Від БК-2 походять СМФ у складі літописів: НІЛМІ, СІЛСІ, МЗІ492.

4. В 1470-х роках на основі СІЛСІ створено редакцію Пахомія Серба (БК-3 = МС-8).

5. Від БК-2 походить скорочена переробка 1-ї половини 15 ст. (БК-4), а від БК-4 незалежно походять:

– редакція отця Андрія (БК-5 = МС-4; єдиний її список, котрий містить ім'я Андрія, датується 1 пол. 15 ст.);

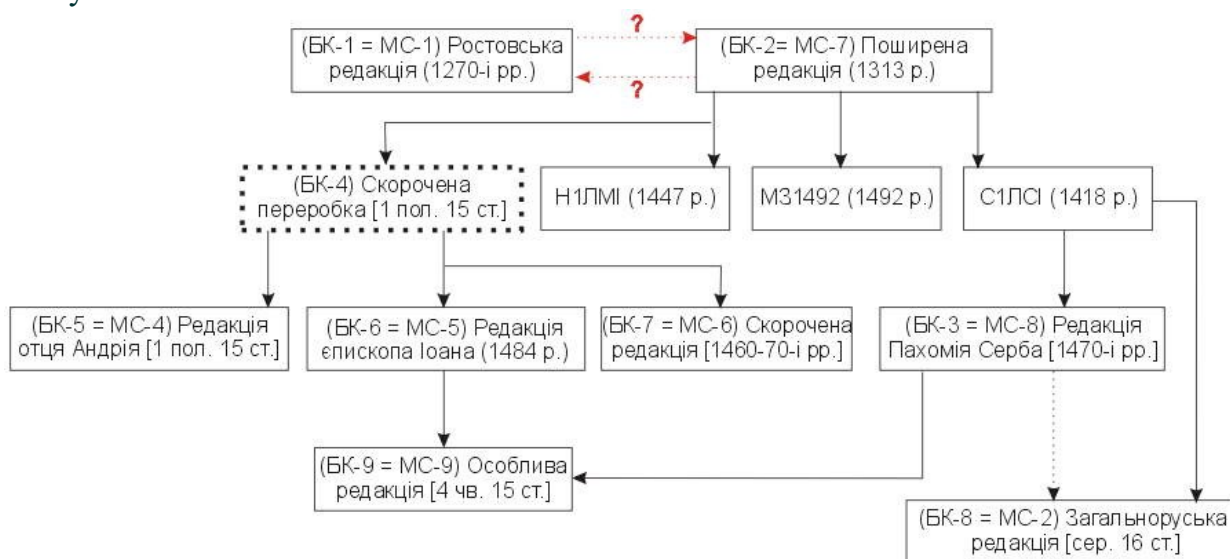
– редакція єпископа Іоана (БК-6 = МС-5), її найдавніший список датується 1484 р.;

– скорочена редакція (БК-7 = МС-6), її найдавніший список датується 1460-70-и роками;

6. Загальноруська редакція (БК-8 = МС-2), найдавніші списки якої походять з середини 16 ст., є скороченням СІЛСІ з можливим впливом БК-3.

7. Особлива редакція (БК-9 = МС-9) є сильно скороченою компіляцією БК-6 та БК-3. Найдавніший її список походить з 4 чв. 15 ст.

Пізніших текстів СМФ Б. К. не торкався. Все це можна відобразити у вигляді наступної стемми:

Стемма редакцій СМФ за Б. Клосом

Як і можна було очікувати, нове більше ретельне вивчення рукописів привело до значних змін у датуваннях і перегляду всієї стемми. Знову можна пошкодувати, що Б. К. не розвинув свої спостереження у великій дослідницькій статті.

Ольга Вікторівна Лосева (1971 – 2017) у своєму дослідженні Пролога [Лосева О. В. [Життя русских святых](#) в составе древнерусских Прологов XII – первой трети XV веков. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009 г.] не займалася спеціально СМФ, але дала цінні спостереження над ранніми текстам СМФ та їх нову публікацію [міркування на с. 191 – 193, 244 – 245, 251; тексти на с. 294 – 312].

Найдавніші рукописи з текстом СМФ – це **Прологи короткої редакції**, переписані у Пскові: ГИМ, Син. № 239 (рукопис 1313 р., написаний поповичем Козьмою при участі його батька Андрія Микулинського) та РГАДА, Тип. № 159 (рукопис бл. 1329 р., переписаний тим самим Андрієм Микулинським та невідомим ближче Явілою). Вони містять текст МС-7.

Дуже важливо, що цей розлогий текст в кілька разів перевищує розміром типові проложні житія, і тому О. Л. не погоджувалась із думкою Б. Клосса, що МС-7 було спеціально написане для Пролога. Істотно, що у Пролозі цей текст розміщено під 23 вересня.

Обидва найдавніші рукописи мають зіпсовані місця. В № 239 опущено частину цитати з пророка Ісайї, в № 159 маємо *ць* замість *кочь*; замість фрази «к канови и Батыеви» маємо «к канови Батыеви». На думку О. Л., це свідчить, що писар не розумів даної фрази.

Ще один рукопис Пролога з текстом МС-7 – ГИМ, Синодальное собрание № 839 – також переписано у Пскові в 1425 р. з рукопису № 239.

Всі три рукописи були відомі М. Серебрянському і використані ним при публікації МС-7; але нові датування рукописів і з'ясування місця їх переписування значно змінюють наші уявлення про СМФ.

Єдиний рукопис СМФ, що містить ім'я отця Андрія в заголовку – РНБ, Софийское собрание, № 1365 – також був відомий М. Серебрянському, який і надрукував цей текст як МС-4. Але дата його нині уточнена: замість 14 – 15 ст. нині його датують 1 пол. 15 ст.

При вивченні **Пролога пространної редакції** О. Л. з'ясувала, що багато давніх пергаментних списків взагалі не мають ніяких записів про Михайла і Федора, в трьох рукописах міститься не СМФ, а короткі звістки про загибель Михайла, ще один рукопис містить МС-4.

Інші рукописи такого типу містять МС-1. Два з них використав М. Серебрянський для свого видання. Це РГАДА, Тип. № 161 (дата у М. С. – 14 ст., нині його датують 2 пол. 14 ст.) та РГАДА, Тип. № 153 (М. С. датував його на 13 – 14 ст., нині його датують кінцем 14 (?) – 1 пол. 15 ст.). О. Л. використала для свого видання ці два списки і додала ще Прилуцький Пролог поч. (?) 15 ст. (РНБ, собрание Санктпетербургской духовной академии, А.І.264, т. 1) – третій за часом створення рукопис МС-1. В цих рукописах текст МС-1 поставлено під 20 вересня.

Короткий текст МС-1, на думку О. Л., дуже добре відповідає стандарту проложного житія.

Таким чином, О. Лосева зробила значний внесок у вивчення СМФ, виявивши один додатковий ранній список і з'ясувавши розподіл різних текстів СМФ по різних редакціях Пролога.

Разом з тим не можна не відзначити: нові датування рукописів ніяк не обгрунтовані. О. Л. не займалась цим датуванням, а скористалась тими, що надала група дослідників на чолі з А. А. Туриловим. Не маючи підстав сумніватись у кваліфікації цих фахівців, мушу зауважити: згідно правил науки **кожне** суттєве твердження мусить бути обгрунтоване (доведене, верифіковане).

Спробу обгрунтувати дату рукопису ГИМ, Син. № 239 дав Василь Калугін [*Калугин В. В. [Андрей Микулинский](#) и Козьма Попович – псковские писцы XIV в. – «Книжные центры Древней Руси. XI–XVI вв.: Разные аспекты исследования», СПб., 1991 г., с. 46 – 61*]. Він провів палеографічне дослідження 4 рукописів, переписаних названими писарями, і зібрав про них додаткові джерельні відомості.

Із цих книг відносно упевнено датується лише Паремійник 1312 – 1313 pp. Обширний запис про закінчення книги має дату «в лето СЦКА мая в ЗІ». Додатково вказано: це було за новгородського архієпископа Давида (правив у 1309 – 1325 pp.), великого князя Михайла (Ярославича Тверського, правив у 1304 – 1318 pp.) і псковського князя Бориса (особа, не зазначена в переліку псковських князів). СЦКА = 6921 = 1413 рік, що суперечить датам урядування названих осіб. В. К. вважав, що тут застосована локальна псковська система цифр, де Ц – не 900, як звичайно, а 800. Так викомбінується дата 1313 рік, і це дає нам орієнтовну дату роботи названих писарів.

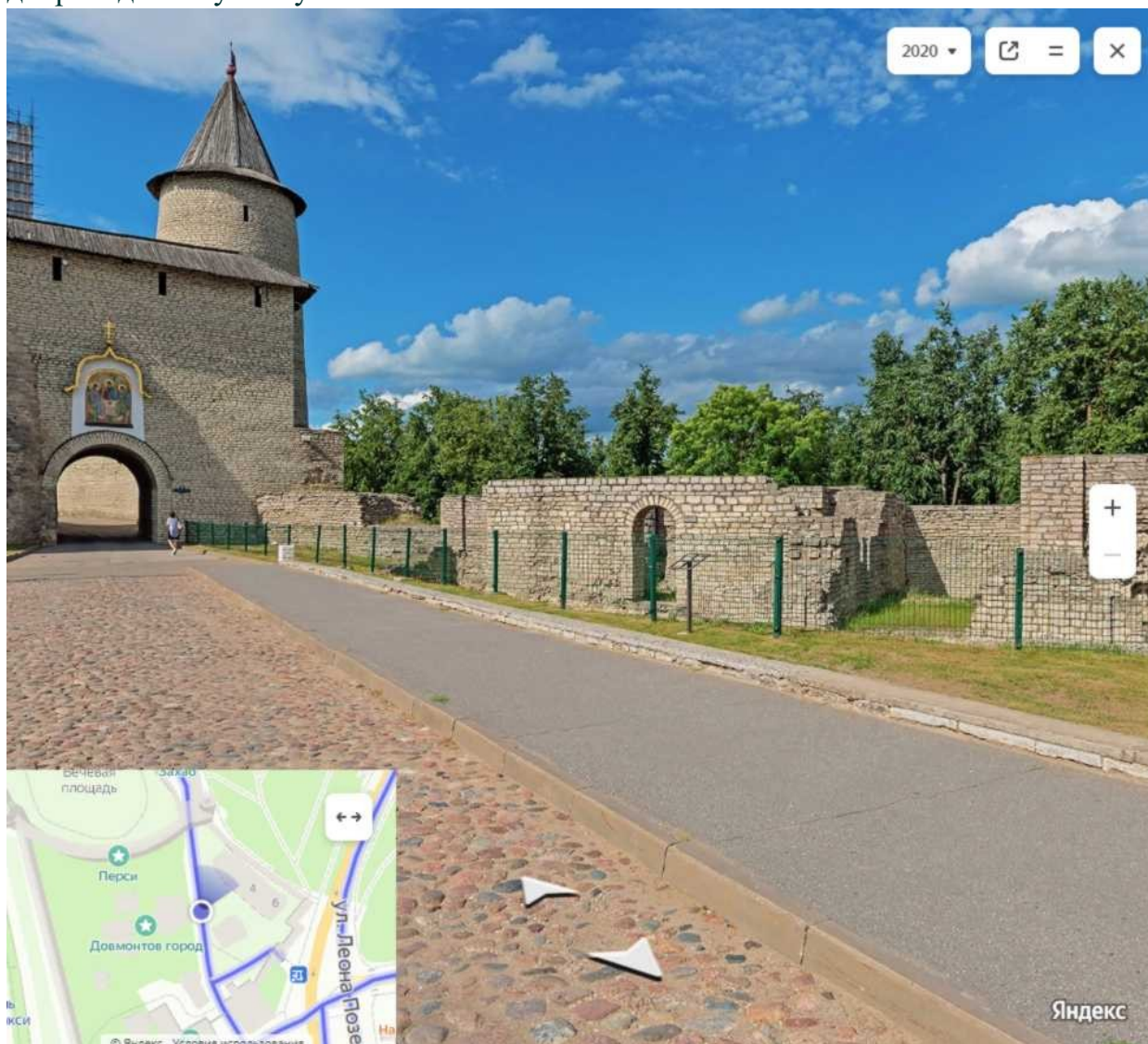
Пролог Син-239 також має післямову, у якій від річної дати збереглась лише початкова цифра S (6, решта затерті) та індикт AI (11-й). Цю дату дослідники воліють розв'язувати як 1313-й рік, але той самий індикт мають і 1328-й (+ 15) і 1343-й (+ 30) роки. Палеографічні спостереження В. К. показують, що більшу частину книги переписав Козьма, а його батьку Андрію належать лише незначні фрагменти. Оскільки піп Андрій згаданий у Псковському 3-у літописі під 1327 роком, я б не виключав дати 1328 і навіть 1343 pp. (може бути, що в останньому

році Андрій мав уже похилий вік і тому вписав у цю книгу дуже мало). Обережніше було би датувати цю книгу 1-ю половиною 14 ст., її псковське походження безсумнівне.

От що показує спроба верифікації загальноприйнятої у сучасних дослідників дати.

Рукопис РГАДА, Тип. № 159 у статті Калугіна не розглядається.

Цікаві міркування про зв'язок писарської діяльності Андрія Микулинського з церквами Пскова висловила Ірина Лабутіна [*Лабутіна І. К. Историческая топография Пскова в 14 – 15 вв. – М.: Наука, 1985 г., с. 194, 213 – 215*]. У Пскову від 1 пол. 14 ст. були відомі дві церкви св. Миколи – церква св. Миколи над Греблею, зруйнована в 1701 р., та церква св. Миколи на Всосі, яка існує і тепер і добре відома з усіх путівників.

Псков. Церква св. Миколи над Греблею

Вигляд з південного заходу. Фото 2020 р. з [панорам Яндекса](#). Ліворуч – стіна Крома (власне «Гребля») та Великі ворота, що ведуть з Довмонтова города до Крома. В центрі – законсервовані залишки церкви св. Миколи.

Псков. Церква св. Миколи на Всосі

Вигляд з південного заходу. Фото М. І. Жарких 24 червня 1983 р. Церква, яку ми бачимо на фото, збудована в 1535 – 1536 рр., через два століття після часу життя Андрія Микулинського.

В одній із цих церков і був попом Андрій Микулинський.

В 1989 році Л. Дмитрієв писав:

Наиболее исчерпывающее исследование Сказания принадлежит Н. И. Серебрянскому [...] Сказание, пользовавшееся в Древней Руси огромной популярностью и имевшее длительную литературную историю (13 – 16 вв.), требует монографического исследования, основанного на исчерпывающем текстологическом изучении всех видов, редакций, вариантов этого произведения, посвященного борьбе русского народа с монголо-татарскими завоевателями [Дмитриев Л. А., *op. cit.*].

Чи можна вважати, що цей заповіт нині виконано? Мені здалося, що не все у походженні (а отже, і джерельній вартості) СМФ з'ясовано. Отже, кому цікаво – читаємо далі.

Ростовський текст

Читання текстів «Сказання про Михайла і Федора» (СМФ) показало, що вони дуже варіативні, і серед опублікованих текстів дуже рідко трапляються відносно точні списки раніших текстів. Тому порівняльну таблицю текстів довелося розбити на кілька частин, в кожній із яких згруповано відносно близькі тексти. Характерні різночитання в таблицях відзначено **півжирним** шрифтом.

Розглядаючи порівняльні таблиці, слід розуміти – в них відбито не всі наявні в текстах різночитання, а тільки різночитання у фрагментах, обраних для кожного епізоду. Суцільне порівняння всіх текстів – справа майбутньої цифрової текстології.

Читання показало також, що виразних редакцій (тобто систематичних змін, проведених по всьому тексту заради якоїсь ясно окресленої мети) у випадку СМФ

майже не видно. Тому я волюю вживати назву «група текстів», а не «редакція». Також не вживаю назв «скорочена / розширена» редакція, щоб не нав'язувати наперед думку про напрямок переробки, а говорю про «короткі / розлогі» тексти.

З огляду на важливість раннього Ростовського тексту (С-1) СМФ я порівнюю тут два найдавніших списки:

С-1-161 – Пролог РГАДА Тип. № 161 2 пол. 14 ст. [дата не обгрунтована і не підтверджена!], за виданням О. Лосевої [*Лосева О. В. Жития русских святых* в составе древнерусских Прологов XII – первой трети XV веков. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009 г., с. 294 – 297; підведено варіанти С-1-153].

С-1-153 – Пролог РГАДА Тип. № 153 кін. 14 (?) – 1 пол. 15 ст. [дата не обгрунтована і не підтверджена!], за виданням М. Серебрянського [НИС-2, с. 50 – 51; підведено варіанти С-1-161].

	Епізод	С-1-161	С-1-153
М-1	Заголовок	В то ж день святого Михаила князя Черниговскаго и Феодора боярина его	Во той же день страсть святого мученика Михаила князя черниговского и Феодора боярина его
М-2	Автор	–	–
М-3	М. – християнин	Сии блаженный князь Михайло... богатство и славу временную, еже есть паучины хужьша.	Си блаженный князь М.... славу сию временную еже есть хуже паучины .
М-4	Обов'язки християнина	–	–
М-5	Походження М.	–	–
М-6	М. почув про прихід варварів	–	–
М-7	Як бог карає грішників	–	–
М-8	Напад татар	Егда же бысть нахождение и [1] поганных инопленник [!] на землю крестьянскую гневом Божиим... избиша многи князя сродника его.	Егда же бысть нахождение иноплеменник на землю Русьскую гневом Божиим... избиша многи князи сродники его.
М-9	Біблійні порівняння	–	–
М-10	Поразка Мстислава	–	–
М-11	Люди ховались у містах	–	–

М-12	М. в Києві наказав убити татарських послів	–	–
М-13	М. утік до Угорщини	А Михайло беже во Угры, яко же пророк глаголет... [2]	А Михайло тогда отеха во Угры, яко же пророк глаголет...
М-14	Інші люди тікали в далекі краї	–	–
М-15	Падіння Києва	–	–
М-16	Загибель і полон людей	–	–
М-17	Мало людей залишилось, їх порахували	По сих осадив я [3] по городам, изочтоша и в число	По сих осадив я по городом, изочтоша я в число
М-18	і почали брати данину	–	–
М-19	Князі і люди повертались / М. повернувся до Києва	–	–
М-20	Татари кликали їх [князів?] до Батия	и начаша звати я ко цесарю глаголемому Батью	и начаша звати я ко цесарю своему глаголемому Батью
М-21	Слова наказу	–	–
М-22	Князі поклоняються	–	–
М-23	Звичай Батия	и начаша я льстити, веляще ити сквозе огни, кланятися солнцю и идолом...	и начаша я льстити, веляче ити сквозе огнь и кланятися солнцю и идолом...
М-24	Татари приносять жертви	И еже приношаху цесарю дары, от всего вземлюще во огнь вметаху, якоже и персии творять.	А иже приношаху ко цесарю дары, от всего вземлюще в огнь метаху , яко же и перси творят.
М-25	Багато князів з боярами підкорились і просили собі волості	–	–
М-26	Татари давали їм [те що просили] і спокушали	–	–

	мирською славою		
М-27	М. перебував у Чернігові	–	–
М-28	М. вирішив поїхати до Батія і викрити його спокусу	–	–
М-29	М. приїхав до свого духовного отця	–	–
М-30	Промова духовного отця	–	–
М-31	Відповідь М.	–	–
М-32	Відповідь Ф.	–	–
М-33	Духовний отець пророкує мучеництво М. і Ф.	–	–
М-34	Духовний отець благословляє М. і Ф.	–	–
М-35	М. збирається в дорогу й їде	–	–
М-36	М. і Ф. приїхали до Батія	–	–
М-37	Наказ Батія волхвам	–	–
М-38	Волхви хочуть провести М. і Ф. крізь вогонь	–	–
М-39	Приготування вогнів	–	–
М-40	М. відмовляється пройти крізь вогонь і	... «Не творю аз се го, не іду сквозе огонь и не кланяюся твари, но то кмо отцю и сыну и святому духу.	... «Не створю аз, не іду сквозе огонь, не кланяюся твари, но кланяюся отцю и сыну и святому духу.

	поклонитись ідолам		
М-41	Політична декларація М. (1)	А цесарю вашему кланяюся, понеже поручи ему бог власть света сего».	А цесарю вашему кланяюся, понеже поручи ему бог цр(с)тво света сего».
М-42	Слова М. до Ф.	–	–
М-43	Волхви доповідають Батию	–	–
М-44	Єлдега (вельможа Батия) наказав мучити М. і потім наказав відрізати М. голову	Некто же от вельмож цесаря того, глаголемый Елдега, повеле мучити его [М.] различными муками и по сем повеле честную его главу отрезать.	Некто же от вельмож цесаря того, глаголемый Елдега, повеле мучити различными муками и по сем повеле честную его главу отрезать.
М-45	Батий послав свого вельможу Єлдегу з наказом – поклонитися або померти (1)	–	–
М-46	Слова наказу (1)	–	–
М-47	Політична декларація М. (2)	–	–
М-48	Діалог М. та Єлдеги (1)	–	–
М-49	Діалог Бориса та М. (1)	–	–
М-50	Думка Ф.	–	–
М-51	Промова Ф. до М.	–	–
М-52	М. відмовляється від мирської слави	–	–
М-53	Батий послав свого вельможу Єлдегу з	–	–

	наказом – поклонитися або померти (2)		
М-54	Слова наказу (2)	–	–
М-55	Політична декларація М. (3)	–	–
М-56	Запитання Єлдеги і богословська декларація М.	–	–
М-57	Діалог М. та Єлдеги (2)	–	–
М-58	Єлдега доповідає Батию	–	–
М-59	Наклеп Єлдеги на М.	–	–
М-60	Гнів Батия	–	–
М-61	М. і Ф. співають мученицький гімн	–	–
М-62	Причастя М. і Ф.	–	–
М-63	Остання відмова М. і Ф.	–	–
М-64	Гімн мучеників	–	–
М-65	Убивці б'ють М.	–	–
М-66	М. терпить страждання	–	–
М-67	Доман відрізав голову М.	–	–
М-68	Ф. ганить татарську віру і славить християнську	Боярин же его Феодор, виде своего господина преобидевша славу суетную, и то такоже укори веру их и Христа с дерзновением	Боярин же его Феодор, виде господина своего преобидевша славу сию суетную, и то такоже укори веру их и Христа с

		пропеда и рече: «Михаиле, аще телом отиде, но молитвою помози ми с братама си Борисом и Глебом».	дерзновением испеда и рече: «Михаиле, аще телом отиде отселе , то молитвою пособита ми с братама си Борисом и Глебом».
М-69	Татари пропонують Ф. поклонитися і прийняти князівство	–	–
М-70	Відмова Ф.	–	–
М-71	Федору відрізали голову	И того тако же мучив, честную главу его отрезаша.	И того тако же мучивше , честную его главу отрезаша.
М-72	Кінець М. і Ф.	–	–
М-73	Тіла М. та Ф. кинули псам, але пси багато днів їх не торкали	Телеса же ею повергоша, а душа их взидоша на небеса.	Телеси же ею повергоша, а душа их взидоша на небеса.
М-74	Над тілами з'явився вогненний стовп	Показа же господь столп огнен над телом юю [!], и свеща многи, пенье ангельское [4].	Показа же господь столп огнен над телесы ею от земля до небесе и свеща многи и пение ангельское.
М-75	Їх тіла зберегли якісь християни	–	–
М-76	Вшанування пам'яті М. і Ф. у Ростові	На неколико же лет не бысть памяти има...	На неколико же лет не бысть памяти има...
М-77	Дата загибелі М. і Ф.	20 вересня	20 вересня
М-78	М. і Ф. моляться за нас	Ты же Михаиле помолися за внука своя Бориса и Глеба с Феодором благочестивым, мирно державу цр(с)твия [5] их управити на многа лета и от мужа поганых избавита, верою празнующая память ваю, заступита от скорби и печали и [6] славящих ваю память.	Ты же Михаиле помолися за внука своя Бориса и Глеба с Феодором благочестивым, мирно державу црт(с)вия их управити на многа лета и от мужа сея поганых избавита и вся верою память ваю празнующа заступита от скорби и печали и всякия мужа славящих ваю память.

1. Оцей сполучник *и* – зайвий. Чи то писар помилився і не вишкрябав його, чи то пропущено якусь фразу.
2. Далі в цьому епізоді С-1 цитується не пророк, але Псалтир, 22, 4.
3. Тут який пропуск в тексті, бо неясно, кого *я / и* (тобто *їх*) осадили.
4. Тут текст, запозичений зі сказань про св. Бориса і Гліба, явно скорочено, вийшла якась скоромовка.
5. З (с) під титлом тут неясно, чи має бути «цесарствія», чи «царствія».
6. Тут знову сполучник *и* залишився, а наступна фраза пропущена, так що в С-1-153 написано краще.

Зауваження

Розглянемо перш за все формальні особливості С-1.

Перед нами – два списки одного тексту: 1, структурно (числом і послідовністю епізодів) вони повністю співпадають; 2, немає істотних переробок окремих епізодів.

Прецінь вони мають досить багато дрібних розходжень, з якими ми постійно будемо стикатись і в усіх наступних текстах СМФ:

- пропуски слів і цілих фраз (в епізодах М-1, 17, 40, 41, 78);
- зміну порядку слів (в епізодах М-2, 68, 78);
- синонімічні заміни слів (крестьянскую ⇒ Русскую, М-8; бежал ⇒ отъехал, М-13; власть ⇒ царство, М-41; проповедал ⇒ исповедал, помози ⇒ пособита, М-68; телом ⇒ телесы, М-74);
- зміну форм слів (в епізодах М-3, 8, 23, 24, 71);
- механічні описки (в епізоді М-8);

Порівняння показує, що список С-1-153, хоча трохи пізніший (якщо довіряти датам Турилова – Лосевої), є повнішим і кращим, а список С-1-161 переписаний недбало і з пропусками.

Якщо пропущене в заголовку (М-1) слово *страсть* пізніший писар міг додати і сам за аналогією з іншими мученицькими статтями Пролога, то в епізоді М-74 текст С-1-161 явно скорочений (теоретично кажучи, можна було би припустити, що писар С-1-153 повторно звернувся до оповідання про св. Бориса і Гліба і зробив доповнення, але це видається мені складнішим).

Вирішальним є пропуск фрази «и всякия мужа» в М-78: в С-1-161 від неї залишився тільки сполучник *и*, котрий став зовсім не потрібним. Припустити тут доповнення в С-1-153 неможливо.

Таким чином, обидва списки походять від одного невідомого нам протографа, в якому уже були свої пропуски.

Далі, за дотепним припущенням Вадима Ставицького, кінець епізоду М-68 від слів «и рече» є пізньою редакторською вставкою, запозиченою зі Сказання про Бориса і Гліба (там Ярослав молиться: «О брата моя, аще и телом отсюду отшла еста, но благодатию жива еста... и молитвою помозита ми») [*Ставицкий В. О формировании житийной традиции* прославления князя Михаила Черниговского (возникновение текстов). – *Ruthenica*, 2021 г., т. 16, с. 47; текст молитви Ярослава – *Бугославський С. А. Українсько-руські пам'ятки* 11 – 18 ст. про Бориса і Гліба: розвідка і тексти. – К.: 1928 р., тексти, с. 150 та інші тексти там же].

Я думаю, що такими самими вставками слід визнати:

– фразу «яко же и перси творят» (М-24), котрої немає в жодному іншому тексті СМФ. І мені зовсім неясно, чому звичай палити жертви викликав здивування автора С-1, бо цей звичай був добре відомий усім християнським книжникам, хоча б з книги Буття: «І промовив Ісак: Ось огонь та дрова, а де ж ягня на цілопалення?» (Буття, 22, 7);

– фразу «глаголемому Батью» (М-20).

Чому ця остання фраза може бути вставкою? Треба звернути увагу, що в С-1 зовсім немає *татар*, є тільки *іноплеменники* (М-8) та *погані* (М-8, 78). Автор явно уникав виразної вказівки – хто ж вони такі. Далі, в епізоді М-44 накази мучити і стратити Михайла віддає Єлдега, а не цісар.

Розглядаючи зміст С-1, слід одразу зауважити, що автор хотів був написати повноцінне життє святого князя, і почав з опису його християнських чеснот (М-3). Але одразу ж він зустрівся з нерозв'язною проблемою: він нічого не знав про попереднє життя Михайла, не знав, якого він роду, не знав навіть імені його батька. Тому він обмежився загальними словами, частково запозиченими зі сказання про св. Бориса і Гліба. В ньому Борис міркував щодо Святополка у такий спосіб:

... яко прогнати ми брата моего, яко же и отец мой преже святого крещения, славы ради и княжения мира сего, иже все мимоходит и хуже паучины – то камо имам прийти по отшествии моем отсюда? [Бугославський С. А., ор. cit., тексти, с. 5, 22, 59, 75, 98, 119; цитую за реконструкцією тексту на с. 141].

В. Стависький вважає, що в даному епізоді використано не безпосередньо Сказання про Бориса і Гліба, а Лаврентіївський літопис (ЛЛ; похвали ростовському єпископу Пахомію під [6724 \(1216\) роком](#) і князю Костянтину Всеволодовичу під [6726 \(1218\) роком](#), котрі у свою чергу використали Сказання) [Стависький В., ор. cit., с. 47]. Розглядаючи цю паралель, я не бачу особливої близькості С-1 до літопису – спільним є одне тільки слово *пустошная*, котре мабуть не було приватною власністю ЛЛ, і писар С-1 міг знати його незалежно від будь-яких джерел чи запозичити з іншого християнського тексту.

Так чи інакше, Сказання про Бориса і Гліба було значно більше поширеним, ніж ЛЛ, і можна не мати сумніву, що автор С-1 даною цитатою нагадував читачу про це Сказання. (Зазначу одразу, що виявлення літературних зв'язків СМФ з іншими письмовими пам'ятками не входить у мою задачу, нотую лише те, що впадає у вічі.)

Через брак інформації замість повноструктурного життя вийшла повість про мученицьку смерть і посмертні чудеса святого, котра в агіографії зветься *страсть* або *страждання*.

Єдина біографічна подробиця, яку знав автор – це утеча Михайла до Угорщини (М-13), але й про неї він не вмів нічого розповісти, і змушений був вдатися до біблійної цитати. Ця утеча не була ніяким секретом для хроніста Романовичів (ІпатЛ, 6746 р.), але в літописання північно-східної Русі ця звістка проникла пізніше, допіру на поч. 15 ст. (С1ЛСІ, далі ЄЛ, МЗ1492, з останнього – СимЛ, НикЛ – всі під 6748 роком). Як [скоро побачимо](#), весь цей епізод – пізніша вставка в текст «Слова про татарську неволю».

Через цю вставку звістка про проведений татарами перепис населення (М-17, орієнтовно 1257 р.) заскочила поперед звістки про загибель Михайла (1246 р.).

Знову відзначу на цьому місці розрив логіки оповідання: «Після цього посадили їх по містах...» Якщо «після цього» може стосуватись утечі Михайла, то оце їх рішення не зрозуміле. Мабуть, між М-13 та М-17 був ще якийсь текст, який випав у протографі С-1, і в такому дефектному вигляді закріпився у рукописній традиції. Текст РПТ тут виглядає логічнішим. Також слід відзначити, що в С-1 немає наступного епізоду (М-18) – про данину, яку збирали татари. Детальніше про походження цих епізодів я ще буду говорити в розділі «[Прототи́пи розлого́го проложного́ тексту](#)».

Батий в С-1 уже названий цісарем (М-20), яким він насправді не був (тільки управителем частини імперії, щось як Щербицьким при маршалі Брежневі). Чи це вставка, чи ні – можна думати по-різному, але в тому вигляді, як ми цей фрагмент маємо – теж риса відносно пізнього походження тексту.

Заява Михайла в С-1 складається з двох частин, причому релігійна (М-40) поставлена перед політичною (М-41). Політична заява адресована не Батію, а якимось татарам («цесарю **вашему** кланяюся...»). Мабуть, перед заявою був ще якийсь текст, який був скорочений у протографі С-1, і в такому вигляді закріпився в рукописній традиції.

Важливою особливістю С-1 є епізод М-44, в якому відповідальність за катування й страту Михайла покладена на Єлдегу. В усіх інших текстах рішення приймає цар, а Єлдега – тільки носій царської волі. Мені здається, що автор С-1 відчував незручність прямого звинувачення царя, і це може говорити про відносно раннє походження такого погляду.

Також рідкістю на тлі інших текстів є епізод М-68, у якому Федір ляв татарську віру і порівнював Михайла зі святими князями Борисом і Глібом. Всього цього немає в пізніших текстах СМФ.

Особливий вигляд має епізод М-73, де протиставлена доля тіл і душ святих. Тут немає псів, які не торкались їх тіл (першого посмертного чуда).

Друге чудо (М-74) – чергове запозичення із давнього Сказання св. Бориса і Гліба. В найдавнішому Успенському списку 12 ст. читаємо:

Овогда бо на месте идеже лежаста видяху столп огнен стоящ и овогда ангелы поюща слышаху [*Бугославський С. А., op. cit., тексти, с. 157*].

В тексті Торжественика, відомого у найдавніших списках 15 ст., маємо ще ближчу подібність:

Долго время овогда столп бе виден огнен, овогда свеща горяща и паки слышаху пенья ангельска [*Бугославський С. А. op. cit., тексти, с. 13; цей текст С. Б. включив і до реконструкції первісного вигляду Сказання – с. 150*].

Це запозичення відзначив (у загальній формі) сам С. Бугославський [*Бугославський С. А., op. cit., розвідка, с. 33*].

Також варто відзначити, що звістка про вшанування пам'яті святих у Ростові (М-76) наявна тільки в С-1 – її немає в жодному іншому тексті. За своїм характером вона краще надавалась би до літопису, але в літописах її якраз немає, попри те, що принаймні два з відомих нам літописів були створені у Ростові (Московський Академічний [ПСРЛ, 1928 г., т. 1, вып. 3] та Тверський [ПСРЛ, 1863 г., т. 15]).

Ще однією ознакою ростовського походження тексту С-1 є кінцева молитва (М-78), у якій Михайло молиться за **вну́ків сво́їх** Бориса та Гліба (отже, Васильковичів Ростовських), і ця молитва допомагає останнім правити

князівством. Князь Борис помер 16 вересня 1277 р. (ТЛ під 6785 роком і пізніші літописи), а Гліб – 13 грудня 1278 р. (ТЛ під 6786 роком і пізніші літописи), молитва ж стилізована так, що Борис і Гліб потребують допомоги за життя. Епізоди М-76 – М-78 у складі С-1 слід вважати найдавнішим фрагментом, з якого виросло СМФ у версії С-1. Для подальших посилань я називатиму його «Записка про пам'ять Михайла» (ЗПМ).

В цілому С-1, попри всі зазначені неоковирності, слід визнати твором лаконічним і талановитим, зокрема, надзвичайної структурної краси. Центральна частина з розповіддю про долю Михайла вставлена в «борисоглібську» рамку зі вступу і фіналу.

Ідея твору зазначена цілком виразно: це прохання небесного заступництва для ростовських князів Бориса і Гліба Васильковичів, звернене до їх святого діда – князя Михайла. Слід підкреслити – фінальна молитва не називає Федора святим, вся молитва є справою чисто князівською і сімейною.

На мою думку, в цьому відбився початковий етап формування культу – Федора зарахували до святих пізніше (ну, як «примкнувшого к ним Шепилова»). Забігаючи наперед, скажу, що через усю подальшу історію СМФ проходить стремління авторів підвищити роль Федора. Зокрема, уже в заголовку С-1 святими (отже, рівноправними) названі Михайло та Федір. Думаю, що цей заголовок (в якому Михайло названий **чернігівським** князем) належать до пізнього шару тексту С-1.

У страсті св. Дмитра Солунського зазначено, що після Дмитра було замучено і його слугу Луппа [«Страдание и чудеса святого славного великомученика Димитрия» у викладі Димитрія Туптала, в [перекладі сучасною російською мовою](#)], але святим вважався тільки сам Дмитро. Я не маю сумніву, що автор С-1 знав про цього популярного святого, чи служила його страсть прототипом С-1 – можна тільки гадати.

Походження С-1 я уявляю собі так:

1. «Записка про пам'ять Михайла» виникла в Ростові 1270-х роках.
2. Протограф С-1, побудований на основі гіпотетичного протографа С-0 (про нього [говоритиму далі](#)), з використанням Біблії, Сказання про Бориса і Гліба та ЗПМ, також написано в Ростові, але час окреслити не вдається (кін. 13 – 1 пол. 14 ст.).
3. З протографа незалежно переписані найраніші списки С-1-161 (гірший) та С-1-153 (кращий).

Також залишається загадкою призначення цього тексту. Можна погодитись із О. Лосевою, що за розміром він добре пасував для Пролога, але наскільки доречною була в Пролозі молитва за конкретних осіб, якщо книга в цілому призначалась для публічного церковного вжитку?

Чому С-1 переписувався тільки в Прологах пространної редакції? Чому відомо тільки 8 його списків на тлі великої кількості списків Пролога? Чи не маємо ми якоїсь місцевої традиції переписування Пролога з С-1? Все це – предмет для подальших студій.

*Панорама Ростовського кремля з озера Неро. Фото М.І.Жарких,
31.08.1976 р.*

У Ростові, славному колись центрі всієї Заліської землі, а нині – районному містечку Ярославської області Росії, не збереглося ніяких пам'яток, давніших за 16 ст. Успенський собор (в центрі) збудовано на початку 16 ст., решта будівель Кремля належить до 4 чв. 17 ст. Але десь на цьому місці була резиденція ростовських князів і писались літературні твори...

Також слід зазначити одну загальну методичну рекомендацію. Досвід порівняння текстів С-1 показує, що при розгляді СМФ не можна надавати істотного значення таким особливостям, як зміна порядку слів, синонімічні заміни та зміни форм слів. Ці прийоми модифікації будуть постійно зустрічатись в подальших текстах, і спирати якісь висновки на таких особливостях тексту не слід.

Розлогі проложні тексти

Розлогі проложні тексти, опубліковані М. Серебрянським, утворюють досить тісну групу. Тому я буду вживати назву «Розлогі проложні тексти» або скорочено РПТ, коли говоритиму про всю групу текстів в цілому, а не про конкретний список. Ця назва не зовсім відповідає складу групи, але кращої я не вмію придумати.

С-2 – «редакція з іменем Андрія» за М. І. Серебрянським. Текст зберігся у єдиному списку РНБ, Соф. № 1365. Дата списку за Серебрянським – 14 – 15 ст., за О. Лосевою – 1 пол. 15 ст. (не обгрунтована!). Опубліковано: НИС-2, с. 55 – 58 (я скористався цим виданням); також опубліковано у виданнях:

[Памятники литературы древней Руси](#). 13 ст. – М.: 1981 г., с. 228 – 235;
Древнерусские княжеские жития / В. В. Кусков – М.: Круг, 2001 г., с. 184 – 187;

Библиотека литературы Древней Руси, т. 5 (13 в.) – Спб, 2000 г., [с. 156 – 162](#).

С-3 – «редакція з іменем Іоана» за М. І. Серебрянським. Опублікована ним за списком кін. 14 ст. з бібліотеки О. С. Уварова № 613, з варіантами за 3 іншими списками: НИС-2, с. 59 – 63.

С-4 – «скорочена редакція з іменем Іоана» за М. І. Серебрянським. Опублікована ним за списком Пролога з Румянцевського музею, зібрання Ундольського № 227 (16 ст.), з варіантами за рукописом того ж музею, зібрання Піскарьова № 527 (16 ст.): НИС-2, с. 68 – 70.

С-5 – «розширена редакція з іменем Андрія» за М. І. Серебрянським. Подаю окремо тексти двох найдавніших списків:

С-5-239 – Пролог короткої редакції ГИМ, Син. № 239. Дата за Серебрянським – 14 ст., за Лосевою – 1313 р. (не обгрунтована, на мою думку – 1 пол. 14 ст.). Подаю за виданням О. Лосевої [*Лосева О. В. [Життя русских святых](#) в составе древнерусских Прологов XII – первой трети XV веков.* – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009 г., с. 298 – 309; підведено варіанти С-5-159].

С-5-159 – Пролог короткої редакції РГАДА, Син. № 159. Дата за Серебрянським – 14 ст., за Лосевою – 1329 р. (не обгрунтована). Подаю за НИС-2, с. 63 – 68 (підведено варіанти С-5-239).

	Епізод	С-2	С-3	С-4	С-5-239	С-5-159
М-1	Заголовок	Слово новосвятою мученику, Михаила князя руского и Феодора воеводы перваго во княжении его	Месяца септеврия в К [20] день убиение благовернаго князя Михаила Черниговского и Феодора воеводы его	В той же день [20 вересня] новую мученику Михаила и Феодора	Убиение новоявленою мученику Христову Михаила князя русскаго и Феодора воеводы	Убиение новоявленою мученику Христову Михаила князя русскаго и Феодора воеводы его
М-2	Автор	Сложено вкратце на похвалу сма [1] отцом Андреем	Сотворено Иоанном епископом	–	–	–
М-3	М. – християнин	–	–	–	–	–
М-4	Обов'язки християнина	–	–	–	–	–
М-5	Походження М.	–	–	–	–	–
М-6	М. почув про прихід варварів	–	–	–	–	–
М-7	Як бог карає грішників	–	–	–	–	–
М-8	Напад татар	В лето 6746 бысть нахождение поганых татар на землю хрестьянскую гневом божиим...	В лето 6746 бысть нахождение поганых татар на землю хрестьянскую	В лето 6746 бысть нахождение поганых татар на землю хрестьянскую	В лето 6746 бысть нахождение поганых татар на землю Русьскую гневом божиим...	В лето 6746 бысть нахождение поганых татар на землю Русьскую гневом божиим...

			гневом Божиим...	гневом Божиим...		
М-9	Біблійні порівняння	–	–	–	Яко же при Нои, яко же и при Лоте казнь божия нахожаше...	Яко же при Нои, яко же и при Лоте казнь божия нахожаше...
М-10	Поразка Мстислава	–	–	–	Се же слышав великий князь Мстислав Русьский собрав силу велику и изиде противу им и ничтоже успе.	Се же слышав великий князь Мстислав Русский и собрав силу велику и изиде противу им и ничтоже успе.
М-11	Люди ховались у містах	Овии убо затворяхуся во градех,	Ови убо затворяхуся во градех,	Ови убо затворени быше во градех,	Минувшю же времени неколку, бысть нахождение поганых татар на землю Русьскую. Овии убо затворяхуся во градех,	Минувшю же времени неколку, бысть нахождение поганых тотар на землю Русьскую. Овии убо затворяхуся во градех,
М-12	М. в Києві наказав убити татарських послів	–	–	–	М. же тогда держащю Киев, приидоша послы от Батыя. Он же видево слова лести их, повеле я избити,	М. же тогда держащю Киев, приидоша послы от Батыя. Он же видево слова лести их, повеле я избити,
М-13	М. утік до Угорщини	Михаилу же бежавшу во Угры,	Михаилу же во Угры бежашу со всеми домашними,	Михаилу же бежа [2] во Угры со всеми домашними его.	а сам бежа во Угры со домашними своими.	а сам побеже во Угры со домашними своими.
М-14	Інші люди тікали в	инии же бежаша в земли дальнии, инии	а инии в дальнии земли бежаша,	–	Инии же бежаша в дальняя страны, а	Инии же бежаша в дальняя страны, а инии

	далекі краї	же крѣхуся в пещерах и в пропастех земных.	инии же крѣхуся в лесех и во пропастех земных.		инии же крѣхуся в пещерах земных.	же крѣхуся в пещерах земных.
М-15	Падіння Києва	–	–	–	–	–
М-16	Загибель і полон людей	А иже во градех затворишася, ти исповеданием и со слезами богу молящася, тако от поганых немилостиво избьени быша.	Иже во градех затворишася, ти с покаянием и слезами богу молящася, ти тако от поганых немилостиво избьени быша.	–	А инии во градех затворишася, ти со слезами и с покаянием богу молящася. Ти тако немилостиво избьени быша.	А иже во градех затворишася, ти со слезами и с покаянием богу молящася. Ти тако от поганых немилостиво избьени быша.
М-17	Мало людей залишилось, їх порахували	А инии же крѣхуся в горах и в пещерах и в пропастех и в лесех, мало от тех остася. Тех же не по колицех времянех осадивше во градех, изочтоша я в число	А инии же в лесех и в горах, и тех мало остася. И тех же не по колицех времянех осадивше во градех, изочтоша я в число,	А инии в горах крѣхуся и в пещерах и в лесех, мало от тех остася. Тех же не по колицех времянех осадивше во градех, изочтоша в число	А иже крѣхуся в горах и в пещерах и в лесех, мало от тех остася. Тех же осадивше во градех и сочтоша я в число	А иже в горах и в пещерах и в лесех крѣхуся , а от тех мало остася. И осадивше во градех и сочтоша я в число
М-18	і почали брати данину	и начаша на них дань имати татарове .	начаша дань имати на них татарове.	и начаша на них дань имати татарове.	и начаша на них дань имати.	и начаша дань имати на них .
М-19	Князі і люди повертались / М. повернувся	Слышавше же се, иже бяху ся разбегли на чюжи земли, и взвратишася князи и вси людие на свои	Слышавше иже ся бяху разбегли на чюжу землю князи и людие вси и на свою землю	–	Се же слышав, князь М. возвратися, и вси людье, иже беша разбегли на чюжую землю.	Се же слышав, М. князь возвратися, и вси людье, иже беша в чюжих странах разбеглися по земле

	до Києва	земли, что их избылося.	возвратишася.			чюжей, придоша на свою землю.
М-20	Татари кликали їх [князів?] до Батия	Начаша их звати татарове нужею,	И начаша их звати,	И начаша их нудити,	Татарове же начаша я нужею [3] к о канови и ко Батыеви	Татарове же начаша нужею ко канови Батыеви
М-21	Слова наказу	глаголяше: «Не подобает жити на земле канови и Батыеве, не поклонившися има».	глаголяше: «Не подобает жити на земле канови [4] и Батыеве, не поклонившеса има».	глаголяше: «Не подобает вам жити на земле канови и Батыеве». [5]	глаголяше: «Не подобает вам жити на земле канови и Батыеве, не поклонившеса има».	глаголяше им: «Не подобает вам жити на земле канови и Батыеве, не поклонившеса има».
М-22	Князі поклоняються	Мнози бо ехаша и поклонишася канови и Батыеви.	Мнози бо ездяще поклоняхуся Батыеви и канови.	—	Мнози же ехавше поклонится [6].	Мнози же ехаша поклониться.
М-23	Звичай Батия	Обычай же имяше кан и Батый... приказано быше волхвом вести я сквозе огонь и поклонитися кусту, и идолом.	Обычай же имяше Батый... приказано быше вълхвом вести сквозе огонь и поклонитися кусто идолом [7]...	Обычай имяше Каин и Батый... приказано бо быше волхвом вести сквозе огонь и поклонитися кусту и идолом...	Обычай же имяше кан и Батый... приказано быше волхвом вести сквозе огонь и поклонитися кусту и огню.	Обычай же имяше кан и Батый... приказано быше волхвом вести я сквозе огонь и поклонитися кусту и огню.
М-24	Татари приносят жертви	А иже с собою что приношаху дары цесареви, от всего того взимающе волсви, вметахуть первое во огонь...	А иже что с собою приношаху дары цареви [8], от всего того волхвова во огонь первое вметаху...	—	А иже с собою что приношаху цесареви, от всего того взимающе вълсви вметаху во огонь...	А иже с собою что приношаху цесареви, от всего того взимающе воълхвы вметаху во огонь...

М-25	Багато князів з боярами поклонялись і просили собі волості	Мнози же князи с бояры своими идяху сквозе огонь и поклоняхуся солнцю и кусту и идолом славы ради света сего и прашаху каждо их власти.	Князи же и [9] мнози з бояры своими идяху сквозе огонь и поклоняхуся кусту [10] и идолом их, живота деля своего и славы света сего, и прошаху каждо их власти.	Мнози же князи и з бояры идяху всквозе огонь и поклоняхуся солнцю и кусту и идолом славы ради света сего и прашаху каждо их власти.	Мнози же князи с бояры своими сквозе огонь идяху и кусту кланяхуся и идолом их славы ради света сего и прашаху каждо их власти.	Мнози же князи со бояры своими идяху сквозе огонь и кусту кланяхуся и идолом их славы ради света сего и прашаху каждо их власти.
М-26	Татари давали їм [те що просили] і спокушали мирською славою	Они же без возбранения даяхуть им, кто которыя власти хотяше , да прельстятя славою света сего.	Онии же без возбрания им даяху, да прельстят я славою света сего.	Он же невозбранно да яше им, кто которыя власти хотяще, да прельстят а славою света сего [11].	Они же без возбранения даяхуть, да прельстят я славою света сего.	Они же без возбранения даяхуть, да прельстят я славою света сего.
М-27	М. перебував у Чернігові	Блаженному же князю М. перебувающе в Чернигове...	Единому же М. перебувающе в Чернигове...	Преподобному же М.	Преподобному же князю М. перебувающю в Чернигове...	Преподобному же князю М. перебувающю в Чернигове...
М-28	М. вирішив поїхати до Батія і викрити його спокусу	посла бог благодать и дар святого духа на нь и вложи ему в сердце ехати пред цесаря и обличити прелесть его, ею же лстить крестьяны.	и посла благодать и дар святого духа на нь и вложи ему мысль ехати пред царя Батия и обличити прелесть его, ею же прельщает	вложи бог в сердци ехати пред Батия и обличити ересь его .	посла бог благодать и дар святого духа на нь, вложи ему ехати пред цесаря Батия и обличити прелесть его, имь [12] же лстить крестьяны.	посла бог благодать и дар святого духа на нь, вложи ему в сердце ехати пред цесаря Батия и кана и обличити прелесть его, им же лстить крестьяны.

			крестьяны.			
М-29	М. приїхав до свого духовного отця	Блаженный же князь М. разгоревся благодатью божиею, хотя ехати ко Батыеви, и приеха ко отцю своему духовному, поведи ему, глаголя...	Блаженный же князь М. разгоревся благодатью Христо вою, хотя ехати ко царю Батыю, и приеха ко духовному своему отцю Иоанну епископу , и поведи ему, глаголя...	И разгоревся божиею благодатью, приеха ко отцю своему духовному, поведи ему, глаголя...	И приехав ко отцю своему духовному, глаголя...	И приеха ко отцю своему духовному, глаголя...
М-30	Промова духовного отця	И отвеща ему отец: «Мнозии ехавше и створиша волю поганого...»	Отвеща ему епископ : «Мнозии ездивше и створиша по воли поганого...»	Отвеща ему отец: «Мнозии ездивше, створиша волю поганого...»	Отвеща ему отец его: «Мнозии ехавше сотвориша волю поганого...»	Отвеща ему отец его [13] : «Мнозии ездивше волю створиша а волю поганого...»
М-31	Відповідь М.	Михаил же глагола ему...	М. же рече...	—	М. же и Ф. глаголаста ему...	М. же и Ф. глаголаста ему...
М-32	Відповідь Ф.	Тако же и Ф. глаголаше.	Тако же и Ф. глаголаше.	Тако же и Ф. глаголаше [14] .	Тако же и Ф. глаголаше.	Тако же и Ф. глаголаше.
М-33	Духовний отец пророкує мучеництво М. і Ф.	И глагола отец: «Вы будета в нынешнем веце новосвятая мученика на утверждение инем, аще тако сотворита». М. же и Ф. обещаастя...	Епископ же глагола им: «Вы будета в нынешнем роду новая мученика, утверждение инев [15] , аще тако сотворита». М. же и Ф. обещаастя...	М. же и Ф. обещаастя... [16]	И глагола има отец: «Вы будета в нынешний век новосвятая мученика на утверждение верным, аще тако сотворита». М. же и Ф. обещаастя...	И глаголя има отец: «Вы будета в нынешний век мученика новосвятая на утверждение верным, аще тако сотворита». М. же и Ф. обещаастя...

М-34	Духовний отець благословляє М. і Ф.	«... за него же тщитася пострадати».	«... за него же тщитася пострадати».	«Бог да укрепит сердце ваю» [17].	«... за него же тщитася пострадати».	«... за него же тщитася пострадати».
М-35	М. збирається в дорогу й їде	Тогда М. еха в дом свой, и взя от имени своего еже на потребу на путь...	М. же еха в дом свой, и взя на потребу на путь имени своего...	—	Тогда М. еха в дом свой, и взя на потребу еже от имени своего ...	Тогда М. еха в дом свой, и взя от имени еже на потребу...
М-36	М. і Ф. приїхали до Батия	... поведаша Батыеви: «Князь великий русский М. приехал поклонитися тебе».	... поведаша Батыю: «М. князь русский приеха поклонитися тебе».	... поведаша Батыю: «Князь велики рускы М. приехал поклонитися тебе».	... поведаша Батыеви: «Князь великий русский М. приехал поклонитися тебе».	... поведаша Батыеви: «Князь великий русский М. приехал поклонитися тебе».
М-37	Наказ Батия волхвам	Цесарь же повеле призвати волхвы своя. Волхвом же пришедшим пред онь, глагола им цесарь...	Царь же повеле волхвы своя призвати и глаголя им ...	Царь же рече волхвом...	Цесарь же повеле привести волхвы своя. Вълхвом же пришедшим пред нь рече...	Цесарь же повеле привести волхвы своя и рече им ...
М-38	Волхви хотять провести М. і Ф. крізь вогонь	Онем же шедшим к М. и глаголяша ему...	Онии же идоша и рекоша М....	Они же рекоша ему [М.]...	Онем же пришедшим к М. глаголяша ему...	И пришедше глаголяша ему [М.]...
М-39	Приготовуваня вогнів	... идеже бе накладен огонь со обе стране. Мнози же погании идяху сквозе огонь, и поклоняхуся солнцю и идолом.	... идеже бе огонь накладен со обе стране. Мнозии же маловернии идяху сквозе огонь, и поклоняхуся	—	... идеже бяше огонь накладен по обе стране. Мнози же погании идяху сквозь огонь, поклоняхуся солнцю	... идеже бяше огонь накладен по обе стране. Мнози погании идяху сквозь огонь и кланяхуся солнцю и идолом.

			идолом.		и идолом.	
М-40	М. відмовляється пройти крізь вогонь і поклонитись ідолам	М. же и Ф. глаголаста им: «[Недостойт] християном ходити сквозе огонь, ни поклонятися ему же ся сии кланяють. Тако есть вера християнская, не поклонятися твари, но поклонятися отцю и сыну и святому духу».	М. же глаголяше: «Не достойно крестияном ходити сквозе огонь ни поклонитися идолом, но точною троице , отцю и сыну и святому духу поклонятися».	М. же глаголяше: «Недостойт крестьяном ходити всквозе огонь и поклонитися твари, но кланятися троице, отцю и сыну и святому духу».	М. же глаголяше: «Не достойт крестьяном ходити сквозе огонь, ни кланятися твари, но поклонятися троици – отцю и сыну и святому духу».	М. же рече: «Недостойт крестьяном кланятися ему же вы кланяетесь, ни ходити сквозе огонь, тако есть вера крестьянская не кланятися твари, но поклонятися отцю и сыну и святому духу».
М-41	Політична декларація М. (1)	–	–	–	–	–
М-42	Слова М. до Ф.	М. же глагола Ф.: «Луче нам есть не поклонятися, ему же ся си кланяют».	–	и глаголя [М.] Феодорови: « И ты не поклонишися ».	М. глагола Ф.: «Луче есть нама не кланятися, ему же си кланяются».	М. глагола Ф.: «Луче есть нам не кланяти , ему же ся си кланяють ».
М-43	Волхви доповідають Батию	Они [волхвы] же оставлеше ю [М. и Ф.] на месте, идеже беста приведена, идоша и поведаша цесареви...	Они же оставлеше ею на месте, идеже беста приведена, шедши цареви поведаша...	Они же идоша поведать цареви...	Они же оставлеше ею на месте, идеже беста приведена, идоша поведать цесареви...	Они же оставлеше я на месте, идеже беста приведена, идоша поведать цесареви...
М-44	Єлдега (вельможа Батия)	–	–	–	–	–

	наказав мучити М. і потім наказав відрізати М. голову					
М-45	Батий послав свого вельможу Єлдегу з наказом – поклонитися або померти (1)	Цесарь же възъярився велми и посла единого от велмож своих, именем Елдегу, и глагола ему: «Рци Михайлови, почто повеление мое преобидел еси...	Царь возиярився велми, посла единого от вельмож своих, именем Елдегу, и глагола ему: «Рци Михайлови, почто моего повеления не послуша...	Царь же възъярився велми, поим единого от вельмож своих, именем Елдега, и глагола: «Рци Михайлови...	Цесарь же възъярився велми посла единого от велмож своих, именем Елдегу, и рече: «Почто повеление мое преобидел еси...	Цесарь же възъярися велми посла единого от велмож своих, именем Елдегу, и рече: «Почто повеление мое приобидел еси...
М-46	Слова наказу (1)	... Аще ли не поклонишися богам , то злою смертью умреши».	... Аще ли не поклонишися богом моим , то злою смертью умреши».	... Аще ли не поклонишися богом, то смертью умреши».	... Аще ли не преидеши сквозе огонь ни поклонишися кусту ни идолом, то злою смертью умреши».	... Аще ли не проидеши сквозе огонь ни поклонишися [18] и идолом, то злою смертью умреши».
М-46а	Єлдега передає наказ	Елдега же приехав рече ему [М.]: «Тако глаголеть цесарь – почто повеление мое преобидел еси, богам моим не поклонился еси? И отселе единого от двою избери себе – или богам моим	Елдега же ехав рече ему [М.] все глаголаное царем.	–	–	–

		поклонишися, и жив будеши, и княжение свое все приимеши, аще ли не поклонишися богам, то злою смертию умреши».				
М-47	Політична декларація М. (2)	Тогда отвеща М.: «Тобе цесарю кланяюся, понеже бог поручил ти есмь царство света сего. А ему же [вогню? сонцю?] велиши поклонитися – не поклонюся».	Тогда М. отвещав рече: «Тебе царю кланяюся, понеже ти бог поручил царство света сего. А ему же велиши – тому аз николи кланяюся ».	Отвеща М.: «Тебе, царю, кланяюся, понеже бог поручил ти царство света сего. А ему же велиши – не кланяюся».	Тогда отвеща М.: «Тобе цесарю кланяюся, понеже бог поручил ти царство света сего. А ему же си кланяются – не кланяюся».	Тогда М. отвеща: «Тобе цесарю кланяюся, понеже бог поручил ти царство света сего. А ему же ся си кланяют – не кланяюся».
М-48	Діалог М. та Єлдеги (1)	Рече ему Елдега: «М., ведая буди мертв еси». М. же отвеща ему: «Аз то хоцю еже ми за Христа моего пострадати и за православную веру пролияти кровь свою».	Рече ему Елдега: «М., буди ведая мертв еси». М. же отвещав , рече ему: «Аз то хоцю еже бы ми за Христа моего умрети и за веру кровь мою пролияти».	И рече Елдега: «М., мертв еси». Отвеща М.: «Аз восхоцю за Христа моего пострадати и за правоверную веру кровь свою пролияти».	И рече ему Елдега: «М., ведая яко мертв еси». Отвеща ему М.: «Аз того хоцю еже за Креста [!] пострадати и за правую веру кровь свою пролияти».	И рече ему Елдега: «М., ведая буди мертв еси». М. же отвеща ему: «Аз того хоцю еже за Христа пострадати и за правоверную веру кровь свою пролияти».
М-49	Діалог Бориса та М. (1)	Тогда глагола ему внук его Борис, князь ростовский, с	Тогда рече ему Борис, князь ростовский, с	Глагола ему Борис князь с плачем многим:	Тогда глагола ему Борис, князь ростовский, с плачем	Тогда глагола ему Борис, князь ростовский, с плачем

		плачем многим: «Господине отче, поклонися!» Також и бояре глаголяху...	плачем многим: «Господине отче, поклонися, живь будеши! » Також и бояре глаголяху...	«Господине отче, поклонися!» Такоже и бояре его глаголах у...	многим: «Господине отче, створи волю цесареву!» Також и бояре его глаголаша...	многим: «Господине отче, створи волю цесареву!» Також и бояре его глаголаша...
М-50	Думка Ф.	... Ф. глаголяше в собе: «Еда како ослабеет М. молением сих, помянув женьскую любовь и детей ласкание и послушает сих?»	... Ф. помышляше в собе: «Егда како ослабеет М. молением сих, помянух жены люб овь и дет[е]и ласкание и послушает сих?»	Ф. же помышляше в себе: «Егда како ослабеет М. молением сих?»	... Ф. же помышляше в себе: «Еда како ослабеет М. молением сих, помянув женьскую любовь, детни ласкания и послушает сих?»	... Ф. же помышляше в собе: «Еда како ослабеет М. молением сих, помянув женьскую любовь, детии ласкани я и послушает сих?»
М-51	Промова Ф. до М.	... исповем и [= его] и аз пред отцем моим, иже есть на небесех , аще ли кто отвержется мене [= Исуса] пред человеки, отвергнуся и аз его пред отцем моим небесным [19].	... исповем и аз его пред отцем моим небесным , аще ли кто ся меня отвержет пред человеки, и отвергуся его и аз пред отцем моим небесным.	... исповем аз пред отцем моим, еже есть на небесех, и яже отвержется ему. [20]	... и аз исповемы и пред отцем моим, иже есть на небесех.	... и аз исповем и пред отцем моим, иже есть на небесех.
М-52	М. відмовляеть ся від мирської слави	... соимя коць свой и верже к ним, глаголя: «Приимете славу света сего, ея же вы хощете ».	... снем конець [21] св ой, поверже им, глаголя: «Вы славу приимете света сего, аще ее желае та [22]».	... снем конец свой, верже к ним, глаголя: «И приимете славу света сего, аже вы ся хощеть ».	... соимя с себе кочь свой и верже к нима, глаголя: «Приимете славу света сего».	... соимя с собе ць [23] свою и верже к ним , глаголя: «Приимете славу света сего».

М-53	Батий послав свого вельможу Єлдегу з наказом – поклонитис я або померти (2)	–	–	–	–	–
М-54	Слова наказу (2)	–	–	–	–	–
М-55	Політична декларація М. (3)	–	–	–	–	–
М-56	Запитання Єлдеги і богословськ а декларація М.	–	–	–	–	–
М-57	Діалог М. та Єлдеги (2)	–	–	–	–	–
М-58	Єлдега доповідає Батию	... тогда еха ко цесареви и повед ему...	... ехав ко царю, поведа все повед цареви.	... еха к цесареви поведать...	... еха ко цесарю поведать...
М-59	Наклеп Єлдеги на М.	–	–	–	-	-

М-60	Гнів Батия	–	–	–	–	–
М-61	М. і Ф. співають мученицький гімн	Бяше же на месте том множество хрестьян и поганых, и слышаша еже отвеща М. ко цесареви. Тогда М. и Ф. почаста пети себе,	Бе же крестиян и поганых множество собралось слышати, еже М. ко царю отвещеваше. Тогда блажены М. и с Ф., отпевше себе,	Бяше на месте том множество крестьян и поганых, слышахуть еже отвещавше М. цареви. Тогда блажены М. и Ф. начаста пети себе:	Стояше же на месте том множество крестьян и поган, слышаху словеса, яже отвеща М. ко цесареви. Тогда блажены М. с Ф. начаста себе пети	Стояше же на месте том множество крестьян и поганых , слышаху словеса, яже отвеща М. ко цесарю. Тогда блажены М. с Ф. начаста себе пети
М-62	Причастя М. і Ф.	и по отпетии взяста причастие, еже има дал бе отець ею.	причащение прияста святых таин, еже има отец дал на путь благословил еже за Христа смерть прияти.	–	и взяста собе причастье, еже бе дал отец има, благословив я на то, еже пострадати за Христа.	и взяста причастие, еже бе дал отец има, благословив я на то, еже пострадати за Христа.
М-63	Остання відмова М. і Ф.	И се глаголяху предстоящи: «Михаиле, се убийци едут от цесаря убивати ваю, поклонитася и жива будета». М. же и Ф. яко единеми усты отвещаста: «Не кланяевеся, а вас не слушаеве, славы ради света сего». И начаста пети:	И глаголяху престоящи и [!]: «Михаиле, се от царя идут и [!] убиват ваю. Поклонитася да жива будеть». И М. же и Ф. яко единеми усты отвещаста: «Не кланятися и вас не слушаеве» и начаша пети [24]:	–	И глаголяху предстоящи: «Михаиле, едут от цесаря убивати ваю, поклонитася, и жива будета». М. же и Ф. яко единеми усты отвещаста: «Не кланяевеся, ни слушаеве вас, славы ради света сего». И начаста пети собе :	И глаголяху предстоящи: «Михаиле, едут от царя [25] убиват ваю, поклонитася, и жива будета». М. же и Ф. яко единеми усты отвещаста: «Не кланяевеся, ни слушаеве вас, славы ради света сего». И начаста пети:

М-64	Гімн мучеників	«Мученици твои, господи, не отвергоше тебе» [26], и паки «Страдавше тебе ради Христе» и прочая.	«Мученици твои, господи, не отвергося тебе, ни отступиша от заповеди твоих », и паки: «И страдавше тебе ради, Христе» и прочая.	«Мученици твои, господи, не отвергошася тебе, ни отступиша от заповедей твоих», и прочая.	«Мученици твои, господи, не отвергошася тебе, ни отступиша от заповедей твоих». И паки: «Страдавшеи тебя ради, Христе, многыя муки претерпеша» и прочая. Си же блаженная укрепльшеся надежею Христовою, молитвами святых мученик, стааа [!] акы столпа непоколеблема.	«Мученици твои, господи, не отвергошася тебе, ни отступиша от заповедей твоих». И паки: «Страдавшеи тебя ради, Христе, многыя муки претерпеша» и прочая. Си же блаженная укрепльшеся надежею Христовою и молитвами святых мученик, стаа яко столпа непоколеблема.
М-65	Убивці б'ють М.	... яша М. и растягоша за руце, почаша бити руками по сердцю, по семь повергоша и на землю и бияхуть и пятами...	... и М. имша, растягоша и по земли за руце и за нозе , бияхут и палицами и по сердцю и по хребту , и повергоша и ниць на земли, бяхуть и ногами ...	И яша М. и растягоша и по земли, имше и по руце , и начаша бити руками по сердцю, и повергоша и ниць на земли и бияхут пятами...	... яша святого М. и растягоша за руце и за нозе, и начаша и бити руками по сердцю, и по сем, повергоша нич его на земли и бяхуть и пятами...	... яша святого М. и растягоша за руце и за нозе, и начаша и бити руками по сердцю, и по сем, повергоша нич его на земли и бяхуть и пятами...
М-66	М. терпить страждання	—	—	—	—	—
М-67	Доман	Некто быв прежде	Некто отвергыся	Некто быв прежде	Некто быв прежде	Некто быв прежде

	відрізав голову М.	хрестьян и последи же отвержеся веры хрестьянския и бысть поган, законопреступник, именем Доман, сий отреза главу святому мученику М. и отверже ю прочь.	веры хрестьянския и бысть поган, именем Доман, си си [!] отреза главу блаженному М. и отверже ю прочь.	крестиян и отвергся веры хрестьянския и бысть поган и законопреступник, именем Доман, си отрезаху главу мученику М.	крестьян последи же бысть поган, законопреступник, отвергся веры хрестьянския бысть поган именем Доман, сии отрезав святому мученику М. честную главу и отверже ю прочь.	крестьян последи же бысть поган, законопреступник, отвергыйся веры хрестьянския именем Доман, сий отрезав святому мученику М. честную главу и отверже ю прочь.
М-68	Ф. ганить татарську віру і славить християнську	—	—	—	—	—
М-69	Татари пропонують Ф. поклонитися і прийняти князівство	...«Ты поклонися богамъ нашим и приимеши все княжение князя своего».	... «Ты поклонися богом нашим и всю власть приимеши своего князя».	... «Ты поклонися богом нашим и приимеши княжение князя твоего».	... « Ты поклонися богам нашим и приимеши все княжение князя твоего».	... «Поклонися богам нашим и приимеши все княжение князя своего ».
М-70	Відмова Ф.	И глагола им Ф.: «Княжения не хочу, а богамъ вашим не кланяюся, но хощу пострадати за Христа якоже и князь мой».	И глагола им Ф.: «Княжения не хочу, а вашим богом не кланяюся, но и аз пострадати за Христа моего хощу	Глагола же Ф.: «Княжения не хочу, а богом вашим не кланяюся, но хощу пострадати за Христа якоже и	И глагола им Ф.: «Не хощу княжения, а богамъ вашим не кланяюся, но хощу пострадати за Христа якоже и князь мой».	И глагола им Ф.: «Не хощу княжения, и богамъ вашим не кланяюся, но хощу пострадати за Христа якоже и князь мой».

			якоже и князь мой».	князь мой».		
М-71	Федору відрізали голову	Тогда начаша Ф. мучити, якоже и преже М.; после же честную его главу отрезаша.	Тогда и Ф. начаша мучити, якоже и блаженago М.; после же честную ему главу урезаша.	Тогда начаша мучити Ф., якоже преже М.; последи же честную его главу отрезаша.	Тогда начаша и Ф. мучити, якоже и М.; после же честную его главу урезаша.	Тогда и Ф. начаша мучити, якоже и М.; после же честную его главу урезаша.
М-72	Кінець М. і Ф.	И тако благодаряще бога пострадаша и предаша святыи свои души в руце божи новоявленн ая святая мученика М . и Ф. месяца септяврия в 20 день.	Ти тако благодарящи бога и предаста святыи свои души в руце божи новоявленн ая святая мученика М . и Ф. месяца септяврия в 20 день.	Ти тако благодаряще бога пострадаста за Христа и предаста святыи свои душе в руце божи и [27] новосвятая мученика.	Ти тако благодаряще Христа пострадаста и предаста святеи свои души в руце божи новосвятая мученика.	Ти тако благодаряще Христа пострадаста и предаста святеи свои души в руце божи и новосвятая мученика.
М-73	Тіла М. та Ф. кинули псам, але пси багато днів їх не торкали	Святеи же телеси ею повержене бысть псом на снеть...	Святеи же телеси еи повержени бысть псом на снеть...	Святеи же телеси ею повержени быша псом на снеть...	Святеи же телеси еи повержене бысть псом на снеть...	Святеи же телеси ею повержене бысть псом на снеть...
М-74	Над тілами з'явився вогненний стовп	... столп огнен от земля до небесе явися над телесема ею, сияюць пресветлыми лучами на утвержение христианом, а на	... яви столп огнен от земля до небеси над телом ею, сияюще пресветлыми лучами, на утвержение	... столп огнен от небеси до земля явися над телом, сияючи пресветлыми лучами, на утвержение	... столп огнен явися над телом ею сияюць пресветлым и лучами на утвержение крестяном, на обличение тем, оже	... столп огнен явися над телом ею сияюць на утвержение крестяном, на обличение тем, еже оставльше бога поклоняхуся

		обличение тем, иже оставивше бога и покланяются твари , и на устрашение поганым.	крестьяном, и на обличение же оставлешим бога, еже ся покланяют идолом , на устрашение поганым.	крестияном и обличение тем, иже, оставивше бога, покланяются твари , и на устрашение поганым.	[!] оставивше бога покланяхуся твари, на устрашение поганым.	твари, и на устрашение поганым.
М-75	Їх тіла зберегли якісь християни	Святеи же и честней телеси ею некими хрестьяны богобоязными сохранене бысте.	А святеи же честне телеси его [28] богобоязными хрестьяны сохранени быста.	Святеи же телеси ею некими хрестьяны и богобоязными сохранены быста.	Святеи же и честней телеси ею некими хрестьяны богобоязными мужи сохранена быста.	Святеи же и честней телеси ею некими хрестьяны и богобоязными мужи сохранена быста.
М-76	Вшанування пам'яті М. і Ф. у Ростові	—	—	—	—	—
М-77	Дата загибелі М. і Ф.	6753 року 20 вересня	[В М-1 та М-72 – 20 вересня]	6754 року 20 вересня	23 вересня	23 вересня
М-78	М. і Ф. моляться за нас	Ею же молитвами достоини будем вси обрести милость и отпущение грехов от господи Иисуса Христа в нынешний век и в будущий, славяще вк упе отца и сына и святого духа, ныне и присно и в веки	Ею же молитвами да сподобит ны Христос бог царствию своему, ему же слава со отцем.	—	Ею же моление достоити [29] будем вси обрести милость и отпущение грехов от господи нашего Иисуса Христа в нынешний век и в будущий.	Ею же молением достоини будем вси обрести милость и отпущение грехов от господи нашего Иисуса Христа в нынешний век и в будущий.

		веков. Аминь.				
	Подано епізодів	58	56	45	59	59
	Пропущено епізодів	21	23	34	20	20

Примітки

1. Так в тексті. Мабуць, треба *има*.
2. В іншому списку С-4 краще: *бежавишо*.
3. Тут пропущено присудок, мабуць, *звати*.
4. Тут в текстах С-3 різночитання: *канове – каконове – каинове*. Як слушно зауважив Серебрянський, слово було незрозуміле пізнім писарям.
5. При скороченні втратився глузд речення.
6. В інших списках С-5 тут стоїть: *ишли кланятися / ехаша, поклонишася ему* (НИС-2).
7. В іншому списку С-3 цей зіпсований фрагмент переосмислено: «*купно идолом*».
8. Тут стоїть *црвы* під титлом, але без виносного *с*. І форма слова невідповідна: *дари – не цареви* (кому), але *царевы* (чий).
9. Оцей сполучник *и* зайвий, або писар заплутався зі перефразуванням: князі і [ще хтось] з боярами.
10. В іншому списку С-3 – *купно*, видно, писар не розумів, що за куш.
11. Стилізовано незручно: на початку стоїть *он* (в однині, мабуць Батий), а в кінці множина (*прельстят*), як в давніших списках.
12. Оце *им* мені незрозуміле, за контекстом мало би бути *ею* (прелестью).
13. В іншому списку С-5 тут додано: *духовный священъ иерей Иван* (НИС-2).
14. Оскільки відповідь М. тут пропущена, глузд змінився: Ф. висловив солідарність не з М., а з духовником.
15. В інших списках С-3 – *инем, вернем*.
16. Знову внаслідок скорочення пропав глузд.
17. Епізод скорочено, кінець слів духовного отця опущено.
18. Тут явний пропуск (мабуць, *кусту*), бо залишився тільки сполучник *и*.
19. Матфій, 10, 32 – 33.
20. Знову скорочення веде до втрати глузду речення.
21. В інших списках С-3 – *венец, коць*.
22. Не зовсім ясно, чому тут двоїна замість множини.
23. Sic. Порівняння варіантів С-5 показує, що писарі вагалися – чи це слово чоловічого роду (*свой*) чи жіночого (*свою*).
24. Стилізація епізоду незручна: два зайвих сполучники *и*, до того ж неузгодженість дієслів у відповіді.
25. Тут у НИС-2 стоїть *цря* під титлом, але без звичайного в цьому слові виносного *с* – *ц(с)ря*. Це не зазначено як різночитання ані у Серебрянського, ні у Лосевої. Можливо, похибка друку.
26. Ці слова є в [Осмогласнику, глас 6](#). Вони входять як у Тріодь пісню, так і в Тріодь цвітну. Їх співають на різні дні.
27. Мабуць пропущено *бысть*.
28. В інших списках С-3 правильніше – *ею*.
29. Здається, ці два слова – описка, в С-5-159 поправніше.

Текстологічний аналіз розлогих проложних текстів

Який розлогий проложний текст ближчий до первісного?

У питанні, який варіант РПТ є первісним, слухність мав Серебрянський, котрий вважав таким С-2, а С-5 вважав похідним від С-2. Модернізація, запроваджена Б. М. Клоссом та О. В. Лосевою – С-2 є скороченням С-5 – легко спростовується простим порівнянням текстів. Вирішальними тут є дві особливості:

1. В С-5 вставлено **епізоди М-9, 10**, і знадобилось окреме речення-зв'язка («Минувшю же времени неколку, бысть нахождение поганых татар на землю Русьскую»), щоб перейти від цієї вставки до подальшого тексту. Але про «нахождение поганых татар на землю Русьскую» уже йшлося вище, в епізоді М-8, і його дослівне повторення було би не потрібним, якби епізоди М-9, 10 були первісними.

Ця незручна вставка руйнує логіку викладу, котра є в С-2 і втрачена в С-5.

Щоб не повертатись потім до цієї вставки, розгляну її тут в деяких подробицях. Тема її – це божі кари, трактовані досить своєрідно. Перш за все, немає ані слова про причини цих кар. Типово причиною виставляються гріхи людей, але тут ніякої згадки про гріхи нема.

Названо характерні імена Ноя (Буття, 6) та Лота (Буття, 19), з якими легко зв'язуються історії про потоп і спалення Содома та Гоморри. Характерно, що обидві кари відбуваються без участі людей (бог діяв сам), хоча в Біблії можна знайти багато прикладів, коли кара божа приймає форму нашествия ворожих народів.

Далі йдеться про кару, яку бог навів на християнську землю останнім часом, і цитується [Ісайя, 1, 20](#): «аще же не хочете, ниже послушаете мене, мечь вы пояст» (в С-5 маємо *оружие* замість *меча*). Проти чого наведена ця цитата – зрозуміти не можна, бо далі говориться, що все це минуло, і прийшов новий гнів божий уже на все живе на землі, не зовсім зручно описаний цитатою із [Повторення закону, 32, 30](#): «Како поженет един тысящи, и два двигнета тмы».

Проти чого це процитовано – знову не можна зрозуміти. У Біблії бог говорить оце, щоб вояки не боялись чисельних ворогів: якщо вони будуть вірити в бога, то один пожене тисячу, і так далі. А тут ніби виходить, що один ворог жене тисячу «наших».

Від цих загальних дуже неясних міркувань (М-9) автор перейшов до конкретного прояву гніву божого (М-10):

Бысть послан язык незнаем от бога, сокрушая грады и побеждая брани. Се же слышав великий князь Мстислав Русьский собрав силу велику и изиде противу им и ничтоже успе.

Це місце, починаючи із Серебрянського [НИС-1, с. 39], розуміють як згадку про битву на Калці, але цілком очевидно, що це не так. На початку повісті про битву на Калці справді згадується «невідомий народ», але там же в наступній фразі він конкретно названий татарами; і вище в М-8 уже було сказано, що гнів божий – то власне напад татар.

Далі, в 1223 році татари ніяких міст не руйнували (це було в 1237 – 1241 рр.), тільки перемагали в битвах, як і в 1237 – 1239 рр. Якого із численних Мстиславів

міг мати на увазі автор – невідомо, всі вони, починаючи від Мстислава Володимировича (кін. 10 – 1 тр. 11 ст.) однаково були руськими. Що Мстислава названо великим князем – це чиста данина літературному стилю доби, бо і Михайла теж так названо (М-36). Конкретної інформації тут немає. Про «силу велику» у зв'язку з Калкою в літописі прямо не говориться, але можна зробити такий висновок, читаючи склад коаліції руських князів. Думаю, що в даному випадку – це просто літературний шаблон. Нарешті, у битві на Калці Мстислав загинув (ну, два Мстислави із трьох, які там були), а це – зовсім не те що «нічого не досягнув».

Можна було би добачати тут якийсь відлуння битви князя Мстислава Глібовича із татарами біля Чернігова (1239 р.), в якій Мстислав справді нічого не досягнув [ЛЛ, 6747 р.; ІпатЛ, 6745 р.], але для упевненості наш текст не дає ніяких підстав.

Отже, в епізодах М-9, 10 їх автор хотів сказати щось, але написав так загально, так стисло і так невиразно, що нічого не можна зрозуміти. І цим своїм пустопорожнім стилем епізоди виразно виділяються на тлі досить конкретного оповідання РПТ.

2. В С-2 є **епізод М-46а**, і маємо таку послідовність: Батий віддає наказ (М-45, 46) ⇒ Єлдега передає наказ (М-46а) ⇒ Михайло відповідає Єлдезі (М-47) і далі вони обмінюються репліками (М-48).

В С-5 епізоду М-46а немає. Михайло відповідає не Єлдезі, а прямо Батію, а далі Батий зникає і в розмову втручається Єлдега, котрий в епізоді М-58 їде до цісаря і переповідає йому, що бачив та чув – хоча найважливіше (політичну декларацію Михайла, М-47) Батий уже знав сам прямо від Михайла.

Таким чином, внаслідок пропуску епізоду М-46а знову руйнується логіка викладу.

Що характерного містить С-2?

Разом з тим доступний на текст С-2 не є протографом РПТ. Він близький до протографа, але має певну кількість індивідуальних особливостей, які легко виявляються з порівняльної таблиці.

1. В заголовку (М-1) Федір названий першим воєводою Михайла, чого немає в інших списках.

2. Авторство Андрія (М-2) не підтримане в інших списках.

3. В епізоді М-13 можна припускати невелике скорочення: випала згадка про родину Михайла, наявна в 4 інших списках.

4. В епізоді М-16 маємо синонімічну заміну: *исповеданием* (С-2) – *покаянием* (3 інших списки).

5. В епізоді М-19 можна припускати маленьку вставку в С-2: «что их избылося», якої нема в інших списках.

6. В епізоді М-27 епітет Михайла – *блаженный*. Це синонімічна заміна в С-2, в 3 інших списках він – *преподобный*.

7. В епізоді М-40, можливо, пропущено слово *троици*, наявне в 3 інших списках. Зрештою, склад християнської трійці був усім писарям добре відомий, і не було проблеми додати це слово перед переліком членів трійці.

8. В епізоді М-49 додано, що Борис – онук Михайла, чого немає в інших списках.

9. В епізоді М-50 Федір «глаголяше в себе», тоді як в інших 4 списках краще – «помышляше в себе». Думаю, тут маємо індивідуальну синонімічну заміну в С-2.

10. В епізоді С-2 – М-61 пропущено епітет Михайла – *блаженный*, котрий є в усіх інших списках.

11. Також в епізоді М-61 маємо синонімічну заміну: *почаста* (С-2) – *начаста* (3 інших списки).

12. В епізоді С-2 – М-64 обидва гімни подані у скороченому вигляді, тоді як в інших списках вони повніші. Але тут можна думати, що ці гімни були відомі писарям, і вони могли розширити скорочений протограф самостійно.

Я думаю – якщо відкинути / виправити ці індивідуальні особливості, можна буде реконструювати гіпотетичний протограф РПТ.

Подивимось тепер на інші тексти РПТ і їх особливості.

Текст С-3

В С-3 маємо інакше означення автора – єпископа Іоана замість отця Андрія. Ім'я його згадано двічі (М-2, 29), а титул єпископа – 4 рази (М-2, 29, 30, 33). Означення авторства є взагалі рідкістю в текстах СМФ, і навіть коли в деяких списках його позначали, в пізніших копіях це означення дуже охоче пропускали. Це стосується не тільки СМФ, але й інших творів давньої руської літератури, хоча б того ж «Слова про закон і благодать», де на півтори сотні збережених списків тільки в одному позначено авторство Іларіона.

Але тут маємо гірший випадок: один і той самий текст надписано двома різними іменами. Це говорить про довільність означення авторства, тим більше що ми не маємо ніяких інших літературних творів зазначених осіб. Щодо Іоана Л. О. Дмитрієв зауважив:

В Летописи Лаврентьевской под 1231 г., в статье о поставлении Кирилла епископа Ростовского среди духовных лиц, присутствовавших при поставлении, назван Иоанн, игумен Борисоглебского монастыря в Чернигове (ПСРЛ, т. 1, с. 457). Таким образом, связь духовного лица по имени Иоанн с черниговским князем приобретает вполне реальную основу [Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Ленинград, 1989 г., т. 2, ч. 2, [с. 412 – 416](#)].

Зв'язок цього ігумена з князем Михайлом є безспірним, але:

- 1, не видно, щоб цей **ігумен** Іоан був потім **єпископом**;
- 2, не видно, щоб цей Іоан був причетним до літературної творчості;
- 3, з огляду на дуже велику популярність імені *Іоан* ми не можемо довільно зв'язувати різні звістки з одним носієм цього імені, якщо немає додаткових переконливих даних.

В С-3 маємо як доповнення проти С-2 (наприклад, М-13, 25, 40, 49, 61, 62, 64, 65, 70, 71), так і скорочення. Серед скорочень можна виділити як механічні пропуски, що псують зміст (М-17, 23, 25), так і скорочення редакційні (М-19, 20, 24, 26, 36, 37, 74, 78). Найістотніше редакційне скорочення зроблено в епізоді М-46а. Маємо в С-3 і випадки явного псування кращого тексту С-2 (М-21, 52).

В епізоді М-28 можна припускати незалежне скорочення слова *мысль* в С-2 і слів «в сердце» в С-3, бо кращий глузд дає об'єднання цих фрагментів: «Вложи ему в сердце мысль ехать...» Подібне маємо і в епізодах М-47, М-71.

Окрім того, маємо ряд синонімічних заміни та змін порядку слів, котрі не поліпшують і не погіршують змісту, але все ж не дозволяють говорити про механічне копіювання (М-16, 22, 27, 29, 30, 33, 35, 38, 39, 43, 45, 48, 49, 50, 51, 52, 58, 61, 62, 63, 67, 69, 71, 74). Маємо також систематичну заміну *цисаря* (в С-2) на *царя* (в С-3).

Епізод М-42, котрий розривав логіку викладу в С-2, в С-3 просто опущено, але логіку відновлено. Епізод М-77 (дата загибелі) в С-3 приєднано до М-72. Цим і вичерпуються структурні відмінності С-3 від С-2, котрі слід вважати незначними.

В цілому тими чи іншими змінами зачеплено 47 епізодів із 56, або 84 %. В цілому текст С-2 ясніший і мабуть краще передає текст протографа.

Слід погодитись із думкою Л. О. Дмитрієва, що відмінності між С-2 та С-3 не мають характеру свідомої редакційної переробки, і їх слід вважати варіантами (списками) одного тексту.

Текст С-4

Текст С-4 має на 10 епізодів менше, ніж С-3, і на 12 – ніж С-2.

Свідомі редакційні скорочення: М-2, 14, 16, 22, 24, 27, 28, 29, 34, 35, 37, 38, 39, 43, 45, 46, 47, 49, 50, 58, 62, 63, 64, 67, 69, 78.

Синонімічні заміни: М-1, 20, 26, 27, 29, 45, 47, 48, 52, 61, 71, 72, 74, 75.

Доповнення в С-4 проти С-2, С-3: М-13, 49, 65, 72.

Псування змісту в С-4 проти С-2, С-3 маємо в цілому ряді випадків. В епізоді М-11 виходить, що люди були затворені в городах (ким?), а не затворялися самі. Внаслідок пропуску епізоду М-19 татари в епізоді М-20 кличуть не князів, а людей (щоправда, і в давніших текстах не було сказано досить виразно, що татари кликали саме князів). В М-21 внаслідок скорочення втратився глузд. Незрозумілий пізньому писарю *кан* перетворився в М-23 на більш звичного *Кайна*. В епізоді М-28 Михайло збирається викривати *ересь* Батия (так, ніби він був християнином, котрий лише де в чому відхилився від правої віри) – проти *прелести* всіх інших давніших і пізніших текстів. Внаслідок пропуску епізоду М-31 вийшло, що Федір в епізоді М-32 підтверджує слова отця, звернені до Михайла (в правильному тексті Федір підтверджує обіцянку, котру Михайло дав отцю). також і скорочення репліки отця в М-33 приводить до втрати глузду. Скорочення євангельської формули в М-51 також привело до втрати глузду. Деяку відмінність глузду маємо в М-75: проти давнішого «християны богобоязными» в С-4 маємо «крестьяны **и** богоязными» – так, неначе *християни* – то щось одне, а *богобоязні* – то щось інше, окреме.

Епізоди, наявні в С-2 та С-4, а пропущені в С-3: М-42, 77.

Спільні особливості С-2 та С-4 (яких немає в С-3): М-25, 26, 29, 30, 36, 49, 65, 67, 69, 70, 71, 72, 74. Наприклад: «поклоняхуся солнцю и кусту и идолом» (С-2, С-4) – «поклоняхуся и кусту и идолом» (С-3 – М-25); «новосвятая мученика» (С-2, С-4) – «новоявленная святая мученика» (С-3 – М-74);

Спільні особливості С-3 та С-4 (яких немає в С-2): М-38, 40, 50, 52, 61, 64. Наприклад: «Ф. помышляше в себе» (С-3, С-4) – «Ф. глаголяше в себе» (С-2); текст гімну в С-3 та С-4 подано повніше, в С-2 – скорочено.

В результаті систематичної редакційної роботи тільки три незначних епізоди збереглися в С-4 в такому вигляді, як вони подані в давнішому тексті С-2, решта тексту змінена, і то змінена невдало, як показують 8 епізодів втрати / зміни глузду.

Для визначення прототипу вирішальними є два епізоди, наявні в С-2 та С-4, а відсутні в С-3. Звичайно, якби я був академіком О. О. Шахматовим, я міг би сказати: «В С-4 маємо скорочений текст С-3, правлений по С-2». Але я дивлюся на речі простіше і вважаю структурні особливості (наявність / відсутність цілих епізодів) важливішою за варіації слів, котрими виражено епізоди. До того ж маємо 12 епізодів, те текст С-4 слідує за С-2, проти 6 епізодів, де він слідує за С-3.

Тому я вважаю С-4 невдалим скороченням С-2, в якому багато місць зіпсовано; ідею ж скорочень простежити не вдається, і таким чином мета переробки лишається незрозумілою.

Порівняння списків С-5

Обидва ранніх списки С-5 переписані у Пскові, і, якщо вірити О. Лосевій, за участю одного писаря – Андрія Микулинського. Отже, і час їх переписування був близьким, хоча точні дати списків обґрунтовані недостатньо. До з'ясування, чи СМФ у складі цих кодексів переписано самим Андрієм, чи його помічниками, наука поки що не дійшла, але все одно маємо в цих списках дуже цікавий випадок походження текстів з одного писарського осередку. Тому їх детальне порівняння становить певний інтерес.

Важливо, що ці списки не мають структурних відмінностей: в обох маємо один і той самий набір епізодів, і йдуть вони в тій самій послідовності. Поза тим дрібніші одиниці тексту є дуже рухливими:

Доповнення в С-5-159 проти С-5-239: М-1, 10, 16, 17, 19, 20, 21, 23, 28, 30 (чисто механічне подвоєння чи не проведена до кінця зміна порядку слів), 35, 40 (два пропуски, котрі є в С-2, а яких нема в С-5-239 – разом 9 слів), 72, 75.

Пропуски в С-5-159 проти С-5-239: М-20, 39, 40, 46, 62, 63, 67 (пропущено «бысть поган», яке в С-5-239 написано в 2 місцях, а в С-5-159 – тільки в одному. Можна припускати в С-5-239 механічну опіску або не проведено до кінця зміну порядку слів), 69, 74 (пропущено «пресветлыми лучами» – було в С-2).

Зміни порядку слів: М-17 (2 місця), 18, 19, 25, 33, 35, 47, 48, 71.

Перефразування тексту: М-37, 38, 48, 78.

Синонімічні заміни: М-13, 16, 43, 48, 64, 69, 70.

Відмінні форми слів: М-11, 12, 22, 24, 28, 29, 36, 39, 42 (3 слова), 45, 47, 48, 50, 51, 52, 58, 61 (2 слова), 63 (2 слова), 64, 67, 73, 74.

Кращий зміст в С-5-159 проти С-5-239: М-48, 50.

Кращий зміст в С-5-239 проти С-5-159: М-20, 52, 75.

Перелік відмінностей досить порядний, змінами заторкнуто 46 епізодів із 59, або 78 %. При бажанні можна говорити навіть про переробки, а не про списки СМФ.

Важливе значення має епізод М-40, в якому С-5-159 показує виразну близькість до С-2, в той час як С-5-239 подає тут значно скорочений текст. Також в епізоді С-5-159 – М-48 Єлдега говорить: «Михайле, знай, що будеш убитий» (так, як в С-2), а в «покращенні» С-5-239: «Михайле, я знаю, що ти будеш убитий» (інший глузд!). Також у кінцевій молитві текст С-5-159 правильний і близький до С-2, а текст С-5-239 явно зіпсований.

Разом з тим в ряді місць текст С-5-239 кращий і ближчий до С-2, а С-5-159 гірший. Так, в С-5-159 – М-28 маємо «цесаря Батыя *и кана*» проти «цесаря» (С-2) та «цесаря Батыя» (С-5-239). Оцей *кан* тут зовсім зайвий і вставлений за зразком

епізодів М-20, 21, 23. Епізод С-2-239 – М-37 стилізовано значно ближче до С-2, ніж в С-2-159. Зовсім незрозумілий *коць* (С-2 – М-52) перетворюється послідовно на *кочь* (С-2-239) і далі на ще гіршу *ць* (жіночого роду, С-2-159). В епізоді С-2-239 – М-74 збережено «пресветлыми лучами», як в С-2, а в С-5-159 це опущено. В С-5-159 – М-75 маємо «крестьяны *и* богобоязными мужи» (як в С-4!) – через цей зайвий сполучник виходить, що християни – то щось одне, а богобоязнені мужі – щось інше, окреме. Цього немає в С-2 та в С-5-239.

Таким чином, ані С-5-239 не міг бути протографом для С-5-159, ані навпаки, С-5-159 не міг бути протографом для С-5-239. Маємо тут дві незалежні переробки одного невідомого нам протографа С-5, який був оснований на С-2. Навіть в одного писаря маємо такі значні варіації тексту!

Що характерного містить С-5?

Вив'язавшись із дрібних різничань списків С-5, ми можемо тепер поглянути на те, що дає нового С-5 у порівнянні зі своїм прототипом – С-2.

Про найважливіші (структурні) відмінності уже йшлося вище, розглянемо інші моменти.

Скорочення в С-5 проти С-2: М-17, 35, 37, 48, 49, 51, 52, 63, 74.

Доповнення в С-5 проти С-2: 46, 49, 62, 64, 67, 75.

Епізод М-12 показує знайомство автора С-5 з Іпатіївським літописом, але в літописі немає згадки про вбивство послів. Цей епізод Іпатіївського літопису проник і в літописання північно-східної Русі: С1ЛСІ (1418 р.), знову без вбивства послів, далі ЄЛ (1481 р.) та М31492 (1492 р.) – обидва уже з убивством і обидва, мабуть, походять зі спільного протографа – Г31460. Ще далі – НикЛ (1520 р.).

Оскільки найдавніші пергаментні списки С-5 датуються 14 ст., то можна не мати сумніву, що «вбивство послів» – вигадка саме автора С-5, яка із СМФ переїхала до пізніх літописів, оскільки все СМФ у складі С1ЛСІ, як скоро побачимо, походить від С-5.

Переробка епізоду М-20 в С-5 випала нещасливо: по-перше, у простому реченні пропав присудок (*звати* в С-2), по друге, механічно додано кана з Батием, але без ясного розуміння, хто / що таке *кан*, тому раз він виставлений чимось окремим від Батия, а раз – титулом Батия (Ульянов-Ленін – це один чоловік чи два, як запитували у відомому анекдоті).

Так само механічно додано кана з Батием і в епізоді М-28, мабуть, внаслідок скорочення наступного епізоду М-29. Скорочення в М-29 виглядає доречним, бо про намір Михайла їхати до Батия уже йшлося в М-28. В С-5 це дублювання усунено.

В М-31 маємо невдале доповнення тексту С-2: «Михайло же *і Федір* глаголаста (двоїна!) духовному отцю». Двоїна замість однини тут ужита слушно, але далі, у прямій мові, збережено однину: «... Аз бых того хотел...», оскільки в давньому тексті це говорить один Михайло. Також наступний епізод М-32 втрачає глузд, бо в ньому Федір погоджувався з тим, що сказав Михайло, а тепер вони ж разом говорять, то таке підтвердження зайве.

В М-45 також слід припускати механічний пропуск перших слів Батия, внаслідок чого вийшло, що не Михайло, а Єлдега не послухався Батия. Це характерне псування змісту перейшло також у пізніші тексти – С1ЛСІ, Н1ЛМІ, С-9, Степенну книгу.

Значне доповнення містить М-64 – там другий гімн подано повніше, і додано риторичну вставку із характерними «непорушними стовпами», які увійшли в наступні тексти.

Мало зрозумілою особливістю є дата 23 вересня (М-77), котра стоїть в тексті кількох ранніх списків С-5 (в двох списках 16 ст. вона замінена на загальноприйняте 20 вересня). І це – не описка, бо в давніх Прологах, використаних О. Лосевою, ця стаття поставлена саме під 23 вересня [*Лосева О. В. Життя русских святых* в составе древнерусских Прологов XII – первой трети XV веков. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009 г., с. 298].

В цілому змінами заторкнuto 50 епізодів, або 85 % тексту. Доповнення в цьому тексті відносно невеликі, і є досить багато скорочень. Розглядаючи плюси і мінуси цього варіанту, не можна не помітити, що мінуси рішуче переважають. Слід погодитись із висновком М. Серебрянського, що ця переробка – не зовсім вдала [НИС-1, с. 39]. Ідею переробки знову не можна окреслити, тому і цей текст важко вважати окремою редакцією.

Західноруський список С-5

М. Серебрянський розглянув паперовий пролог 16 ст. із зібрання московського Історичного музею № 562 і охарактеризував текст С-5 з нього як західноруський – з огляду на його мовні риси [НИС-1, с. 40; НИС-2, с. 63]. Він подав особливості цього списку як варіанти до основного тексту С-5.

З огляду на малу поширеність СМФ на території сучасних Білорусії та України цей текст заслуговує на увагу. Ось деякі з його особливостей: «если будете *мешкати* в правде божей» (М-9, замість *поживете*); «*ишли* кланятися» (М-22, замість *ехаша*; оце *йшли* вживається скрізь по тексту цього списку); «хощю *ихати* к Батью» (М-29, замість *пригъха*); «мнози *издили*» (М-30, замість *гъздиша*); «здойме з себе венец свой» (М-52, замість *соима*); «не кланяемоса ни *слжшаемо*» (М-63, замість *кланяевъса, слоушаевъ*); «все *панство* князя твоего» (М-69, замість *княжение*); «не хочю *панства*» (М-70, замість *княжения*).

Бачимо особливості трьох типів: 1, найбільш характерні – заміни давніх слів новими українськими (здійме, панство); 2, заміни давніх словоформ двоїни новими українськими; 3, заміна давнього *ѣ* на початку слів на *и* (власне *й / ї*). Оця остання особливість характерна також для тексту СМФ у Тверському літописі, обидва основні списки якого переписані у Київщині в 1-й половині 17 ст. [*Клосс Б. М. Предисловие*. – ПСРЛ, 2000 г., т. 15, с. 7 – 8].

Зв'язок РПТ із ростовським текстом

Текст С-2 безсумнівно має зв'язок із С-1. Із 18 епізодів коротшого тексту С-1 12 мають відповідники в довшому тексті С-2. При цьому ані С-1 не можна отримати шляхом скорочення С-2, ані С-2 не є простим розпросторенням С-1 новими вставними епізодами.

Основні спільні точки С-1 та С-2 – це утеча Михайла до Угорщини (М-13) та ім'я татарського вельможі Єлдеги. Епізод М-17 в ширшому тексті С-2 виглядає цілком логічно, тоді як в С-1 він, як я уже був відмітив, скорочений аж до розриву логіки. Але на цьому й вичерпуються моменти, де С-2 виступає первісним щодо С-1.

Разом з тим епізод М-74 показує зворотню залежність. В С-1 ми маємо на цьому місці повну цитату з творів про св. Бориса і Гліба (стовп – свіча – співи), тоді як в С-2 залишився тільки стовп, і він розпросторений. Якщо наполягати на первинності С-2, то цей епізод треба не просто скоротити, але й повторно звернутись до борисоглібського тексту; якщо ж думати про первісність С-1, то автор С-2 залишив тільки перший елемент і додав до нього риторику власного виробництва. Цей другий варіант мені здається простішим.

Дослідники, починаючи від Л. Дмитрієва, неодноразово висловлювали думку про існування спільного протографа С-1 та С-2, з якою я погоджуюсь і спробую окреслити склад цього протографа.

Прототипи розлогого проложного тексту

Абсолютно необхідний, але дуже дріб'язковий і нудний аналіз найменших відмінностей різних варіантів розлогого проложного тексту привів нас до висновку, що найближчим до імовірного протографа твору є список С-2 (із вилученням при потребі його індивідуальних особливостей). Тепер ми можемо перейти нарешті до вивчення С-2 із власне літературного боку.

Слово про татарську неволю

В основі С-2 лежить твір, який я хочу назвати «Словом про татарську неволю» (СТН). Він складається з епізодів М-8, 11, 14, 16 – 22 – по суті, суцільного тексту початкової частини С-2 з вилученням вставного епізоду М-13 (утеча Михайла). Текст його можна реконструювати в наступному вигляді:

В лето 6746 бысть нахождение поганых татар на землю хрестьянскую гневом божиим за умножение грех наших.

Овии убо затворяхуся во градех, инии же бежаша в земли дальнии, инии же кряхуся в горах и в лесех и в пещерах и в пропастьех земных.

А иже во градех затворишася, ти с покаянием и со слезами богу молящеся, тако от поганых немилостиво избьени быша.

А инии же кряхуся в горах и в пещерах и в пропастьех и в лесех, мало от тех остася. Тех же не по колицех времянех осадилша во градех, изочтоша я в число и начаша на них дань имати татарове.

Слышавше же се, иже бяху ся разбегли на чюжи земли, и взвратишася князи и вси людие на свои земли, что их избылося.

Начаша их [князей] звати татарове нужею, глаголяше: «Не подобает жити на земле канови и Батыеве, не поклонившися има».

Мнози бо ехаша и поклонилшася канови и Батыеви.

Цілком очевидно, що це – деперсоналізований і позбавлений географічних прив'язок пересказ Лаврентіївського літопису за середину 13 ст. Напад татар розглядається як прояв божої волі – кара від бога за гріхи. Покаяння грішників було запізним і не відвернуло божого гніву.

Де було написано СТН? Оскільки в основі Лаврентіївського літопису за середину 13 ст. лежать записи, ведені в Ростові (з чим загалом згодні всі дослідники), то можна припускати, що й СТН було написано також у Ростові, або принаймні у Владимирському князівстві.

Коли було написано СТН? Згадка про перепис населення (число) міститься в ЛЛ під 6765 (1257) роком (Суздаль – Рязань – Муром) та під 6766 (1258) роком

(Владимир, далі Великий Новгород). Можна думати, що СТН було написано дещо пізніше, не раніше 1260-х років (мабуть ще пізніше).

В СТН можна добачати використання літературних шаблонів, зокрема, це згадка гір серед місць схованок. Весь басейн Волги, де лежить Владимирське князівство – місцевість дуже рівна, і підвищення у 10 метрів уже вважається «горою». Сховатись у таких «горах» неможливо. Думаю, що «гори», а можливо що й «печери» перенесені до СТН із якогось літературного твору (агіографічного?).

На думку В. Стависького [*Ставиский В. О формировании житийной традиции* прославления князя Михаила Черниговского (возникновение текстов). – Ruthenica, 2021 г., т. 16, с. 52], маємо тут цитату із Апокаліпсиса: «І земні царі, і вельможі та тисячники, і багаті та сильні, і кожен раб та кожен вільний, поховались у печери та в скелі гірські» (*Одкровення, 6, 15*). Збіжність полягає на трьох словах: ховались, гори, печери. Але пафос цього місця Апокаліпсиса полягає в тому, що ховались усі – представники ретельно перелічених соціальних груп, від царів до рабів. І якраз цього уникав автор СТН, говорячи невизначено «инии». Тобто маємо запозичення слів, але не думки.

В. Рудаков вказав на «Одкровення Мефодія Патарського», де читаємо: «и сметутсе человеци и побегнут и начнут се крити в горах и в пещерах и во гробех» [*Истрин В. М. Откровение Мефодия Патарского* и апокрифические видения Даниила в византийской и славянорусской литературах. – М.: 1897 г., тексты, с. 98; *Рудаков В.Н. Монголо-татары* глазами древнерусских книжников середины 13-15 вв. – М.: Квадрига, 2009 г., с. 106]. Це – ближче до СТН, і Мефодій Патарський так само міг скористатись книгою Апокаліпсис, як і автор СТН.

В СТН не видно **системного** використання текстів зазначених джерел, а без цього співпадіння трьох слів не може вважатись незаперечним доказом. На сьогодні можна тільки констатувати, що розглянута паралель належить до загального християнського лексикону усталених виразів і зворотів, але наполягати на конкретному джерелі не випадає. Думаю, пошук літературних паралелей варто продовжити.

Далі, хто конкретно «тікав у землі дальні»? З ІпатЛ ми знаємо, що втекли князі Михайло Всеволодович із сином Ростиславом, Данило та Василько Романовичі із родинами, але чи знав про це автор СТН? Із ЛЛ під 6760 (1252) роком автор СТН міг знати про утечу «в неведому землю» князя Андрія Ярославича з княгинею та боярами. Думаю, що в СТН маємо генералізацію саме цього випадку.

Але хто ж тоді повернувся з чужих земель? Про повернення князя Андрія ЛЛ мовчить, і пізніше про нього не чути. Під 6747 (1239) роком ЛЛ перелічує імена князів владимирського дому: татари ганялись за ними, як Саул за Давидом, але вони були врятовані божою благодаттю. Літописець явно не хотів говорити, яких власне способів ужив бог, щоб урятувати князів. Можливо, СТН натякає на їх пригоди?

Нарешті, вираз «канови и Батыеве» знову слід вважати генералізацією ЛЛ, де маємо звістки про поїздки князів як до Батия, так і до кана. Наприклад: «Великий князь Ярослав поеха в Татары к Батыеву, а сына своего Костянтина посла ко Канови» (ЛЛ під 6751 – 1243 р., і наступні подібні згадки). Навіть характерний давальний відмінок (*Батыеву, канови*) переїхав із ЛЛ до СТН (у пізніших текстах СМФ він потроху витісняється більш звичними для російської мови – *Батыю*).

Ніякого спеціального уявлення автора про ієрархію татарської влади із цих слів витягнути не можна (принаймні, уявлення, відмінного від уявлення ЛЛ).

СТН написано дуже стримано, без жодних емоційних оцінок. Хоча йому далеко до таких визначних пам'яток публіцистики 13 ст., як «Слово про погибель Руської землі» чи «Слова» Серапіона Владимирського, його можна розглядати в ряду цих творів.

Протограф СМФ

Спільний протограф С-1 та С-2 я буду позначати С-0. Його автор вирішив написати оповідання про загибель Михайла і Федора. Для цього він використав СТН, Іпатіївський літопис (мабуть, не весь, а тільки у [процитованих вище фрагментах](#)), Сказання про св. князів Бориса і Гліба та (можливо) «Страждання св. Дмитра Солунського» (як я уже був відзначив [вище](#)).

Із цих джерел СТН було втягнуто до нового твору повністю і розбито вставкою про утечу Михайла до Угорщини, оперту на ІпатЛ. Цей епізод (М-13), я думаю, мав там коротку редакцію С-2, а в С-1 він розпросторений біблійним порівнянням. Далі склад С-0 реконструюється тільки в обсязі епізодів, спільних для С-1 та С-2: М-23, 24, 25, 28, 40, 41 (47), 44, 67, 71, 74.

Епізоди М-23 – 25 можна вважати самостійним витвором автора С-0. Вони повторюють з риторичними варіаціями епізоди М-20 – 22 із СТН. Оскільки вони часто цитуються в літературі, я на цьому місці хочу поговорити про них докладніше, щоб не повертатись до цих сюжетів пізніше.

Перш за все, слід відзначити, що тексти цього фрагменту в С-2 і в С-1 сильно розходяться, зокрема в С-1 зовсім немає епізоду М-25. Уже одне це показує, що давні книжники зовсім не надавали якогось сакрального значення тексту, вільно варіюючи його. Тому і сучасні дослідники не повинні були би витискати з нього такі «інформації», яких він не містив і не міг містити. Далі я розбиратиму більш докладний текст С-2.

«Кан и Батый» (М-23) – пряма цитата з СТН, із М-21 чи М-22, котра в свою чергу є скороченням ЛЛ. Витягувати з цього, що Батий в уявленні автора був щось як гаулейтером при кані, як Щербицький при маршалі Брежневі – ніяк не можна. Коли перераховують, скажімо, учасників пира, то починають з найпочеснішого гостя, але це ніяк не означає, що інші гості є його підлеглими. З точки зору інформатики писаний текст є **послідовністю** слів, і ця послідовність здебільшого буває корисною, але в даному випадку навіює погляди, яких автор не мав. До того ж ми уже бачили, що перестановка слів – це зовсім звична справа для писарів СМФ, і побачимо таких прикладів далі ще більше. Тому ніяк не можна припускати, що ця послідовність – кан, потім Батий – була первісною. В пізніших текстах побачимо на цьому місці і «Батыйи канов» (НІЛМІ), і одного тільки *кхана* (ТПС), і «Батый и кхан» (ТверЛ), і просто «царь Батый» (ХолмогорЛ).

«Приказано бяше волхвом» (М-23). Про важливу роль служителів культа у татар, зокрема, про їх роль в обряді проведення між вогнів, досить багато написали Іоан із Плано Карпіні та Вільгельм Рубрук. Наш автор осмислював їх у термінах своєї рідної християнської культури – як волхвів, якимось подібних до євангельських (Матфій, 2, 1 – 11).

«Вести я сквозе огонь» (М-23). І про цей звичай маємо записи згаданих францисканців, котрі намагались зрозуміти як зміст обряду, так і форму його.

Нічого навіть наближено подібного ми не маємо не тільки в СМФ, але в усій літературі північно-східної, далі – Московської Русі до кінця 17 ст. – аж до 1692 року, коли Андрій Лизлов закінчив свою «Скіфську історію». Хоча русини / москалі цієї території стикалися з татарами упродовж цілих століть, ніякого етнографічного інтересу ані татари, ані інші народи не викликали, і Лизлов був змушений користуватись Стрийковським.

Це я веду до того, що процитована фраза із СМФ залишилась єдиною згадкою про даний звичай татар – більше про нього на Русі не знали нічого (твори францисканців були перекладені тільки в 19 ст.). Зокрема, літописи мертво мовчать про цей звичай, і ми не знаємо, наскільки довго він тривав (якщо тривав). На Русі нічого не знали ані про призначення обряду, ані про його форму, отже спроби витягнути якісь вказівки щодо цього з явно некомпетентних джерел я вважаю методично помилковими.

«**Поклонитися [солнцу, и огню, и] кусту, и идолом**» (М-23). Із цим місцем (та подібними переліками в М-25, 30) трудність така, що автори СМФ постійно жонглюють цими чотирма словами – сонце, вогонь, куш, ідоли (оці останні – завжди у множині), – комбінуючи їх по-різному (мабуть, просто щоб запобігти одноманітному повторенню).

Фразування там завжди настільки неясне, що ніяк не можна зміркувати – чи сонце, куш та вогонь були конкретними предметами, які в сукупності утворюють збірне поняття *ідоли*, чи все ж таки оці ідоли були окремим, четвертим конкретним предметом поклоніння. Також ніде немає ніяких подробиць – в чому власне полягало таке поклоніння. Відчувається, що уже найперший автор не мав про все це конкретного уявлення, а при переробках воліли не замислюватись над такою неясністю.

Отже, той факт, що в якомусь конкретному місці якогось конкретного варіанту СМФ стоїть якась конкретна вибірка цих слів у якісь конкретній послідовності – не має, на мою думку, ніякого значення. Етнографія татар не цікавила руських / московських книжників, і всі варіації на цю тему – чисто літературного походження.

Іоан та Вільгельм у своїх описах татар згідні щодо ідолів і обряду проходження крізь вогонь. Про поклоніння сонцю та вогню згадав Іоан, але не Вільгельм. Нарешті, ніякого куша не бачили ні той, ні другий.

Ми пам'ятаємо, що бог з'явився був Мойсею у вигляді палаючого куша ([Вихід, 3, 2](#)). Отже, маємо тут і куш, і вогонь, і обидва – предмети поклоніння. Тільки Мойсей зауважив, що куш був терновий, а в СМФ і такої вказівки немає.

Думаю, що для цього переліку предметів поклоніння можна знайти якісь ближчі аналогії в агіографічній літературі.

«**Волсви вметахуть первое во огонь**» (М-24). Про те, що татарські «волхви» здійснюють обряд очищення подарунків, проносячи їх крізь вогонь, згідно згадували Іоан та Вільгельм. Але щоб вони **відбирали** частину, а тим більше **спалювали** її – прямих згадок у францисканців нема. Оскільки вони показали значно вищу компетентність у справі татарських звичаїв, покладатись на деталі СМФ не можна. Думаю, ця подробиця – чисто літературного походження, заснована на [книзі Левіт, глава 1](#), де докладно описується жертва всеспалення (згадки про неї є і в інших книгах Старого завіту).

Нарешті, епізод М-25 є комбінацією тексту М-22 із переліком предметів поклоніння з М-23.

Епізоду М-28 (Михайло вирішив їхати до царя) немає в С-1, але там після опису звичаїв татар Михайло зі своєю заявою (М-40, 40) впадає буквально «ex machina». Думаю, що якась мінімальна зв'язка на цьому місці мала би бути.

Наступним епізодом С-0 була відмова Михайла (М-40), наявна в С-1 та в С-2. Сам факт відмови узятий з ІпатЛ, але вдягнений в С-0 в інші літературні шати.

Чому автор С-0 негативно ставився до проходження крізь вогонь, про форму і зміст якого він нічого не знав?

Для пояснення можна дещо нажебрати у тому самому Старому завіті, наприклад:

Коли будеш входити до Краю, що дає тобі Господь, Бог твій, то не навчися чинити такого, як гидота цих народів. Нехай не знайдеться між тобою такий, хто **переводить свого сина чи дочку свою через огонь** ([Повторення закону, 18, 9 – 10](#));

І побудував він жертівники для всіх небесних світил на обох подвір'ях Господнього дому. І він **перепровадив свого сина через огонь** (оце цар Манассія так розважався, [4-а царств, 21, 5 – 6](#));

І побудували жертовні пагірки Ваалові, що в долині Бен-Гіннома, **щоб через огонь переводити синів своїх та своїх дочок** Молохові, чого їм не наказував Я ([Єремія 32, 35](#));

Я не хочу сказати, що в татар не було такого обряду, я хочу відзначити, що автор С-0 дивився на нього очима читача Біблії, сприймав цей звичай в контексті біблійної культурної традиції. Про цей звичай писав також Іоан із Плато Карпіні (котрий прецінь так само знав Біблію!).

Релігійні обряди мають величезне значення для визначення, чи людина належить до нашої віри, через це – до нашого етносу, до «наших» взагалі, чи навпаки, належить до «чужих». Обряди – видима і легко зрозуміла частина релігії, значно доступніша ніж абстракції символів віри. Автори процитованих біблійних текстів не цікавилися, з якою метою треба було ходити крізь вогонь, а засуджували це ходіння як чужий обряд і відпадиння від групи «своїх, наших».

Думаю, так само дивився на ходіння крізь вогонь і автор С-0 – для нього виконання чужого обряду знаменувало відпадиння від гурту «наших».

«Не кланяюся твари» – заявляє автор С-0 устами Михайла (М-40). Теоретично таке розмежування виглядає добре: «наші» не поклоняються рукотворним предметам, а «тамті» – поклоняються. Але практично тільки мусульманство справді рішуче відмовилося від такого поклоніння, а християни охоче поїдають тіло свого бога і п'ють його кров, називаючи це причастям. Цілування хреста – постійний елемент обряду присяги у давньоруський час і в наступні століття – також належить до поклоніння тварі. Католики поклоняються священним зображенням у вигляді скульптур (тільки що не називають їх ідолами) та живописних фігур, православні шанують рукотворні ікони та хрести із розп'ятим Ісусом (теж скульптури / ідоли, тільки маленькі).

Тут дослідник мусить «єдине от двою собі обрати»: або вважати оцю фразу виявом крайнього іконоборства у автора С-0, або зразком подвійного стандарту (ті священні предмети, які шанують «наші» – це не тварь, а подібні предмети, які

шанують «чужі» – це тварь). Зрештою, ця тема в СМФ не розвинена, і витягнути звідси якісь богословські погляди неможливо.

«Кланятися троїце, отцю и сыну и святому духу» (М-40). Я не думаю, що автор С-0 хотів написати агітку в дусі Павла Григоровича Тичини чи Володимира Володимировича (ні, ані разу не Путіна!) Маяковського, але не можна забувати про церковно-учительні завдання, які все стояли перед авторами. От і тут трапилась гарна нагода вставити правильне формулювання символу віри (спільне для православних і католиків!), і автор цим скористався. Адресоване воно, ясна річ не Батію і не Єлдезі, а нам, читачам твору, які повинні запам'ятати теоретичну формулу правильної віри.

Політична декларація Михайла (М-41 / 47) є, на мою думку, логічним центром усього СМФ. Вона так само має дуже близьку подібність в ІпатЛ. Це – пропозиція умов підпорядкування руських князів татарській владі. Це комбінація двох загально відомих серед християн положень: «Несть власть, аще не от Бога» (До римлян, 13, 1) та «Воздадите кесарева кесареви и божия богами» (Матфій, 22, 21). Згідно цієї конституції Батий мав знати своє політичне шевство і не мішатись у релігійне кравецтво.

Але висловлена в ІпатЛ ідея, що татарська зверхність є наслідком «гріхів наших», в ранніх текстах СМФ відсутня, і ми побачимо її тільки далеко пізніше, в 16 ст.

В С-2 ця політична декларація переставлена на нове місце (М-47), а в пізніших текстах побачимо її ще й у позиції М-55. Місце цього епізоду є важливою структурною ознакою, за якою розрізняються різні тексти СМФ.

До тексту С-0 як «спільної колиски» С-1 та С-2 треба віднести Єлдегу. Оскільки роль його в С-1 та С-2 цілком відмінна, ми не можемо здогадатись, як він виступав в С-0 і звідки взялося ці ім'я. Я думаю – воно чисто літературного походження, і автор С-0, використовуючи історичні імена для своїх головних персонажів, просто вигадав цю другорядну особу – точно так, як роблять автори сучасних історичних романів. Скоріше за все автор С-0 узяв це ім'я із фонду відомих йому (в його час, не в середині 13 ст.) татарських імен і увів у свій твір, як Станареля чи Санчо Пансу.

Убивство Федора (М-71) в С-0 також засновано на ІпатЛ.

Друге чудо святих Михайла і Федора (М-74), основане, як зазначено вище, на Сказанні про Бориса і Гліба. Текст С-1 коротший, але значно ближчий до цього сказання, тоді як текст С-2 довший і розпросторений засудженням «поклоніння тварі», що є повторенням сказаного вище. Від Сказання про Бориса і Гліба тут залишився тільки вогняний стовп, так що важко судити, як виглядав цей текст в С-0. Могло бути й так, що автори С-1 та С-2 звертались до Сказання незалежно.

Для цього вогняного стовпа є навіть спеціальна література [Ранчин А. М. Огненный столп в древнерусской агиографии: ветхозаветные и новозаветные истоки. – Стаття без дати, опублікована на сайті [Слово](#); Пузанов Д. В. [Огненные и световые столпы](#) в древнерусской литературе XI–XIII вв. – Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2015 г., № 5–6, с. 108 – 116], тому я можу далі в цю справу не заглиблюватись.

Де було написано С-0? На це в тексті немає виразних вказівок. Оскільки, 1, СТН було здогадно написано у Ростові і 2, тільки в Ростові були родичі Михайла – можна і цей твір прив'язувати до Ростова (звичайно, тільки здогадно).

Коли було написано С-0? Пізніше за СТН, отже, десь наприкінці 13 ст. В цей же час було завершено опрацювання ІпатЛ, використаного в С-0. Але якщо припускати, що автор С-0 користувався тільки фрагментами ІпатЛ, а не остаточно оформленим кодексом, то ранішою датою може бути десь 1260-й рік, коли, на думку дослідників, сформувалась галицька частина Галицько-Волинського літопису. Це не суперечить датуванню С-0 кінцем 13 ст., але й не дозволяє звизити дату.

Таким чином, висловлена Л. О. Дмитрієвим ідея спільного протографа набуває деяких конкретних рис. Не треба тільки уявляти собі справу так, що С-1 – це пряме скорочення, а С-2 – розширення С-0. Для обох творів цей протограф слугував складом будівельних матеріалів, і автори С-1 та С-2 ужили добутий матеріал для конструювання своїх власних творів, де було використано ще й інші джерела, окремі для С-1 та для С-2.

Літературний аналіз розлогого проложного тексту

Переглянемо тепер текст С-2 епізод за епізодом, зупиняючись на тих місцях, які не увійшли до складу його гаданих прототипів.

Перш за все, в **заголовку (М-1)** Федір названий *воеводою*, а не *боярином*. Забігаючи наперед, слід відзначити, що воеводою Федір титулується в заголовках С-2, С-3, С-5, а також в НІЛМІ. В текстах (окрім заголовків) даної групи Федір ніяк не титулується, а в інших текстах він – боярин; тільки в текстах НІЛМІ та ТверЛ Федір зветься воеводою. Тобто *воевода* Федір – це певна родзинка, яка вказує на відносно пізнє походження тексту.

Вступна частина закінчується на М-26, від М-27 оповідач почав говорити власне про Михайла.

Можливо, остання фраза епізоду М-25 («славы ради света сего и прашаху каждо их власти») та епізод М-26 (татари надають князям те, що князі просили) не належать до С-0, а є твором автора С-2 з його постійною ідеєю «татарской прелести» («видя многи прелщающихся славою света сего» – М-27; «обличити прелесть его» – М-28; «прелстишася славою света сего» – М-30). Мета щедрості татар, на думку автора С-2 – спокусити князів «славою света сего», котра також постійно згадується (М-25, 26, 27, 30, 52, 63). Звичайно, справжні татари не тільки в часи Батия, але й далеко пізніше не мали жодного поняття про християнський аскетизм, який вимагав відкидати все земне, мирське на користь небесного, божественного. Але ж СМФ – твір не про татар і не для татар.

Отже, від **епізоду М-27** починається основна частина твору, власне присвячена Михайлу. Думаю, що його перебування в Чернігові (М-27) автор вивів із титула князя, а про цей останній він міг дізнатись і з ЛЛ. Весь наступний текст аж до кінцевої молитви я вважаю витвором автора С-2, в якому використано дрібні фрагменти С-0.

Епізоди М-28 та М-29 стилізовані незручно, так що про намір Михайла їхати до Батия розповідається двічі (це дублювання усунене в С-4 та С-5). Чи маємо тут уламок ранішого твору, до якого припасовано новий фрагмент подібного змісту – судити важко. Можливо, автор С-2 знайшов десь вираз «разгоревся благодатью божиєю» і хотів його примостити в своєму творі.

В обох епізодах автор С-2 «забуває», що татари самі кликали князів, і навіть примушували їх («звати нуужею»), а наголошує, що це рішення Михайло прийняв сам і то з релігійних міркувань («посла бог благодать и дар святого духа», «разгоревся благодатью божиею»). Згідно моїх міркувань, примушування походить із СТН, а релігійна спонука – власна ідея автора С-2. Із популярних християнських святих маємо Георгія, який сам вирішив оголосити свою віру перед царем Діоклетіаном. До прямого порівняння Михайла зі св. Георгієм вдався автор ТверЛ, чи маємо тут прямий вплив життя св. Георгія – говорити упевнено не можна, але не можна й виключати такої можливості.

Духовний отець у **своїй відповіді (М-30)** показує велику обізнаність із тим, що відбувалось у Батия. Джерело такої обізнаності лежить на поверхні – це попередні епізоди М-22 – М-25, які отець переповідає, навіть близько до тексту («Мнози бо ехаша и поклонишася», М-22 = «Мнозии ехавше и створиша волю поганого», М-30).

Отець забороняє Михайлу не те що йти крізь вогонь чи поклонятись кущу, а навіть їсти із татарами: «ни брашна ни пития их не приими во уста своя». Це одразу нагадує нам євангельське:

І сталося, як Ісус сидів при столі у домі, ось зійшлося багато митників і грішників, і вони посідали з Ним та з Його учнями. Як побачили ж те фарисеї, то сказали до учнів Його: Чому то Вчитель ваш їсть із митниками та із грішниками? А Він це почув та й сказав: Лікаря не потребують здорові, а слабкі! ([Матфій, 9, 10 – 12](#)).

З цього випливає, що власне фарисеї тримались такої заборони на спільні трапези, і духовний отець, пропонуючи таку поведінку Михайлові, фарисействує (у найвужчому смислі слова). Ідея розширення свого духовного впливу, в даному випадку – поширення християнства серед татар, зовсім не цікавила автора С-2 і змальованого ним духовного отця. Справа навернення татар на християнство, якою так жваво переймалася римська церква, з погляду русинів одразу виглядала безнадійною.

Народи католицької віри зберегли свою політичну незалежність від татар і тому могли говорити, що їхній католицький бог – сильний і врятував їх. А православна Русь підкорилась владі татар і наочно переконалась, що її православний бог – слабкий і не може її оборонити перед ворогами. А про поширення свого впливу (нехай і духовного) може думати тільки сильний.

Змальована в РПТ православна віра сильна настільки, щоб не підлягати усім «панським жартам» Батия, але занадто слабка, щоб вплинути на татар (хворих з погляду євангелія). Прецінь в пізніших переробках СМФ ми ще побачимо спроби нав'язати Михайлу роль релігійного проповідника.

Свою промову отець закінчив словами: «Не достоит християнам ничему же кланятися твари, но токмо господу Ісусу Христу». Я думаю, що це – трохи змодифікований епізод С-0 – М-40, який розглянуто вище.

Отже, оригінальною в цій промові є тільки заборона їсти з татарами – все інше є переробкою С-0.

Михайло у своїй відповіді заявляє про готовність віддати своє життя за Христа (М-31), і до цього наміру приєднується Федір (М-32), який отут вперше згадується в тексті.

Духовний отець пророкує їм обом долю «новосвятих мучеників» (М-33) і дає їм «причастя на путь» (М-34). Мені здавалось, що причастя належить приймати з рук священника, а тут бачимо, що заздалегідь освячені дари даються авансом для майбутнього таїнства. Не умію сказати, чи це була загально поширена практика, але в РПТ це виглядає неначе як «таємна вечеря» перед майбутнім мучеництвом.

Збори Михайла в дорогу (М-35) згадані коротко і без жодних подробиць. Все ж таки автор С-2 написав про «дом свой» та «имение своё», яким в його уяві володів Михайло. З огляду на відомий нам (але не автору С-2) попередній життєвий шлях Михайла, він на той час не мав ані дому, ані майна, але літературний етикет вимагав, щоби князь це мав.

В епізоді М-36 Михайло і Федір «многи же земля проехавша, доехаста Батя». В рамках РПТ (та й СМФ в цілому) вони їдуть із Чернігова, і які «многі землі» вони могли проїхати? Вони мали би проїхати Чернігівське князівство, потім виїхати у степ – і далі до самої ставки Батя уже ніяких «земель» їм перетинати не довелось. Коли говорити про поїздки з Володимира чи Ростова, то можна думати, що спускаючись униз Волгою, мандрівники перетинали землю Волзької Булгарії (якщо вважати її чимось відмінним від власне Татарії) – тобто хоч одна «земля» по дорозі лежала. Більш упевнено можна було би говорити про «многі землі», якщо думати про поїздку з Русі до Каракорума, до центру Татарської імперії, але Михайло туди не їздив. А між Черніговом і Батиєм ніяких земель не було, це – якийсь літературний штамп.

Батий, почувши про **приїзд Михайла (М-37)**, діє за сценарієм, викладеним в С-0 – М-23: закликає волхвів і... далі по тексту. Волхви також діють за цим сценарієм, і на цьому місці автор С-2 знову процитував М-25 («Мнози же князи с бояры своими идяху сквозе огнь и поклоняхуся солнцю и кусту и идолом») – М-25 = «мнози же погании идяху сквозе огнь, и поклоняхуся солнцю и идолом» – М-39).

Із такого цитування неявно випливає, що оті «князі і бояри» є власне «поганими». Однак ця думка не висловлена явно, автор тільки підводить до неї і залишає читачу самому зробити якийсь висновок. Думаю, серед цих читачів лише одиниці могли зробити самостійні висновки. Агітаційного значення РПТ не можна перебільшувати. Для агітації думку треба викласти прямо, просто і категорично. Пізніше, у Льва Філолога, ми побачимо цю думку викладеною прямо і категорично, але далеко не просто.

В епізоді М-40 Михайло відмовляється виконати вимоги волхвів. Далі йде уже зазначений розрив логіки (мабуть, пропущено репліку Федора) і в епізоді М-42 Михайло відповідає Федору.

Тільки в одному пізньому списку С-5 (Румянцевського музею, зібрання Ундольського № 590, 16 ст.) це місце виправлено у такий спосіб, що вся репліка передана Федору [НИС-2, с. 66]. Так глузд відновлюється, але, здається, це індивідуальний винахід зазначеного списку.

Волхви в С-2 не вступають в дискусію з Михайлом, а доповідають про подію царю. Їх **довідь (М-43)** майже дослівно повторює слова Михайла (М-40). Волхви вільно оперують християнською термінологією і не додають ніяких пояснень для царя, вважаючи, що й він так само вільно орієнтується в християнському вченні. Все це, звичайно – чисто літературні волхви і чисто літературний цар. Про реальних татар автор С-2 не мав найменшого поняття і

просто не міг собі уявити, що хтось може не знати таких елементарних речей як *тварь* чи *трійця*.

Також в М-43 можна звернути увагу на певну зміну термінології. Волхви кажуть, що Михайло «богам твоим не кланяється». По-перше, тут *боги* заступили місце переліка об'єктів поклоніння, часто перелічуваним вище; по-друге, ці боги – *твої* (цісаря), не *наші* (не спільні для всіх татар).

Обидва уявлення – і боги як приватна власність цісаря, і їх множинність – це здогади автора С-2, які не підтверджуються іншими джерелами:

В «Таємній історії монголів» слово «бог» взагалі не вживається, а «небо / небесний» вживається 38 разів (підраховано, ясна річ, за [перекладом С. Козіна](#), і це без урахування контекстів, де небо – просто природне явище), в тому числі «Вышнее / Вечное Небо» – 13 разів. У § 240 маємо виразну молитву до Вічного Неба, в § 265 – згадку про допомогу від Вічного Неба. Думаю, що автору «Таємної історії», як природному монголу, було видніше, є в них бог чи нема.

Силою **Вічного Неба** (мы) Далай-хан всего великого народа; наш приказ [[лист хана Гуюка](#) до римського папи, листопад 1246 р.]

Они веруют в **единого Бога**, которого признают творцом всего видимого и невидимого [Іоан із Плато Карпіні, § 3-1-1].

Силою **вечного бога** и по одобрению [его] великого величества, мы, Узбек, передаем эти наши слова [Ярлык хана Узбека, пожалованный францисканцам Золотой Орды 20 марта 1314 года. – *Хаутала Р. В землях «Северной Тартарии»*, Казань, 2019 г., № 23, с. 261].

Перетворення «вічного неба» в уявленні католицьких ченців у «единого / вічного бога» не належить до моєї теми, але думаю, що ці дані є більш компетентними, ніж С-2. Для приватних богів із С-2 слід шукати агіографічні джерела.

Слова волхвів викликами гнів цісаря, описаний подібно до літопису:

Батый же яко свѣрпыи звѣрь **возьяриса...** (ІпатЛ)

Цесарь же **возьярився** велми... (С-2 – М-45)

В наказі для Єлдеги він цитує волхвів: «Почто... **богам моим** не поклонился еси?... Или **богам моим** поклонишся и жив будеши... Аще ли не поклонишися богам [моим]» – одразу три автоцитати в одній промові. Також Батий показує таке саме вільне володіння християнською термінологією, як і його волхви.

Єлдега передає Михайло сказане цісарем слово в слово (М-46а). Тут самоцитування доречне, бо наказ цісаря так і треба передавати точно. Тим самим і Єлдега приєднується до гурту татар, які добре знайомі із поняттями християнства.

Відповідь Михайла (М-47) адресована не Єлдезі, а самому цісарю: «**Тобе** цесарю кланяюся, понеже бог поручил **ти...**» Можливо, тут пропущено вводне речення, як ми бачили в різних варіантах М-45, щось на зразок «рци цесареви».

Уся сцена РПТ з вимогою цісаря поклонитися ідолам і відмовою Михайла написана за класичним зразком трьох юнаків у вогняній печі:

Книга пророка Даниїла	С-2
Ти, царю, цар над царями, якому Небесний Бог дав царство , владу й міць та славу. (2.37)	Бог поручил ти есмь царство света сего (М-47)

Цар Навуходоносор зробив був золотого боввана, заввишки йому шістдесят ліктів, завширшки йому шість ліктів... (3, 1)	[Автор РПТ не дав ніякого опису «ідолів» – мабуть, не тільки задля того, щоб не вводити читача у спокусу, але задля того, що нічого про них не знав.]
А оповісник закликав лунким голосом: До вас говориться, народи, люди та язики! Того часу, коли ви почуєте голос рога, сопілки, гітари, гусел, псалтиря, флейти та всілякого роду музику, падайте й поклоніться золотому бовванові, якого поставив цар Навуходоносор... (3, 4-5)	Приказано б'яше волхвом вести я сквозе огонь и поклонитися кусту, и идолом. (М-23)
Є юдейські мужі, яких ти призначив над справами вавилонської округи, Шадрах, Мешах та Авед-Него, ці мужі не звернули на тебе, царю, уваги: богам твоїм не служать , і золотому бовванові, якого ти поставив, не вклоняються . (3, 12)	[Волхви доповідають Батию:] М. повеления твоего, цесарю, не слушает, сквозе огонь не идет, а богам твоим не кланяется. (М-43)
Тоді Навуходоносор у гніві та в лютості наказав привести Шадраха, Мешаха та Авед-Него, і того часу цих людей привели перед царя. Навуходоносор заговорив та й сказав їм: «Шадраху, Мешаху та Авед-Него, чи це правда, що ви моїм богам не служите , а золотому бовванові, якого я поставив, не вклоняєтеся? Тепер, якщо ви готові, щоб того часу, коли почуєте голос рога, сопілки, гітари, гусел, псалтиря й флейти та всіляких родів музику, попадали й кланялися бовванові, якого я зробив. (3, 13 – 14)	Цесарь же возъярився велми и посла единого от велмож своих, именем Елдегу, и глагола ему: «Рци Михайлови, почто повеление мое преобидел еси... (М-45)
А якщо ви не поклонитесь , тієї години будете вкинені до середини палахкотючої огненної печі, і хто той Бог, що врятує вас від моїх рук?» (3, 15)	Аще ли не поклонишися богам, то злою смертию умреши». (М-46)
... нехай буде тобі, о царю, знане, що богам твоїм ми не служимо, а золотому бовванові, якого ти поставив, не будемо вклонятися! (3, 18)	А ему же велиши поклонитися – не поклонюся. (М-47)

Здавалось би – де кум, де коровай, а де зелені свята? Коли-то Даниїл писав свою книгу, коли-то Іларіон (Огієнко) її перекладав, а коли писався текст С-2? Але якщо текстові паралелі справді існують, вони зберігаються у будь-яких перекладах.

В усьому розглянутому розділі СМФ ми бачимо багато літератури, але мало зв'язку з конкретною подією середини 13 ст.

В епізоді М-49 з'являється онук Михайла – ростовський князь Борис. Цим засвідчене знайомство автора із Лаврентіївським літописом, [процитованим вище](#). Для цього епізоду маємо досить близьку паралель у житті св. Якова Персидського:

Тогда некоторые из присутствовавших царских вельмож и друзей святого, горько рыдая, начали увещевать его: «Наш любезный друг, умоляем тебя, послушай нас и исполни царскую волю, чтобы не умереть тебе среди жестоких мучений...» [тут і далі використовую «Страдание святого мученика Иакова Персянина» у викладі Дмитрія Туптала, в [перекладі сучасною російською мовою](#)].

В епізоді М-51 Федір нагадує Михайлу, як учив їх отець від євангелія, і доречно наводить цитати:

«Иже хочет душу свою спасти – погубит ю, иже погубит душу свою мене ради – то спасет ю ([Матфій, 16, 25](#)), и паки рече [Исус]: и кая польза человеку, аще и всего мира царство примет, а душу свою погубит, и что даст человек измену на души своей (Матфій, 16, 26), иже постыдится мене и словес моих в роде сем ([Марк, 8, 38](#)) исповесть мя пред человеки, исповем и [= его] и аз пред отцем моим, иже есть на небесех, аще ли кто отвержется мене пред человеки, отвергнуся и аз его пред отцем моим небесным (Матфій, 10, 32 – 33)».

Ця зручно складена мозаїка показує велику обізнаність автора С-2 із євангеліями.

Великим каменем спотикання як для давніх писарів СМФ, так і для сучасних читачів виступає предмет, який Михайло зняв із себе, відмовляючись від мирської слави (М-52): *коць* (С-2, С-3, Н1ЛМІ, С-6, ТверЛ), *коц* (М31492), *ць* (С-5), *кочь* (С-5, С1ЛСІ, ВЛ, ЛЛЗ), *коч* (ВПЛ), *конець* (С-3), *конец* (С-4), *венец* (С-3, С-10), *мечь* (С-7, С-8, С-9, СтепенКн), *сановный пояс* (ПСЛФ, СтепенКн).

Із цих варіантів *венец*, *меч* та *сановный пояс* належать до пізніших спроб осмислити ситуацію («а що би це могло бути?») і поставити ту інсигнію влади, яка була відома писарю.

Первісним є *коц* або *коч*, котрі пишуться як із пом'якшенням кінцевого приголосного, так і без пом'якшення. Гірше те, що вже на початку 14 ст. псковські писарі вагались – чи це слово чоловічого роду, чи жіночого (варіанти С-5) – отже, воно було їм мало зрозумілим.

[Словарь русского языка XI – XVII вв.](#) [М., 1980 г., вып. 7, с. 388] подає значення *коц* – «попона (?)» із пізніми прикладами (4 чв. 17 ст.). Думаю, в російську мову воно проникло із тогочасної української, а в українській, як і в інших слов'янських мовах, означає «килим, ковдру, попону», рідше – «плащ з овечої вовни». Його вважають запозиченням із давньої верхньонімецької мови, в якій – цікаво! – є слова *kozzo* (чоловічого роду) і *chozza* (жіночого роду) [Етимологічний словник української мови. – К.: 1989 р., [т. 3](#), с. 63].

Слово *коч* в українській та інших слов'янських мовах має значення «коляска, фаєтон» і вважається запозиченням 15 – 16 ст. із угорської мови [Етимологічний словник, т. 3, с. 65]. В російській мові слово *кочь* / *коць* з таким значенням відоме від кінця 16 ст. [Словарь русского языка, вып. 7, с. 390].

Цей самий словник подає інше значення слова *кочь* – «велике парусне судно». Приклади – від 17 ст., і, здається, воно було відоме тільки на півночі Росії, на Білому морі.

Ранній і найцікавіший для нас приклад цей словник зазначає в духовній грамоті князя московського князя Івана Даниловича (1339 р.): «А ис порт из моих... Ивану, сыну моему: кожух желтая обирь с жемчугом и **коць великий с бармами**». Тут *коць* – справді предмет одягу, мабуть верхнього і мабуть плечового, щось як плащ, опанча чи свитка. Це слово було мало вживаним і в 14 ст. вийшло з ужитку. «Вільне місце» в ряду слів було зайняте в 17 ст. словами іншого походження та іншого значення.

Але при всьому цьому залишається геть незрозумілим, чому цьому предмету надається символічне значення. З усього, що ми знаємо про давню Русь, видно, що ніяких спеціальних інсигній влади (як королівська корона чи гетьманська булава) там не існувало. Думаю, що і для цього символічного відречення від миру слід пошукати агіографічні паралелі.

Далі в **епізоді М-61** при страті Михайла присутні багато людей – точно як при страті Якова Персидського.

Далі в тексті С-2 маємо ще серію подвоєнь тих самих подій: Михайло і Федір почали собі співати (М-61) і далі в М-63 знову почали співати. Умовляння, адресовані Михайлу (М-49), повторюються в М-63. В С-4 епізоді М-62, 63 просто відкинуто, і в такий спосіб логіка викладу випростовується.

Якби я редагував РПТ, я би поставив діалог із М-63 в епізод М-49 (нехай би це говорили не просто «предстоящие», але бояри). Гімни (М-64) я би поставив між М-61 та М-62, і тоді від сцени причастя (М-62) був би логічний перехід до сцени катування (М-65) – прийняттям причастя мученики неначе завершують свої порахунки із життям.

Але в С-2 ми «маємо те, що маємо», і я пояснити логіку викладу в цьому місці не вмію.

Чи сцена **катування Михайла (М-65)** містить якісь реальні подробиці події? Щоб не повертатись до цього сюжету знову і знову, забіжимо наперед і складемо таку порівняльну таблицю:

Джерело	Дата джерела	Текст
Іоан із Плато Карпіні	1247 р.	И Бату послал одного телохранителя, который бил его пяткой в живот против сердца так долго, пока тот не скончался.
ІпатЛ	1292 р.	закланъ быс незаконнымъ Доманомъ
ЛЛ	1304 р.	безъ млсти ѿ нечстыхъ заколенъ быс
С-0	Кін. 13 ст. (?)	– (?)
С-1	Кін. 13 – 1 пол. 14 ст.	–
С-2	Кін. 13 – поч. 14 ст.	яша М. и растягоша за руце, почаша бити руками по сердцю, по семь повергоша и на землю и бияхуть и пятами
С-5	1 пол. 14 ст.	яша святого М. и растягоша за руце и за нозе , и начаша и бити руками по сердцю, и по сем, повергоша нич его на земли и бьяхуть и пятами
С-3	Кін. 14 ст.	и М. имша, растягоша и по земли за руце и за нозе, бияхут и палицами и по сердцю и по хребту , и

		повергоша и ниць на земли, бьяхуть и ногами
С1ЛС1	1418 р.	яша святого великаго князя М. и преподобного , растягоша за руце и за нозе и начаша его бити руками по сердцю, и по сем повергоша его ниць на землю и бьяхуть его пятами
Н1ЛМ1	1447 р.	яша М., растягоша и, имше за руце и начаша и бити рукама по сердцю, и повергоша и ниць на земли, и бияхут его пятами
С-6	1470-і рр.	яша святого за руце и за нозе, и растягше, немилоливо бияху его по всему телу
С-7	1470-80-і рр.	яша святого за руце и за нозе, и растягше, немилоливо бияху его по всему телу
С-8	1480-і рр.	яша святого за руце и за нозе, и растрьше, немилоливо бияху его по всему телу
ЄЛ	1481 р.	Татары же много мучиша их
М31492	1492 р.	яша святого великаго князя М. и растягоша и за руце и за нозе и начаша его бити по сердцю, и по сем повергоша ниць его на землю и бьяхут и пятами
ВПЛ	1499 р.	яша святого князя М., и растягоша ему руце и нозе и начаша его бити руками по сердцю, и по сем повергоша его ниц и бьяхуть его пятами
Л72ЯС1	1497 р.	Татары же много мучиша их
Л72ЯМ1	1497 р.	Татары же много мучиша их
НикЛ	1520 р.	Они же притекше начяшя много мучити его [М.], он же глаголаше
ТверЛ	1534 р.	въсхватиша князя Михаила, и растягоша его за руце и за нозе, и начаша его быти рукама по сердцю, и по семь повръгоша его ниць на землю, биаху его пятами
НЛД	1539 р.	Татары же много мучиша их
ВЛ	1541 р.	яша святого великаго князя М. преподобнаго, растягоша за руце и за нозе и нача его бити руками по сердцю, и по семь повергоша его ниць на землю и бьяхуть его пятами
ХолмогорЛ	1559 р.	яша М. и растягоша, и начаша его бити руками по сердцю, посем повергоше его ниц на землю бияху пятами
Хронограф	1538 р.	Повеле [царь] его, растягши, бити
Лев Філолог	1530-40-і рр.	И в сих мучителем на биения простретися мученик повелѣваем
СтепенКн	1560 р.	яша святого за руце и за нозе, и растягше, немилоливо бияху его по всему телу

ЛЛЗ	1568 – 1576 pp.	яша святого за руце и за нозе, и растягше, немилостиво бияху его по всему телу
С-4	16 ст.	И яша М. и растягоша и по земли, имше и по руце , и начаша бити руками по сердцю, и повергоша и ниц на земли и бияхут пятами
С-9	16 ст.	растягше святого М. за руки и за нозе, немилостиво палицами бияху по всему телу
Друкований Пролог	1642 р.	И повеле Батый святого растягнути за руце и за нозе и бити немилостиво по всему телу его

Із таблиці впливають наступні очевидні висновки:

1. Опис Іоана залишився невідомим для руських книжників (збіжність є тільки в самому факті події; із дрібних деталей збігаються «удари по сердцю», а розходяться дві деталі: руками та / або ногами; один був кат чи кілька).

2. В ранніх текстах подробиць катування Михайле немає взагалі.

3. Ці подробиці з'являються через 50 – 70 років після самої події.

4. В пізніших версіях текст С-2 сильно варіюється, збагачуючись новими подробицями.

З огляду на останній висновок ми не маємо ніякого права вважати текст С-2 **первісним**, бо це – явно не автограф, і від автографа до С-2 текст так само варіювався, як від С-2 до наступних варіантів. С-2 – найраніший текст, який містить даний епізод, і він вплинув на відповідне місце в наступних текстах – і тільки. Надавати йому джерельне значення ніякою мірою неможливо.

Звідки ж узявся епізод М-65? Думаю про дві можливості:

1, агіографічні паралелі. В епізоді М-65 убивці розтягають Михайла за руки і за ноги – точно так, як святого Якова Персидського.

2, особистий досвід автора, який бачив або чув про такий спосіб катування у татар (або й не у татар, а прямо на Русі!) і скористався ним для свого твору.

Підкреслю ще раз – це ніяке не джерельне свідчення про конкретну пригоду 1246 р., а літературний факт. П'єр Безухов **міг** сидіти собі на Бородінському полі, і Руслан **міг** звільнити свою Людмилу, і тухольці **могли** побити якихось татар. Але все це – можливості, якими оперують письменники, а не документальні факти.

В епізоді М-67 ми бачимо запозиченого з ІпатЛ Домана, для якого автор С-2 не шкодує гострих закидів. Доман зі свого боку показав своє знайомство із процедурою страти Якова Персидського, котрому один з катів відсік голову **ножем** (не мечем, не шаблею, не сокирою...).

Але якщо в літописі Домана титулюють «нечестивим і беззаконним», то в С-2 – «поганом и законопреступником». Отже, фактична інформація з літопис убрана в нові текстові шати. При цій нагоді можна відзначити, що оповідання Іпатіївського літопису складається з епізодів М-25, М-37, М-47, М-45, М-67, М-72. Думаю, з цього видно, що напрямок запозичення інформації був – із ІпатЛ до СМФ. Чи було два етапи використання ІпатЛ (С-0 та С-2), як виходить у мене, чи слід перенести всі сліди ІпатЛ до С-0 і зробити один етап – упевнено сказати не можна.

Доман – протонародна форма якогось християнського імені. Це може бути скороченням імені *Доментіан*, або трансформацією таких нормативних грецьких імен імен як *Домн*, *Домникій*, *Дометій*, навіть *Даміан* / *Дем'ян*. На певне

поширення саме форми *Доман* вказує утворена від неї назва містечка *Доманівка* (Миколаївська область) та сучасне прізвище *Домановський*.

Епізоди М-69, М-70 (татари пропонують Федору князівство, а він відмовляється) мають літературні аналоги у казках, принаймні в романі «Тристан та Ізольда» доводилось читати, що після загибелі головних героїв Курвенал (слуга Тристана) оженився із Брангеною (служницею Ізольди) і вони правили у Тристановому королівстві. Також у євангелії диявол спокушає Ісуса владою над миром, а Ісус відмовляється (Матфій, 4, 8 – 10). Можливо, знайдеться щось ближче і в агіографії, в яку я, повторюся, не маю наміру та змоги заглиблюватись.

В епізоді М-73 тіла святих покинули псам, але ті багато днів не торкались святині. Тут спадає на думку житіє св. Пантелеймона Нікомідійського:

Звери были оставлены на съедение псам и плотоядным птицам. Но и тут совершилось великое чудо: звери эти **много дней лежали без всякого прикосновения не только со стороны псов**, но и птиц, и мало того, – трупы их не издавали запаха. [«Страдание святого великомученика Пантелеймона» у викладі Димитрія Гуптала, в [перекладі сучасною російською мовою](#)].

Знову повторю – можливо, знайдуться і ближчі подібності.

Слід відзначити **епізод М-75** (поховання святих) – він уперше з'являється в РПТ, але стилізований навмисне так загально, що не можна здогадатись, хто саме, де і як поховав Михайла та Федора, А це мало би значення для «віднайдення» їх мощів. В С-2 цей епізод вставлено, щоб у читача не лишилось враження, що тіла святих так і лежать не похованими аж донині. Але це – чисто теоретичне уявлення, нічого конкретного про це поховання автор не знав.

Кінцева молитва (М-78) написана в С-2 заново і не має нічого спільного з молитвою в С-1. Варіанти цього епізоду заслуговують на пильну увагу дослідників, бо вони, як мораль у байках, стисло виражають ідею всього твору.

Що ж нового дає нам розлогий проложний текст С-2 у порівнянні із С-1?

Самостійна творчість автора С-2 полягала перш за все у намаганні надати якусь окрему роль Федору, котрий вперше згадується як супутник Михайла в М-32. Далі Федір підтримує свого князя у його намірі (М-50 – 51), а потім відмовляється він обіцяного татарами князівства (М-69 – 70). Оцей останній крок був вигаданий спеціально для того, щоб поставити Федора перед самостійним вибором – підкоритись чи загинути. Федір обрав загибель і тим самим зрівнявся у мучеництві і святості зі своїм князем – особою незмірно вищого соціального статусу. Чи ця ідея рівності (*égalité*) мала якесь ширше значення і вплив – я розбирати не берусь.

Друга самостійна риса С-2 – це рішучий перерозподіл відповідальності за загибель Михайла. Винним прямо названо цісаря, а Єлдега став простим виконавцем волі свого пана (М-45 – 48, 58). Слід також відзначити, що на відміну від С-1, тут Єлдега не причетний **безпосередньо** до вбивства Михайла (він тільки передав Батию відмову Михайла, і далі за Єлдегу вже немає мови). Убивають же Михайла інші люди, зокрема Доман.

Третя самостійна особливість С-2 – це знайомство з [Лаврентіївським літописом](#), звідки узято інформацію про присутність князя Бориса (М-49). Але звістка того ж літопису, що Михайло ганив татарську віру, не увійшла до С-2 – такий епізод з'являється тільки у Степенній книзі (СтепенКн – М-40а) і далі в

Лицевому літописному зводі, але там він має всі ознаки чисто літературної фантазії.

Як же утворився розлогий проложний текст?

Його автор узяв а основу протограф С-0, скористався Лаврентіївським та Іпатіївським літописами (мабуть, у фрагментах), Біблією, агіографічними творами із групи «страждань» (Якова Персидського та мабуть Пантелеймона Нікомідійського) і зробив із цих матеріалів довге сказання. Попри відзначені вище неоковирності та повне незнайомство із предметом воно є гарним і переконливим літературним твором. Єдине, чого бракувало автору – це конкретних знань про татар. Але це нітрохи не шкодить твору – аж до того моменту, поки дослідники не починають (неслушно) видушувати з нього оті конкретні відомості.

Ідеєю твору можна вважати стремління наблизити історію Михайла до архетипального для християн опису страждань – до страстей Ісуса Христа. В ролі Христа тут виступає князь Михайло, в ролі Пілата – Батий, в ролі апостола Петра – князь Борис.

Другою ідеєю був заклик до стійкості у християнській вірі й дуже обережно висловлена догана тим князям, котрі підкорялись вимогам татар (М-22 і далі М-25). Але ті руські князі, кого це стосувалось найбільше, усі оті Олександрі Невські та Данили Галицькі, цього закликуну і цього осуду вже не побачили...

Михайло і Федір в РПТ закономірно гинуть, тому що опиняються на вістрі зіткнення двох непримиримо ворожих світів – переможного татарського і подоланого християнського (руського). Ані літературні татари не можуть поступитись принципами і терпіти християн, ані ідеальні літературні християни не можуть відступити від своєї віри. Ситуація, як вона намальована в РПТ, не знає півтонів і не залишає ніякого поля для маневру, для компромісу. Як наслідок – кожна зі сторін досягає того, чого вона прагнула: Батий знищив непокірного князя, а Михайло і Федір забезпечили собі гарне місце у «світі вічності» серед святих.

Коли було написано С-2? Ніяких конкретних вказівок текст не містить, тому слід припускати, що це сталось між часом написання С-0 та часом виникнення перших списків РПТ, отже, наприкінці 13 – на початку 14 ст.

Де було написано С-2? Знову не маємо майже ніяких вказівок, залишається припускати, що це було десь на території Владимирського великого князівства.

Важливий виняток тут становить становить найдавніший рукопис, який містить С-2 – Соф. № 1365. Виявляється, що він колись належав Кирило-Білозерському монастирю [*Милютенко Н. И. Сказання о Михаиле Черниговском.* – Труды отдела древнерусской литературы (Спб.), 2016 г., т. 64, с. 190]. Місто Білоозеро в 300 км на північ від Ростова входило до складу Ростовського князівства, але в часи правління Дмитра Донського, десь між 1362 і 1389 роками, Білозерське князівство було захоплене Москвою, і монастир виник в 1397 р. уже на московській землі. Чи можна розглядати С-2 як слід давнього зв'язку із Ростовом?

Чи були особи, персонально зацікавлені у появі С-2?

Висловлювалось припущення (Б. Клосс), що вона виникла в оточенні митрополита. Не думаю, щоб так могло бути. 1, в С-2 і в СМФ в цілому немає жодного натяку на існування митрополита. 2, до 1299 року митрополит постійно жив у Києві, а в північно-східну Русь приїжджав час від часу. Написання С-2 в Києві вважаю неможливим з огляду на склад його джерел. Від 1299 року постійне

мешкання було перенесене до Владимира, і виходило би, що митрополит-грек Максим негайно після переїзду зайнявся цим твором. Це теж вважаю мало ймовірним.

Друге припущення вказує на ростовську княгиню Марію – дочку Михайла. Це слушно лише настільки, що вона могла (майже напевно) ініціювати написання «Записки про пам'ять Михайла». Тільки цей гіпотетичний твір можна відносно упевнено датувати 1260-70-и роками. Перетягати в ці роки С-1 чи С-2 я не бачу підстав і навіть можливості.

Далі, залишається неясним, чому Марія обрала для прославлення батька – Михайла, а не чоловіка – Василька, котрий теж загинув від рук татар, відмовившись відступити від християнської віри: «Никакоже мене не отведета от христианской веры» [ЛЛ під 6745 роком]. Більше того – панегірик Васильку в ЛЛ був гарною заготовкою для його піднесення в ранг мучеників і святих, але цього так і не сталось. Чому Василько опинився в тіні свого святого тестя – я не можу здогадатись.

Для кого / чого призначалось С-2? Як слушно зауважила О. Лосева, воно було занадто великим у порівнянні до звичайного проложного сказання, і було втягнуте до Пролога тільки однієї (пространної) редакції і тільки до частини списків цієї редакції – мабуть через те, що укладачі Пролога хотіли подати пам'ять про Михайла, а не мали відповіднішого тексту. (Варіант, який повністю відповідає вимогам Пролога, було складено тільки для друкованого видання 1642 року.) Розлогий текст С-2 краще надавався би для якогось літературного збірника подібного до четьїх міней, і мабуть призначався для читання.

І тут знову важливу вказівку подає Надія Мілютенко у згаданій статті: рукопис Соф. № 1365 вона характеризує як Києво-Печерський патерик Феодосієвої редакції, а не як Пролог. А це основно змінює справу. Автор, складаючи додаткову статтю для Патерика, не був обмежений в розмірі свого твору прикладом інших статей Пролога, і написав в такому обсязі, як вважав за потрібне. Також інші списки С-2 переважно містяться в рукописах Патерика або збірниках, пов'язаних із Патериком. Мабуть, втягування їх до Прологу короткої редакції належить до пізнішого часу побутування цього твору.

Яке ж значення має РПТ?

Відповідь залежить від точки зору читача.

З точки зору **історика і джерелознавця**, який шукає джерела для висвітлення подій середини 13 ст. – РПТ інтересу не представляє через свою віддаленість від часу події (60 – 80 років) і переважаність запозиченими з літератури зразками. Розлогий проложний текст – зручно складений агіографічний (жодною мірою не історичний!) твір, написаний не без таланту, але ніяке не історичне джерело. Ті історики, які використовують РПТ для реконструкції конкретних подій, впадають у методичну помилку – використання тексту без попереднього з'ясування його джерельної вартості.

Ми із задоволенням читаємо роман «Війна і мир», але дивимось на нього як на літературний твір і не використовуємо його в якості джерела для історії наполеонівських війн. Цілком не розумію, чому із РПТ не поступають так само.

Для **історіографії та історії суспільної думки** РПТ становить повний інтерес. З нього ми довідуємось, як уявляли собі трагедію Михайла у північно-східній Русі в 14 ст. Але й тут погляд на РПТ / СМФ як на твір, що закликав до

опору, до боротьби проти татар страждає анахроністичним переносом уявлень істориків 19 – 21 ст. в давні часи. Згідно дотепних спостережень Володимира Рудакова, татари сприймалися руськими книжниками 13 ст. як божа кара за гріхи, котра одразу виключає можливість опору [Рудаков В.Н. [Монголо-татары](#) глазами древнерусских книжников середины 13 – 15 вв. – М.: Квадрига, 2009 г.]. Опиратись божій волі – справа не тільки нікчемна і не тільки безнадійна, але ще і **гріховна**. В РПТ ця гріховність згадана дуже побіжно і потужно розвинена тільки у Льва Філолога в 16 ст. Але сліди відзначених Рудаковим уявлень можна побачити і в РПТ.

Мабуть із цих міркувань ми не бачимо в РПТ простого і ясного

[Борітеся – поборете,](#)

Вам бог помагає.

Короткі проложні тексти (14 – 15 ст.)

Короткі проложні тексти (КПТ) займають всього по кілька рядків. Два з них опублікував М. Серебрянський:

КПТ-1 – з пергаментного Пролога 14 ст. Патріаршої (Синодальної) бібліотеки № 248, з варіантами з 3 інших рукописів 16 ст. Дата – 20 вересня [НИС-2, с. 49 – 50]. О. Лосева передрукувала текст з рукопису № 248, зазначивши дату кодексу – 1406 р. [Лосева О. В. [Жития русских святых](#) в составе древнерусских Прологов XII – первой трети XV веков. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009 г., с. 310].

КПТ-2 – з Пролога 16 ст. Історичного музею № 454. Дата – 19 вересня [НИС-2, с. 49].

О. Лосева опублікувала ще такі записи:

КПТ-3 – з пергаментного Пролога пространної редакції 1431 – 1434 рр. РНБ Ф.п.І.148. Дата – 23 вересня [Лосева О. В. *op. cit.*, с. 310].

КПТ-4 – з пергаментного Пролога короткої редакції 1 пол. 15 ст. ГИМ Увар. № 96. Дата – 23 вересня [Лосева О. В. *op. cit.*, с. 310 – 311].

КПТ-5 – з Пролога пространної редакції 1481 р. РНБ Ф.І.311. Дата – 19 вересня [Лосева О. В. *op. cit.*, с. 311].

Перше, що впадає у вічі – тексти розміщені під **трьома** (!) різними датами, в тому числі під оригінальним 19 вересня. Це не може бути механічною помилкою переписування, бо тексти поставлені в потік записів Пролога під відповідними днями.

Із наведених текстів видно, що КПТ-3 та КПТ-4 є кардинально скороченими варіантами С-5: 1, Федір названий *воєводою*; 2, дата – 23 вересня.

Текст КПТ-2 з пізнішого списку – дуже близький до ранішого списку КПТ-5, і вони обидва мають дату 19 вересня. В КПТ-5 Федір названий *болярином*, як в СІЛСІ, ЄЛ та інших коротких літописних текстах, в КПТ-2 – стандартним *боярином* (як в більшості варіантів РЛТ). Решта тексту так перефразована, що не містить прямих ознак тексту-джерела. Обережно можна припустити, що ця група КПТ походить від ЄЛ, але в останньому дата – 20 вересня!

Текст КПТ-1 є трохи докладнішим. Він складається із сильно скорочених епізодів М-1, 36, 39, 40, 67, 69, 70, 71. Таким чином, структурна послідовність РПТ тут дотримана. Особливостями є іменування Федора *боярином* (як у близькому за

часом написання С1ЛСІ) та підвищення ролі Федора. В епізоді 69 не татари, але сам цісар пропонує йому прийняти владу. В епізоді 70 маємо розлогу відповідь Федора (знову – цісарю):

Аз кланяюся единому богу, створшему небо и землю и всю тварь, и от того желаю спасенья и царствия божия небеснаго.

В епізоді М-71 знову сам цісар наказує його бити, і так убили Федора.

Отже, Федору присвячено половину цього короткого тексту. Відчувається, що його автор хотів би дати власну переробку РПТ, але був дуже стиснений завданням написати короткий текст.

Таким чином, в групу КПТ потрапили три варіанти скорочень, зроблених незалежно одне від одного. Ці тексти не дають нічого для власне літературної історії СМФ, але можуть бути важливими свідченнями поширення культу святих Михайла і Федора – особливо якщо будуть з'ясовані місця переписування / побутування таких текстів.

В цілому можна не мати сумніву, що короткі проложні тексти виникли як скорочення розлогих проложних текстів (прямо чи через посередництво інших скорочень).

Розлогі літописні тексти (15 ст.)

До великоруського літописання СМФ було втягнуто відносно пізно, лише на початку 15 ст., але раніше за час, коли творив Пахомій Серб. Тексти цієї групи будемо скорочено позначати як РЛТ.

С1ЛСІ – Софійський 1-й літопис старшого ізводу [ПСРЛ, 2000 г., т. 6, вып. 1, стб. 318 – 325]. Цей літопис дійшов до нас у двох списках рубежа 1470-80-х рр. В основу видання було покладено список О (М. Оболенського, РГАДА, ф. 135, отд. 5, рубр. 2, № 3), а список К (М. Карамзіна, РНБ Q.IV.298) використано для варіантів. СМФ представлена у списку К повніше, а в списку О – дещо скорочено, тому для нашої спеціальної мети я відновлюю варіанти списку К, зазначаючи істотні варіанти списку О в примітках. Найбільш очевидні дрібні пропуски в К відновлюю за О в [квадратних дужках]. Півжирним виділено відмінності від варіанту С-5, за винятком систематичного титулування Михайла великим князем або просто князем, а Федора – «боярином его» на тих місцях, де в С-5 стоять просто імена.

Н1ЛМ1 – Новгородський 1-й літопис молодшого ізводу [Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.-Лг.: 1950 г., с. 298 – 303]. Оскільки СМФ тут походить від С-5, я вважаю недоцільним виділяти численні різночитання з С-5.

МЗ1492 – Московський літописний звід 1492 р. [ПСРЛ, 1949 г., т. 25, с. 136 – 139]. Тут відзначено різночитання з С1ЛСІ.

ВПЛ – Вологодсько-Пермський літопис [ПСРЛ, 1959 г., т. 26, с. 82 – 85].

	Епізод	С1ЛСІ (1418 р.), під 6753 р. [1]	Н1ЛМІ (1447 р.) під 6753 р.	МЗ1492 (1492 р.), під 6754 р. [2]	ВПЛ (1499 р.) під 6953 р.
М-1	Заголовок	Убиение князя Михаила Черниговского и его боярина [3] Феодора от царя [4] Батыя в Орде	Уби цесарь Батый в Орде князя Михаила Черниговского и воеводу его Федора, месяца септября в 18	В то же лето убиен бысть князь Михайло Всеволодичь Черниговский, внук Святославль Ольговича , от окаянного царя Батыя в Орде, и с ним боярин его Феодор	В лето 6753. Убиение князя Михаила Черниговского и его боярина Феодора от царя Батыя в Орде
М-2	Автор	–	–	–	–
М-3	М. – християнин	Сей блаженный великий князь Михайло... славу суетную, иж есть хуже паучины.	–	Сей блаженный великий князь Михаил Всеволодичь	Сей блаженный великий князь Михайло... славу суетную, иж есть хуже паучины.
М-4	Обов'язки християнина	–	–	–	–
М-5	Походження М.	–	–	[в заголовку]	–
М-6	М. почув про прихід варварів	–	–	–	–
М-7	Як бог карає грішників	–	–	–	–
М-8	Напад татар	Бысть нахождение поганых татар на землю Русьскую гневом Божиим...	Бысть нахождение поганых татар на землю Рускую.	во время нахождения безбожного Батыя а землю Рускую на все православное христьянство,	Бысть нахождение поганых татар на землю Русьскую гневом Божиим...

М-9	Біблійні порівняння	Яко же при Нои, яко и при Лоте казни божиа нахожаше...	—	—	Яко же при Нои и при Лоте казни божиа нахожаше...
М-10	Поразка Мстислава	—	—	—	—
М-11	Люди ховались у містах	Ови убо затворяхуся во градах.	Ови убо затворяхуся во градах.	—	Овии убо затворяхуся во градах.
М-12	М. в Києві наказав убити татарських послів	Великому же князю М. тогда держащу в Києве, и приехаша послы от царя Батыя. Он же слышав словеса льсти их, и повеле их избити,	Михаилу же держащу тогда Киев, приидоша послы от цесаря Батыя; он же, видеv словеса льсти их, повеле я избити,	а сей тогда княжа бе во граде Києве. Егда же пленив оканныи он [Батый] все православие, еже бе под областию руских князеи, поиде же паки ко граду Киеву и посла пред собою послы ко князю М. со лживыми словесы. Князь же М. повеле избити их,	Великому же князю М. держащу Киев, и приехаша послы от царя Батыя. Он же слышав словеса льсти их и повеле их избити,
М-13	М. утік до Угорщини	а сам побежа во Угры и з домашными своими.	а сам бежа во Угры с домашними своими.	а сам беже во Угры и з домашними своими...	а сам побежа во Угры и з домашними своими
М-14	Інші люди тікали в далекі краї	Ини же бежаша в далния страны, и ини же скрыяху в пещерах земных,	Инеи же бежаша в далнюю страну,	—	Инии же бежаша в дальние страны, инии же крyяхуся в пещерах земных,
М-15	Падіння Києва	—	—	—	—
М-16	Загибель і полон людей	а инии же во граде затворишася,	—	—	а инии же во градах

		то те со слезами и покаянием богу моляхуся. Ти тако от поганых немилостиво избиени быша.			затворяхуся, и все те богу молящи и с покаянием, от поганых немилостиво избиени быша.
М-17	Мало людей залишилось, їх порахували	А иже скрыяхуся в пещерах и в горах и в лесех, мало тех остася. Тех же не по колицех временех оставиша во граде , и сочташа я в число	а иinei крyяхуся в пещерах и в лесех, мало от тех остася. Тех же не по колецех временех осадиша во градах, и сочтоша я в число,	—	А еже крyяхуся в лесех и в пещерах, мало тех избы, а грады все поиманы быша. И по тех временех, что остася людей, и переписаша царевы писцы,
М-18	і почали брати данину	и начаша на них дань имати.	и начаша на них дань имати.	—	и начаша дань имати на крестьянех.
М-19	Князі і люди повертались / М. повернувся до Києва	Се же слышав, великыи князь М. возвратися Киеву , и все людие с ним, и еже бяху разбеглися на чюжие земли, и приидоша на свою землю.	Се же слышав князь М., и възврати люди, еже беша разбеглесь на чюжую землю, и приидоша на свою землю.	... он же въз[в]ратися изо Угр ко Киеву и обоиде рать Батыеву иным путём, прииде же к Киеву и все людие его с ним, а разбеглися бяху по чюжим землям, и ти слышавше приход княжь, приидоша на свою землю.	И то слышав князь великыи М. и возвратися ко Киеву, и все людие с ним, еже бе разбеглися на чюжие страны, и приидоша в свою землю
М-20	Татари кликали їх [князів?] до Батия	Татарове же начаша я звати нужею х канови и Батыеви,	Татарове же нужею [5] Батыеви	Татарове же начаша их звати нужею к Батыю и к канови,	И начаша я звати русских князей в Орду ко царю

					Батью,
М-21	Слова наказу	глаголюще им: «Не подобает вам жити на земле Батыеве и канове, не поклонившись има».	глаголюще им: «Не подобает вам жити на земле канове и Батыеве, не поклонившись има».	глаголюще: «Не подобает вам жити на земле Батыеве и канове, не поклонившись има».	а ркучи: «Не подобает вам жити на земле Батыеве и канове, не поклонившася има».
М-22	Князі поклоняються	Мнози же ехавше и поклонишася ему [6].	Мнозе же, шедши, поклонишася.	Мнози же ехавше и поклонишася ему.	Мнози же, ехавше, поклонишася им.
М-23	Звичай Батия	Обычай бо имея кан и Батый... приказано бяше волхвом вести [я] вьскъвозе огонь и поклонитися кусту и идолом их, и огню.	Обычай же имяше Батыи канов... приказано бяше волхвом вести я сквозе огонь и поклонитися кусту и огневи.	Обычай же имяше Батый... приказано бяше волхвом вести я сквозе огонь и поклонитися кусту, идолом их и огню.	Обычай бо имея кан и Батый... приказано бяше волхвом вести [я] сквозе огонь и поклонитися кусту и идолом и огню.
М-24	Татари приносять жертви	А еже что приношахуть с собою цареви, и от всего того взимающе вьльсви, и вметахуть во огонь...	А иже что с собою принесоша цесареви, от всего того взимающе волхвы вметають е во огонь...	А иже что приношахут с собою цареви, и от всего того взимающе волсви, и метахуть во огонь...	А еже что приношаху царю, от всего взимающе волсви, и вметаху во огонь...
М-25	Багато князів з боярами підкорились і просили собі волості	Мнози же князи и со бояры своими идяху вьсквозе огонь и кляняхуся кусту и идолом их славы ради света сего и прошаху каждо себе власти.	Мнози же князи с бояры своими идяху сквозе огонь и кусту кляняхуся, идолом их, славы ради света сего, и прошаху коиждо их власти.	Мнози же князи и со бояры своими идяху сквозе огонь и кляняхуся кусту и огню и идолом их славы ради света сего и прошаху каждо себе власти.	Мнози же князи з бояры своими идяху ськвозе огонь и кляняхуся кусту и идолом славы ради света сего и прошаху себе своих властей.

М-26	Татари давали їм [те що просили] і спокушали мирською славою	Они же без възбранения даяхуть им, да прельстятъ я славою [!] света сего.	Они же без бранения давахут, да прельстятъ я славою света сего.	Они же без възбранения даяхут им, но токмо да прельстятся славою света сего.	Они же им невозбранно дааше, да прелстят их своєю прелестию света сего.
М-27	М. перебував у Чернігові	Преподобному же великому князю М. перебувающе в Чернигове...	Преподобному же князю М. перебувающе в Чернигове...	Великому же князю М. в то время перебувающу в Чернигове...	Преподобному же великому князю М. перебувающе в Чернигове...
М-28	М. вирішив поїхати до Батия і викрити його спокусу	посла бог благодать и дар святого духа на ня и вложи ему в сердце ехати пред царя Батия и обличити прелестъ его, ею же льстить христианы [7].	посла бог благодать и дар святого духа на нь, вложи ему в сердце ити пред цесаря Батия и обличити его прелестъ, им же льстить крестианы [8].	и разгореся духом.	посла бог благодать и дар святого духа на нь и вложи ему в сердце ехати пред царя Батия и обличити прелестъ его, ею же льстит человеческий род христиански.
М-29	М. приїхав до свого духовного отця	И приеха ко отцу своему духовному, [и поведатъ ему] [9], глаголя...	И приеха ко отцу своему духовному, поведатъ ему, глаголя...	Иде ко отцу своему духовному и нача глаголати ему...	И приеха ко отцу своему духовному, и глаголя ему...
М-30	Промова духовного отця	И отвеща ему отец его Иоан : «Мнози ездивше и сътвориша волю поганого...»	Отвеща ему отец духовный: «Мнозе ходивше створиша волю поганого цесаря Батия...»	И отвеща ему отец его Иоан именем : «Мнози ехавше и створиша волю цареву... » [10]	И отвеща ему отец его Иван: «Мнози ездивше и сътвориша волю поганого...»
М-31	Відповідь М.	Великий же князь М. и	М. же и Ф., воевода его...	Князь же М. и боярин его	Великий же князь

		болярин [11] его Ф....		Ф....	М. и боярин его Ф....
М-32	Відповідь Ф.	Тако же и боярин его Ф. глаголяше.	Тако же и Федор глаголаше, воевода его.	Тако же и боярин его Ф. глаголяше.	Тако же и боярин его глаголаше.
М-33	Духовний отець пророкує мучеництво М. і Ф.	И глаголя им отець их: «Вы будите в нынешный век новоявленная мученика Христова на утвержение верным человеком , аще тако сътворита человеки [12]». Великий же князь М. и болярин его Ф. обещастья...	Глагола има отець душевныи: «Вы будета в нынешнем роду новосвятая мученика на утвержение верным человеком, аще створита тако». М. и Ф., воевода его, обещастья...	И глагола им отец их: «Аще сие сотворите, то наречетеса новоявленная Христова мученика в нынешний век на утверждение верным человеком». Они же обещастья...	И глаголя им отец их: «И вы будете, чада, новоявленная мученика Христова в нынешнем роду на утвержение верным человеком, аще тако сотвориста». Великий же князь М. и боярин его Ф. обещастья...
М-34	Духовний отець благословляє М. і Ф.	«... за него же тщитася пострадати, за Христа кровь свою прольяти и за правоверную веру ».	«... за него же тщитася пострадати».	«... за него же тщитася пострадати и кровь свою прольяти за правоверную веру».	«... за него же тщитася пострадати и кровь свою прольяти и за правоверную веру».
М-35	М. збирається в дорогу й їде	Тогда же князь М. и болярин его Ф. ехаства в дома своя , и взяша от имения своего еже есть им на путь на потребу...	Тогда М. прииде в дом свой, и взя от имения своего еже есть ему на потребу...	Тогда же великий князь М. и боярин его Ф. отидоста в дома своя, и взяша от имений своих еже бе им на потребу на путь...	Тогда же великий князь М. и боярин его Ф. ехаства в дома своя, и взяша от имении своих.....

M-36	М. і Ф. приїхали до Батия	... поведаша Батыеви: «Князь великий рускый М. приехал поклонитися тебе».	... поведаша же Батыеви: «Князь великый рускый М. приехал поклонитися тебе».	... и поведаша о них Батыеви.	... и поведаша царю Батыю: «Князь великий руский М. приехал поклонитися тебе».
M-37	Наказ Батия волхвам	Царь же повеле привести волхвы своя. Волхвом же пришедшы пред царя, и рече им царь...	Цесарь же Батыи повеле привести волхвы своя. Волхвом же пришедшы пред цесаря, и рече им цесарь...	Царь же призва волхвы и рече им...	Царь же повеле призвати волхвы своя и рече царь волхвом...
M-38	Волхвы хотять провести М. і Ф. крізь вогонь	Волсви же пришедше ко князю М. и глаголаша к нему...	Оним же шедшим к М., глаголюще ему...	Они же шедше реша М....	Волсви же приидоша ко князю М., глаголаша ему...
M-39	Приготування вогнів	... [и]деже бяше огонь накладен по обе стороны. Мнози погани идяху вьсквозе огонь, и поклоняхуся солнцу и огню и идолом.	... идеже бяше огонь накладен по обе стороне. Мнози поганей идяху сквозе огонь, и поклоняхуся солнцу и идолом.	... идеже бе огонь накладен по обе стране. Мнози идяху сквозе огонь, и кланяхуся солнцу и огню, идолом их идеже огонь складен по обе стороны. Мнози погани идяху вьсквозе огонь, и поклоняхуся солнцу и огню и идолом.
M-40	М. відмовляється пройти крізь вогонь і поклонитись ідолам	Великий же князь М. глаголя им : «Не достоит христианом ходити вьсквозе огонь, ни кланятися, им же си кланяются . Така есть	М. рече им: «Не достоит крестияном сквозе огонь ходити и кланятися идолом, ему же ся сии кланяют. Тако есть вера крестиянска не кланятися твари, ни идолом,	Великий же князь М. глаголя им : «Не достоит христьяном ходити сквозе огонь, ни кланятися, им же си кланяются; христианом бо не подобает кланятися твари	Великий же князь М. глаголя им : «Не достоит христьяном ходити вьсквозе огонь, ни кланятися твари,

		вера христианская, не кланяются твари, ни идолом , но кланяются святей Троице, отцу и сыну [и] святому духу».	нь кланятися Троици, отцу и сыну и святому духу».	и идолом их, но кланяемся [13] отцу и сыну и святому духу».	ни идолом, но подобает христьяном кланятися святей Троици, отцу и сыну и святому духу, неразделимому божеству».
М-41	Політична декларація М.	—	—	—	—
М-42	Слова М. до Ф.	Великыи же князь М. глаголя боярину своему Ф.: «Луче ны есть не кланятися, ему же сии кланяются».	М. же глагола Ф., воеводе своему: «Лучьши есть нам не кланятися, ему же сии кланяются».	—	Князь же М. рече боярину своему Ф.: «Брате, помниши ли, како ны учи отец наш Иван не кланятися твари, но неверным проповедати истиннаго бога?» И рече Ф.: «Господине, како укрепит тя бог и отца моего молитва тебе, хотел бы и мене с тобою, господине, мученики Христовы быти».

М-43	Волхви доповідають Батию	Они же оставыше их [М. и Ф.] на месте, идеже бяху приведени, идоша же, поведаша цареви и глаголаша царю...	Они же оставивше их на месте, идеже беста приведени, идоша поведати цесарю Батью...	Они же оставыше их ту, и шедше поведаша цареви...	Они же оставивше их на месте том, идоша и поведаша цареви...
М-44	Єлдега (вельможа Батия) наказав мучити М. і потім наказав відрізати М. голову	—	—	—	—
М-45	Батий послав свого вельможу Єлдегу з наказом – поклонитися або померти	Царь же възьярився велми и посла единого от вельможь своих, стольника имене м Елдегу, и рече: «Почто повеление мое преобидил еси... [14]	Цесарь же Батый възьярся велми, посла единого от вельмож своих, стольника своего именем Елдегу, и рече: «Почто еси повеление мое приобидил...	Царь же възьярився велми и посла единого от вельмож своих, стольника именем Елдегу, и глагола ему: «Иди и рци М.: почто преобидел еси повеление мое...	Царь же възьярився велми и посла своего стольника, именем Елдегу: «Иди и рци князю М. Рускому: почто ослушался еси повеления моего...
М-46	Слова наказу	... Аще ли не преидеши восквозе огонь и не поклонишися кусту, ни идолом, то злою смертию умреши».	... Аще ли не проидеши сквозе огонь, ни поклонишися кусту и идолом, то злою смертию умреши».	... Аще ли сего не сотвориши , то злою смертию умреши».	... Аще ли повеления моего не послушаешь, ни богом моим не поклонишися, то злою смертию умреши».
М-47	Політична декларація М.	Тогда отвещева великии князь М.: «Тебе царю кланяюся, понеже ти поручил бог царствие и	Тогда отвеща М.: «Тебе, цесарю, кланяюся, понеже ти бог поруцел царство света сего; ему же ся сии	Тогда князь велики М. отвеща: «Тебе, царю, кланяюся, понеже ти поручил бог царствие и	Тогда отвеща Елдеге великии князь М.: «Тебе, царю, кланяюся,

		славу света сего. А ему же си кланяются, то аз не кланяюся».	кланяются, то аз не кланяюся».	славу света сего, а ему же ми велиши кланятися, сему не кланяюся».	понеже ти поручил бог царство света сего, а ему же ты кланяешься, несть то бог, но тварь бездушна, богом сотворена естъ [+ богословська декларація] а твоим богом, царю, не кланяемся» [15].
М-48	Діалог М. та Єлдеги	И рече ему Ельдега: «М., ведая буди мерьсть [16] еси». Великий же князь М. отвеща к нему: «Аз того и хощу, еже за Христа пострадати и за правоверную веру кровь свою прольяти».	И рече ему Елдега, столник цесарев: «М., ведая буди, мертвь еси». М. же отвеща ему: «Аз того хощу, еже за Христа пострадати и за правоверную веру кровь свою прольяти».	Елдега же рече ему: «М., ведая буди жив не имаша быти ». Он же [М.] рече к нему: «Аз того хощу еже за Христа пострадати и за правоверную веру кровь свою прольяти».	И рече ему Елдега: «М., веси ли, яко смертен еси, велит тя царь убити». И рече ему князь М.: «Вем, что тело мое смертно, имат царь убити его, а душа же моя безсмертна, не имеет власти на ней. И хощу того, да буду мученик Христов, и хощу пострадати за правоверную веру Христову и кровь свою прольяти за Христа».

М-49	Діалог Бориса та М.	Тогда же глаголя ему с плачем Борис, князь ростовский: «Господине отче, поклонися, сътвори волю цареву!» Бояре же Борисови глаголющ а...	Тогда глагола М. Борис, князь ростовский, с плачем многим: «Господине отче, створи волю цесареву». Тогда тако же и бояре Борисове глаголаша...	Тогда же глагола ему внук его князь Борис Василькович Ростовский: «Господине отче, створи волю цареву, то многа блага земли своеи створиши и всем нам . Тако же и вси сущии ту глаголаху ему...	Та же Елдеге стоящу, и нача с плачем говорити ему [17] князь Борис Ростовский со своими бояры: «Княже, господине, отче, сотвори волю цареву, поклонися богом его...»
М-50	Думка Ф.	... Ф. помышляше в себе, глаголя : «Егда како ослабеет великий князь М. молением сих, помянув женьскую любовь и детии ласкание и послушает сих моления? »	... Ф., воевода его, помышляше в себе, глаголя: «Егда како ослабеет М. молением сих, помянув любовь женьскую и детеи ласкания?»	... Ф. помышляше в себе, глаголя: «Еда како князь ослабеет молением их?» [18]	... Ф., и нача в себе помышляти, глаголя: «Како князь уклонится на моление их и ослабеет, и помянет княгини своя любовь и детей своих и славу княжения своего?»
М-51	Промова Ф. до М.	... аз исповем его пред отцем моим, иже есть на небесех [19]. Аще ли мене хто отвержется пред человеки, отвергуся аз пред отцем, еже есть на небесех.	... аз исповем его пред отцем моим, иже есть на небесех, аще ли кто отвержется мене пред человеки, отвергуся его и аз пред отцем моим, иже есть на небесех.	... аз исповем его пред отцем моим, иже есть на небесех, аще ли кто отвержется мене пред человеки, отвергуся его и аз пред отцем моим, иже есть на небесех.	... аз исповем его пред отцем моим, иже есть на небесех [20].
М-52	М. відмовляється	... соимя с себя кочь	... снем коць свой, верже к	... снем с себя коц свой и	... соимя с себя

	від мирської слави	свой и верже к ним, глаголя: «Приимете славу съвета сего, а аз не хощу ».	ним, глаголя им: «Приимете славу света сего, аще ся вам его хошет».	верже им, рек: «Приимете славу света сего, еа же аз самоволне отмещуся ».	коч и верже им, глаголя: «Приимете, оже есте восхотели славы света сего, аз бо не хощу ея, но хощу быти мученик Христов».
М-53	Батий послав свого вельможу Єлдегу з наказом – поклонитися або померти	–	–	–	–
М-54	Слова наказу	–	–	–	–
М-55	Політична декларація М.	–	–	–	–
М-56	Запитання Єлдеги і богословська декларація М.	–	–	–	–
М-57	Діалог М. та Єлдеги	–	–	–	–
М-58	Єлдега доповідає Батию	... тогда еха ко царю поведати...	... тогда поиде цесареви поведати...	... и иде ко царю поведати...	... тогда Елдега еха ко царю и поведа...
М-59	Наклеп Єлдеги на М.	–	–	–	–
М-60	Гнів Батия	–	–	–	–
М-61	М. і Ф. співають	Стояще же на месте том	Беаше бо на месте том	Оному же отшедшу,	Стояху же на

	мученицький гімн	множество христиан и поганых, слышаху словеса сия, яко отвеща велики князь М. царю. Тогда блаженны сии великыи князь М. и боярин его Ф. начаста себе пети,	множество крестиян и поганых, слушахут еже отвещеваше М. цесареви. Тогда блаженны М. с Ф. начаста пети себе,	блаженны великий князь М. и боярин его Ф. начаста пети себе,	месте том множество христьян и поганых, зряще крепости великого князя М. Князь же великий М. и боярин его Ф. начаша себе пети канун причащению
М-62	Причастя М. і Ф.	по отпетии же взяста себе причастие, и [! иже?] бе дал има отец ею духовный , благословив я на то, иже пострадати за Христа. [21]	и по отпетии же взяста причастие себе, тело и кровь Христову, иже бе дал има отец ею, иже ю благословил на то [22] , пострадати за Христа.	и по отпетии же взяста себе причастие, иже бе дал има отец ею духовный и благословил я на то, иже пострадати за Христа.	и, отпев, взяста себе святое причастие, еже им отец духовный дал на путь [тут ще благочестиві слова] пострадати за Христа и кровь свою пролияти.
М-63	Остання відмова М. і Ф.	И глаголаху предстоящи: «Княже Михаиле, идуть от царя убивати ваю, поклонитася, и жива будета». Великии же князь М. и боярин его Ф. яко единеми усты отвещаста: «Не кланяеся, ни слушаем	И глаголяху предстоящи: «Михаиле, се убици от цесаря идут убивать вас, поклонитася, и жива будета». М. же и Ф. яко единеми усты отвещаста: «Не кланяеся, а вас не слушае, славе ради света сего». И начаста пети:	Глаголяху же предстоящи: «Княже Михаиле, идут от царя убити вас, поклонитася, и живи будете». Великий же князь М. и боярин его Ф. яко единеми усты отвещаста: «Не кланяеся, ни слушаем вас, а славы света сего не хотим». И начаста себе пети:	Глаголяху предстоящи: «Господине князь Михаиле, идут от царя убити тебя. Послушай, господине, царя, поклонися богом его». Князь же М. рече и боярин его

		вас, славы и света сего не хотим ». И начаста себе пети:			Ф. яко единеми усты отвещаша: «Не слушаево вас, ни поклонимся твари бездушной, еже чтит и кланяетца поганы царь Батый и еже с ним. Мы же кланяемся единосущной троице, отцу, и сыну, м святому духу». И начаста пети себе:
М-64	Гімн мучеників	«Мученици твои, господи, не отвергъшеся тебе, ни отступиша от заповеди твоих». И паки: «Страдавше тебе ради, Христе, многия муки претерпеша» и прочая мученичная . Си же блаженная укреплешеся надежею Христовою и молитвами святых мученик, стапта яко столпа непоколеблема и неподвижима .	«Мученици твои, господи, не отвергошася тебе, ни отступиша от заповедей твоих», и паки «Страдавше тебе ради, Христе, многия муки претръпеша и свершенныя венца прияша на небесех» и прочая.	«Мученици твои, господи, не отвергошася тебе, ни отступиша от заповедей твоих». И паки: «Страдавше ради тебя, Христе, многия муки претерпеша» и прочая мучения [!]. И паки укреплешеся блаженная надеждою Христовою и молитвами их святых мученик и стапта яко столпа непоколебима и неподвижима.	«Святии мученици не отвергошася тебе, ни отступиша от заповедей твоих». Паки «Страдавше тебе ради, Христе, многия муки претерпеша» и прочая мучении. Сиа же блаженная укрепляшеся надеждою Христовою и молитвами святых

					мученик и сташа, яко столпи недвижими.
М-65	Убивці б'ють М.	... яша святого великаго князя М. и преподобнаго [23], растягоша за руце и за нозе и начаша его бити руками по сердцю, и по сем повергоша его ниць на землю и бяхуть его пятами...	... яша М. и растягоша и, имше за руце и начаша и бити руками по сердцю, и повергоша и ниць на земли, и бияхут его пятами...	... яша святого великаго князя М. и растягоша и за руце и за нозе и начаша его бити по сердцю, и по сем повергоша ниць его на землю и бяхут и пятами...	... яша святого князя М., и растягоша ему руце и нозе и начаша его бити руками по сердцю, и по сем повергоша его ниць и бяхуть его пятами...
М-66	М. терпить страждання	—	—	—	—
М-67	Доман відрізає голову М.	Некто же быв прежде христианин, последи же бысть поган, отвергся веры христианьския, законопреступник, именем Доман, севярянин родом, и огорчился , отреза ножом главу святому мученику М. и отверже ю прочь.	Некто прежде был крестиян, последи же поган, отвергыйся веры крестьянския, и бысть поган законопреступник, именем Доман, сии отреза главу святому и великому князю М. и отверже ю прочь.	Некто же, бывый христианин прежде, по том же отвержеся веры Христовы, и бысть поган именем Доман [24]. Сей законопреступник огорчився зле, и отреза ножом главу святому мученику и великому князю М. и отверже ю прочь от тела.	Некто же был родом северянин, хрестьянин, потом же законопреступник, именем Доман, той оканнии отреза главу святого мученика М. и прочь откинув.
М-68	Ф. ганить татарську віру і славить	—	—	—	—

	християнську				
М-69	Татари пропонують Ф. поклонитися і прийняти князівство	... «Ты поклони[ся] бого[м] нашим, жив будеш и и приимеши княжение князя твоего».	... «Ты поклонися богом нашим и приимеши княжение князя своего».	« Поне ты сотвори волю цареву , поклонися богом его , и приимиши честь велию от него и княженью господина твоего наследник будеш».	«Поклонися ты солнцю и кусту и болвану и поиди сквозе огонь, да ты приимеши честь от царя Батгя, и княжение князя твоего тебе дасть, и будеш велик в Руси».
М-70	Відмова Ф.	Глаголя же им Ф.: «Не хоцю княжения господина свого , а богом вашим не кланяюся, но хоцю пострадати за Христа якоже и князь мой».	Глаголя же им Федор: «Княжения не хошу, а богом вашим не кланяются [!]; нь хоцю пострадати за Христа, якоже князь мой».	Ф. же глаголаше: «Не хоцю княженья господина своего великого князя М., ни богом вашим [не] поклонюся , но хоцю за Христа пострадати якоже и князь мой».	Рече же им Ф.: «Не хоцю княженья господина своего великого князя М., ни богом вашим кланяюся, но хоцю за Христа пострадати якоже и князь мой».
М-71	Федору відрізали голову	Тогда же Ф. начаша мучити, яко же преже великого князя М.; последи же честную его главу отрезаша.	Тогда пакы и Ф. начаша мучити, якоже преже и М.; последи же честную главу урезаша.	Тогда же Ф. начаша мучити, яко же преже великого князя М.; последи же честную главу его отрезаша.	Они же оканнии начаша Ф. мучити, яко и князя его мучили, последи же честную главу его отрезаша и прочь повергоша.
М-72	Кінець М. і Ф.	Ти тако пострадаста, благодаряще Христа, предаста святей свои	Ти тако благодаряща господа, пострадаста за Христа и предаста святей	И тако благодаряста Христа, предавше святей свои души в	Тии тако пострадаста со осподином [!]

		души в руке господеву новосвятая мученика.	свои души господеву в руке божии, новосвятая мученика.	руке господеву.	своим, с великим князем М., благодаряще Христа, и предасте святеи свои души в руке богови новоявленная святая мученика Христова.
М-73	Тіла М. та Ф. кинули псам, але пси багато днів їх не торкали	Святеи же телесе ею повержене бысть псом на снєдение...	Святеи же телеси ею повержене быста псом на снєдение...	Святеи же телеса ею повергоста оканнии псом на снєдение...	Святая же телеса их лежаще на многи дни, повержени от окаянного царя Батыя псом на снєдь...
М-74	Над тілами з'явився вогненний стовп	... столп огнен явися над телом ею, сияюць пресветлыми зарями, свєща многи горяща и пенія аггельская слышаху на утвержение христьяном, и на обличение тем, и еже, оставивше бога истиннаго, и покланяются твари, и на устрашение поганым.	... столп огнен от земля до небес явися над честными телесе ею, сияюць пресветлыми лучами на утвержение крестияном, а неверным на обличение, иже оставляют бога, покланяются твари, на устрашение поганым.	... яви столп огнен над телесы ею, сияюць пресветлыми зарями, и свєщи многи горяща и пенія аггельска слышахуся на утвержение христьяном, и на обличение тех, иже оставивше бога истиннаго, и покланяхуся твари, и на устрашение поганых яви бог столп огнян над телом их, светлыми зарями сияюще, и многи свєща горяща и пеніе аггельское над святым их телом. То же мнози слышавше неизреченная та чюдєся, яко бог прославляет святыя своя

					угодники на утверждение крестьяном, а на обличение поганым и на устрашение поганому царю Батью и поспешником его, иже покланяхуся твари, а не богу.
М-75	Їх тіла зберегли якісь християни	Святеи же и честней телесе ею некыми християными [!] богобоязными мужи сохранени бысть.	Святеи же и честней телесе ею некыми крестияны богобоязными съхранени быша.	Святеи же честней телеси ею некими християны богобоязными мужи сохранени быста.	Святыи же и честныя телеса святых мученик князя М. и боярина его Ф. некими християны богобоязными сохранени бысть.
М-76	Вшанування пам'яті М. і Ф. у Ростові	–	–	–	–
М-77	Дата загибелі М. і Ф.	23 вересня	20 вересня [25]	20 вересня 6754 року	23 вересня
М-78	М. і Ф. моляться за нас	Ею же молитвами и молением достоини будем обрести милость и отпущение грехов от господа нашего Исуса Христа в нынешны век	Ею же ради молитвами и молением сею страсотерпцю и мученику Михаила и Федора достоине будем обрести милость и отпущение грехов от господа	Но, о великомученици и исповедници, молитесь съхранити отечество ваше, православныя князи и всех под властью их от всех зол, находящих на ны, яко да	Ею же молитвами да достоини будем обрести милость от господа бога нашего Исуса Христа в

		и в будущии.	нашего Иисуса Христа в нынешний век и в будущий [26], вкупе Отца и Сына и святого Духа, ныне и присно и в веки веком. Аминь.	улучим милость от господя нашего Иисуса Христа, ему же слава ныне и присно и в веки веком. Аминь.	нынешний [27] и в будущий. Богу нашему слава в веки. Аминь.
	Подано епізодів	59	56	53	59
	Пропущено епізодів	19	22	25	19

Примітки

1. С1ЛСІ систематично титулує Михайла «великим князем». Текст СЗЛ очікувано повторює С1ЛСІ з невеликими різницями. Найважливіші відзначені у примітках.
2. Текст СимЛ очікувано слідує за МЗ1492, за винятком кількох відзначених у примітках місць, де в СимЛ відновлено читання С1ЛСІ.
3. В С1ЛСІ Федора систематично звать *болярином* (К) / *боярином* (О), в Н1ЛМІ так само систематично – *воеводою*.
4. С1ЛСІ не знає ніякого *цисаря*, тільки *царя*. В Н1ЛМІ маємо *цисаря*, як в РПТ.
5. Пропущено присудок.
6. Тут однина і тому неясність, кому поклонялись – кану чи Батию?
7. В списку К скрізь маємо *христиан*, а в списку О так само скрізь – *крестьян*.
8. В основному списку Н1ЛМІ маємо *крестьян*, а в списках, використаних для варіантів – *христиан*.
9. Додано зі списку О.
10. В СимЛ: «волю поганого», як в С1ЛСІ.
11. В списку О – *боярин*, і так по всьому списку. В списку К частіше *болярин*, але подекуди – *боярин*.
12. Явна описка в К, в О – *человечески*.
13. В СимЛ тут додано: «святей Троици», як в С1ЛСІ.
14. В С1ЛСІ тут пропущена фраза, присутня в С-4 та в МЗ1492, через що спотворено зміст: виходить, що Елдега не слухався Батия. Цей характерний пропуск бачимо і в Н1ЛМІ. В СЗЛ такого пропуску немає.
15. Неузгодженість в числі: *кланяюся* (один М.) – *кланяемся* (М. та Ф.).
16. Мабуť описка в К. В О. – правильне *мертв*.
17. Невдале фразування, виходить, що Борис говорив до Єлдеги, не до М.
18. В СимЛ тут додано: «помянув женскую любовь и детии ласкание», як в раніших текстах.
19. Кінець епізоду М-51 в списку О пропущено.
20. Скорочено, як у списку С1ЛСІ – О.
21. В списку О цей і наступний епізоди пропущені, вони є в списку К та в СЗЛ.
22. Мабуť, пропущено *иже*.
23. Оце «и преподобнаго» зайве, мабуť, слід незавершеного перефразування.
24. В СимЛ тут додано: «северянин родом», як в С1ЛСІ.
25. Так, попри дату в заголовку – 18 вересня.
26. Тут мабуť пропущено *славяще*.
27. Очевидно, пропущено *век*.

Зауваження до розлогих літописних текстів 15 ст.

Розлогі повісті у літописах типово переписувались без особливих змін, пізніші писарі намагались точно відтворити попередній текст. Тим більше здивування викликає літописний текст СМФ, котрий показує велику варіативність, неначе «успадковану» від варіативності проложних текстів.

Розглянемо спочатку 4 найдавніших тексти, котрі походять з літописів, закінчених не пізніше кінця 15 ст.

Текст Софійського 1-й літопису старшого ізводу

Софійський 1-й літопис старшого ізводу, доведений до 1418 року, походить від «зводу 1418 року», котрий в цілості до нас не дійшов, але його існування здається безсумнівним [Бобров А. Г. [Новгородские летописи XV века](#). – Спб.: 2001 г.]. Але цей звід не містив СМФ, і відповідно ми не бачимо СМФ ані в 2-й підбірці Новгородського Карамзінського літопису, похідній від цього зводу, ані в Новгородському 4-у літописі, котрий в значній мірі спирався на зазначену підбірку.

СМФ з'являється тільки в С1ЛСІ, і це показує нам, що літописний центр, з якого вийшов звід 1418 р., продовжував працювати, збирати матеріали, і коли отримав тексти СМФ, почав їх обробляти для заведення в літопис.

В тексті С1ЛСІ одразу бачимо слід використання С-1, бо епізод М-3 (християнські чесноти Михайла) з давніших текстів є тільки там.

Але цим запозичення із С-1 і обмежуються – дальший виклад слідує РПТ.

В епізоді М-8 опущена річна дата, наявна в РПТ – можливо, літописець подумав, що читач і так знає цю дату з попереднього тексту літопису.

Епізод М-9 запозичено не просто з РПТ, а конкретно з С-5: найдавніші пергаментні списки С-5, як ми бачили вище, походять з 1 пол. 14 ст., тобто однозначно давніший за С1ЛСІ. Отже, думати про запозичення в зворотному напрямку не випадає.

Тому надалі варто зосередитись на порівнянні С1ЛСІ саме з С-5.

Епізод М-10 опущено в літописі – можливо, літописець думав, що докладніші відомості уже подано в його тексті раніше.

В епізоді М-12 маємо доречну синонімічну заміну: «Он же **видев** словеса лести их» замінено на «Он же **слышав** словеса льсти их» (слова чують, не бачать).

В епізодах М-16, 17, 19 маємо невеликі, але цілком виразні редакційні виправлення: якщо в С-5 йдеться про людей, які були в **городах** (у множині), то в С1ЛСІ скрізь стоїть – в **городі** (в однині), і в М-19 виразно зазначено що Михайло повернувся до Києва (в С-5 конкретне місце не вказано), а тому можна думати, що й однина в М-16, 17 стосується саме Києва, а не руських міст взагалі.

Поворот Михайла до Києва показує обізнаність літописця з Іпатіївським літописом (запис під 6748 – 1240 роком) – інші літописи цієї деталі не знають взагалі. Зрештою, використання ІпатЛ в С1ЛСІ простежується в цілому ряді місць, так що дане запозичення вписується у загальний контекст формування С1ЛСІ.

Характерною особливістю С1ЛСІ є постійне іменування Михайла **великим** князем: М-27, 31, 33, 35, 36, 42, 48, 50, 61 (двічі), 63, 65, 71 – всього 13 разів, проти одного разу в С-5 (М-36). Це не випадковість, а ранній прояв

моди прикладати титул *великий князь* до давніх князів, які за життя великим не титулувались. Ця мода поширювалась упродовж 15 – 16 ст. [докладніше: *Жарких М. І. Титул «великий князь» в літературі.* – К.: 2017 р.].

Також і Федір в тексті С1ЛСІ систематично титулується **боярином** (М-1, 31, 32, 33, 35, 42, 61 – всього 7 разів), тоді як РПТ взагалі не знає *боярина*, а тільки один раз називає Федора *восеводою*. Ця поправка – знову слід читання [ІпатЛ](#), де Федір названий саме *боярином*.

Також і Батий титулується уже не *цисарем*, але *царем* (15 разів у різних контекстах).

В М-28 маємо скорочення: замість «пред цесаря Батыя и кана» (С-5) маємо тільки «пред царя» (С1ЛСІ). В результаті текст повернувся до того вигляду, який мав у С-2. Скорочення цілком доречно, бо до ніякого *кана* Михайло не їздив – це нездала екстраваганція С-5, котра, можливо, свідчила про нерозуміння значення цього слова (таке нерозуміння видно в багатьох текстах СМФ). Літописець же розумів це слово.

Епізод М-30 викладено точнісінько як в С-5, тільки з доповненням імені **Іван** (С-3 – М-29), але без титулу *єпископ* (С-3 – М-1, 29, 30, 33). Співпадіння імені мабуть не є випадковим і свідчить про використання тексту С-3, але інші особливості С-3 у тексті С1ЛСІ не простежуються. Найдавніший список С-3, [як ми бачили](#), датується аж 1484 роком, тобто є значно пізнішим за С1ЛСІ. Це змушує припустити існування більш ранніх списків С-3, бо зворотної залежності С-3 від літописних варіантів СМФ з іменем Івана не видно.

В епізоді М-31 маємо розпросторення тексту С-5 титулами Михайла і Федора, але [недоречна однина](#) в прямій мові залишилась.

В епізоді М-35 маємо доповнення змісту: не один тільки Михайло збирається в дорогу, як було раніше, але Михайло разом із Федором.

Істотне доповнення змісту маємо в епізоді М-45: Єлдега вперше названий не тільки вельможею, але й **стольником**. Оцей *стольник* далі поширився по пізніших текстах, і було би цікаво співставити цю згадку із часом виникнення титула *стольник* у московському княжому дворі. «[Словарь русского языка XI–XVII вв.](#)» [М.: 2008 г., вып. 28, с. 88] показує це слово у перекладній літературі, потім у нашому епізоді, а в діловодстві – лише приклади з кінця 16 і 17 ст. Заглиблюватись в це питання я не маю змоги.

Важливу ознаку використання тексту С-5 містить епізод М-64: «стаста яко столпа непоколеблема» (С-5) ⇒ «стаста яко столпа непоколеблема и неподвижима» (С1ЛСІ). В інших варіантах РПТ цього місця немає, воно вперше з'являється в С-5 і потім поширюється.

Ще одне свідчення використання ІпатЛ маємо в епізоді М-67, де Домана названо «северянин родом». В ІпатЛ він [названий путивльцем](#), а Путивль якраз і знаходиться у Сіверщині.

В епізоді М-74 маємо ширшу цитату зі Сказання про Бориса і Гліба, ширшу навіть за С-1, якої нема в жодному варіанті РПТ.

Нарешті, ознакою використання тексту С-5 є дата 23 вересня (М-77), котра стоїть і в С1ЛСІ, тоді як інші варіанти РПТ подають 20 вересня, і цю розбіжність навряд чи можна вважати простою опіскою.

Детальне порівняння двох розглянутих списків С-5 із С1ЛСІ показало: – більшу близькість С1ЛСІ до С-5-159

- 1, в епізоді М-19, де СІЛСІ йде за розлогішим текстом С-5-159 (не повторюючи його дослівно), а не за скороченим С-5-239;
 - 2, в епізоді М-25 (співпадиння порядку слів, зміненого в С-5-239);
 - 3, в епізоді М-40 (де в С-5-239 маємо скорочення);
 - 4, в епізоді М-48, де маємо тавтологічну *правовірну* віру проти *правої* віри в С-5-239;
 - 5, в епізоді М-61 маємо *поганых* проти *поган* в С-5-239.
- більшу близькість СІЛСІ до С-5-239
- 1, в епізоді М-18 (співпадиння порядку слів, зміненого в С-5-159);
 - 2, в епізоді М-28 (немає *кана*, наявного в С-5-159);
 - 3, в епізоді М-37 (де в С-5-159 маємо скорочення);
 - 4, в епізоді М-46 (де слід припускати пропуск *ідолів* у С-5-159);
 - 5, в епізоді М-52 маємо «*кочь свой*» проти «*ць свою*» в С-5-159;
 - 6, в епізоді М-67 маємо *отвергся* проти *отвергыйся* в С-5-159.

При безсумнівній залежності СІЛСІ від С-5 ні один із розглянутих найдавніших списків С-5 не був прямим джерелом для літопису.

Таким чином, автор СІЛСІ, узявши за основу текст С-5, доповнив його з С-1, С-3 та Іпатіївського літопису, провів значну редакційну роботу і в цілому поліпшив текст. Однак часто його доповнення носять характер тавтології чи самоцитування (запозичення з інших місць СМФ). При цьому він не запровадив ніяких принципових змін, які можна було би розцінити як тенденцію редагування.

Текст Новгородського 1-го літопису молодшого ізводу

Пізніші літописці не оцінили якість редакції СІЛСІ і продовжили модифікувати текст СМФ за власним розумінням. Наступним за часом виникнення став текст Новгородського 1-го літопису молодшого ізводу, закінчений в 1447 році. Це – єдиний новгородський літопис, який містить розлогіий текст СМФ, і тільки про цей текст ми можемо впевнено говорити як про новгородський твір.

Від якого із давніших текстів походить СМФ у складі НІЛМІ? Ми мусимо виключити з розгляду короткий текст С-1 та пізній варіант РПТ – С-4. Залишаються чотири кандидати: С-2, С-3, С-5 та СІЛСІ.

В НІЛМІ ми маємо 16 згадок *цисаря* (Батия) і зовсім не маємо згадок *царя*. Також маємо 6 згадок *воєводи* (Федора) і зовсім не маємо згадок *боярина* (дві згадки бояр не стосуються Федора). Також маємо дві згадки «великого князя» (Михайла) – в інших випадках він або просто *князь*, або згаданий без титула. Все це відповідає титулатурі РПТ.

Натомість в СІЛСІ маємо 16 згадок *царя* і ні одного *цисаря*; 2 згадки *боярина* і ні одного *воєводи*; титул «великий князь» ужито 17 разів, і для інших способів називання Михайла не залишається багато місця. Ця титулатура повністю відходить від РПТ, і я вважаю неймовірним, щоб автор НІЛМІ, взявши за основу свого твору СІЛСІ, систематично повернувся в ньому до термінології РПТ. Думаю, це достатня підстава виключити СІЛСІ із числа претендентів на роль **основного** джерела НІЛМІ.

Далі, в С-3 ми не маємо епізоду М-42, котрий є в НІЛМІ; в М-52 маємо *конець* (С-3), а не *коць* (НІЛМІ); в С-3 – М-72 поставлена дата події, чого немає в НІЛМІ; молитва в С-3 – М-78 сильно скорочена. Також в НІЛМІ ми не

маємо окраси варіанту С-3 – імені Іоана. Таким чином, можна виключити і С-3 зі змагання за роль основного джерела НІЛМІ.

Далі, НІЛМІ показує більшу близькість до С-2 в таких місцях:

- 1, немає епізодів М-9, 10;
- 2, в М-40 промова М. ближча до С-2 (дещо менше подібна до С-5-159);
- 3, в М-51 промова Ф. – точно як в С-2 (в С-5 вона скорочена, але місце загальновідоме і могло бути відновлене цілком незалежно від С-2);
- 4, в М-52 маємо *коць*;
- 5, дата 20 вересня в М-77;
- 6, молитва (М-78) в НІЛМІ є розширенням С-2 (в С-5 вона скорочена проти С-2).

Далі, НІЛМІ показує більшу близькість до С-5 в таких місцях:

- 1, є епізод М-12;
- 2, є згадка Михайла в М-19;
- 3, в М-29 маємо скорочення – точно як в С-5;
- 4, в М-31 діють М. та Ф.;
- 5, в М-45 – характерний пропуск ввідного речення;
- 6, в М-47 промова М. ближча до С-5;
- 7, в М-48 маємо *правоверную* – як в С-5-159;
- 8, в М-62 маємо повніший текст проти скороченого в С-2;
- 9, епізод М-64 скорочено проти С-5, але повніше за С-2.

Тому, попри відсутність в НІЛМІ окраси варіанту С-5 – вставних епізодів М-9, 10, слід думати, що в основі НІЛМІ лежить текст С-5, а саме С-5-159.

Другим, допоміжним джерелом для складання СМФ в НІЛМІ послужив СІЛСІ, із якого запозичено дуже характерне титулування Єлдеги *стольником* (М-45). Інші збіжності менше показові: опущено річну дату в М-8 (наявну в С-5); в М-49 уточнено, що говорили до Михайла бояри *Борисові*; тавтологічне «помышляше в себе, глаголя» (М-50); в М-63 убивці *идут* (в С-5 – *едут*); *снение* в М-73 (синонімічна заміна проти *снеть* в С-5).

Деякі особливості, відзначені вище як ознаки близькості НІЛМІ до С-2, можна вважати ознаками близькості до СІЛСІ: промова Михайла в М-40; «кочь свой» в М-52.

Разом з тим С-5 та СІЛСІ подають дату події як 23 вересня, а в НІЛМІ маємо дату 18 вересня в М-1 і 20 вересня – в М-77. Хіба би писар помилково прийняв літеру К (20) за літери И (18)? Але в цьому коливанні можна добачати сліди якихось інших джерел.

В плані змісту НІЛМІ не подає нічого нового проти С-5, тільки в епізоді М-23 автор не зрозумів, що значить «обычай же имяше **кан и Батый**» і довільно «виправив»: «обычай же имяше Батыи **канов**».

В цілому текст НІЛМІ є незалежною від Софійського літопису переробкою С-5. Слідів використання інших джерел майже не видно, текстуальні зв'язки з СІЛСІ слабкі й не стосуються найбільш характерних місць останнього. Окреслити загальну ідею даної переробки СМФ не вдається.

Текст Московського зводу 1492 р.

Автор зводу 1492 року безсумнівно мав в руках Софійський 1-й літопис старшого ізводу і запозичив із нього багато відомостей. Але гарний текст СМФ йому не сподобався, і він вирішив переробити його заново.

В заголовку (М-1) зроблено доповнення про рід князя Михайла – помилкове, але точно таке, як в МЗ1492 під 6731 (1223) роком. Ідея такого доповнення неясна. Типово в МЗ1492 родовідні довідки про князів не повторюються, але щодо Михайла зроблено виняток – довідка повторена ще раз під 6733 (1225) років і потім знову в СМФ. Наведення її в СМФ було би доречним, якби текст призначався не для літопису, а для автономного поширення чи для включення в якийсь твір не літописного характеру.

Далі, із С1ЛСІ – М-3 до МЗ1492 перенесено тільки першу фразу, а всю християнську риторичку відкинута. При цьому повністю зникли ті слабкі сліди гріховності, якою пояснювалось давніше нашествя Батия. Відкинута й біблійні порівняння (С1ЛСІ – М-9). Такий же характер мають скорочення в М-33, М-34, 50.

Натомість в епізодах М-12 та особливо М-19 маємо розширене пояснення – як Михайло опинився в Києві. Частково воно дублює відомості, наведені в літописі вище (під 6748 – 1240 роком), а частково є результатом власних міркувань автора («обоиде рать Батыеву иным путём, прииде же к Киеву»).

Відхід від тексту С1ЛСІ можна побачити в М-28, скороченому до слів «и разгореся духом». Оце характерне *розгорівся* можна побачити в текстах С-2 – С-4 (М-29), але його немає в С-5 і відповідно в С1ЛСІ. Така сама ситуація зі ввідним реченням «Иди и рци Михаилу» в М-45: воно є в тих самих попередніх текстах, а пропущене (зі втратою глузду) в С-5 та С1ЛСІ. В МЗ1492 це речення і глузд відновлено.

Мало зрозумілий епізод М-42 опущено, що свідчить про уважне редагування і намагання зробити текст яснішим.

В М-49 князя Бориса додатково названо *Васильковичем* і до його промови додано тему загальної користі: «то многа блага земли своей створиши и всем нам», яка потім увійшла в наступні тексти СМФ. Так само доповнено епізод М-69: татари обіцяють Федору не тільки князівство, але й велику честь від царя. І ця тема честі увійшла в наступні тексти.

Також слід відзначити, що в МЗ1492 Батия звать *окайным* (М-1, 12) та *безбожным* (М-8), а татар – *окайными* (М-73). Давніші автори нічого такого за ними не спостерігали. І ця тенденція ляяти їх дедалі гостріше також переходить у наступні тексти.

В цілому текст МЗ1492 є переробкою С1ЛСІ, в якій однак простежуються сліди додаткового звернення до давніших текстів (С-2 чи С-3). Характер редакційних змін – подвійний: з одного боку, маємо скорочення християнської риторички і намагання зробити текст інформативнішим з фактичного боку, наблизити виклад до літописного; з другого боку, додавання фактичної інформації виглядає зайвим саме в контексті літопису, бо дублює дані, уже подані в ньому.

Можна зробити припущення – чи не лежав в основі тексту СМФ в МЗ1492 якийсь автономний текст СМФ, первісно не призначений для літопису? В такому автономному творі всі фактичні доповнення були би дуже доречними. Але яке тоді могло би бути призначення такого окремого сказання?

Текст Вологодсько-Пермського літопису

Вологодсько-Пермський літопис в найдавнішому списку доведений до 1499 року [цей список нещодавно було надруковано окремо: Вологодско-Пермская летопись. Лондонский список. – Спб.: Издательство С.-Петербургского университета, 2012 г., т. 1 – 2. Але в Мережі цього видання нема, і скористатись ним так само складно, як і безпосередньо лондонським рукописом]. Текст СМФ в ньому цілком очевидно походить від С1ЛСІ, але розбавлений численними доповненнями, складеними автором ВПЛ. Ані одне з цих доповнень не було повторене в пізніших текстах СМФ, тому можна думати, що даний текст таки справді було складено на периферії (у Пермї?), і тому він залишився осторонь основної лінії розвитку СМФ.

В М-17 маємо доповнення: «и переписаша **царевы писцы**». Це – реалія з часу написання ВПЛ (наприклад: «князь велики Иван Василиевичь послал тверские земли писати по-московски в сохи» [ВЛ під 1492 р.]), але не з часу загибелі Михайла.

В М-20 незрозумілий для пізнього автора вираз «х канови и Батыеве» замінено на «в Орду ко царю Батыю». Також в М-45 замість мало зрозумілого «преобидел» поставлено прозоре «ослушался»; так само в М-67 «отверже» замінено на сучаснішу форму «откинув».

В епізоді М-34 маємо дослівне співпадіння з МЗ1492, але оскільки йдеться про скорочення тексту С1ЛСІ, його можна було зробити й незалежно.

Епізод М-42 повністю переписано і розгорнуто в неймовірний, неможливий діалог. Михайло звертається до Федора: «Брате», що було неможливо при розмові князя зі своїм підданим. Федір однак тримає соціальну дистанцію і звертається до Михайла: «Господине». Якщо в усіх попередніх текстах СМФ саме Федір нагадував Михайлу про науку, дану їм духівником, і закликав до стійкості, то в цій переробці ролі помінялись. Втім, далі маємо й епізоди М-50, 51 із традиційним для СМФ розподілом ролей. Нова редакція епізоду М-42 видається зовсім недоречною.

В епізоді М-47 коротка політична декларація Михайла розбавлена додаванням богословської декларації. Подібною богословською риторикою розбавлено й епізоди М-48, 52, 61, 63, 74.

В епізоді М-49 внаслідок недбалого скорочення зовсім зіпсувався зміст: Борис звертається зі своєю промовою не до Михайла, а до Єлдеги, котрий стояв тут же.

Отже, спрямованість змін у тексті ВПЛ можна окреслити так: 1, осучаснення мови; 2, додавання християнської риторики; 3, локальні «поліпшення» окремих епізодів, через які втрачається (локально) глузд і вносяться непотрібні суперечності. Виконавець цих змін був особою, начитаною в християнських текстах, можливо, мав якийсь церковний чин, але письменник із нього був нездалий. Слідів використання інших джерел, окрім С1ЛСІ, не видно.

В цілому літописні тексти СМФ являють собою досить дивну картину втягнення до літопису великої сторонньої повісті не-літописного походження.

Тексти Пахомія Серб

Наступна група розлогих текстів є похідною від тексту, складеного Пахомієм Сербом († після 1484 р.). Вказівка на авторство Пахомія міститься, здається, тільки в одному списку С-7 (Румянцівського музею № 565): «Творение еромонаха Пахомия Святые горы» [НИС-2, с. 179]. Оскільки в рукописній традиції цей варіант СМФ супроводжується фантастичним оповіданням про загибель Батия в Угорщині, це оповідання також вважається твором Пахомія.

В. О. Ключевський датував обидва твори часом перед 1473 роком, оскільки в житті князя Федора Ярославича, складеному Антонієм (орієнтовно в 1471..1473 рр.), видно знайомство із оповіданням про загибель Батия [*Прохоров Г. М. Пахомий Серб (Логофет)*. – Словарь книжников и книжности Древней Руси, Ленинград, 1989 г., вып. 2, ч. 2]. Але це датування було поставлене під сумнів М. Серебрянським, який звернув увагу на відсутність ранніх списків житія, складеного Антонієм (найдавніший – 1543 р., переважна частина – 2 пол. 16 ст.) [НИС-1, с. 117 – 119]. Таким чином, з упевненістю можна говорити тільки, що найдавніші списки Пахомієвого СМФ походять з кінця 15 ст.

Оригінал твору Пахомія невідомий, наведені нижче тексти містять досить істотні різночитання.

С-6 – «Архівська редакція» за М. І. Серебрянським [НИС-2, с. 71 – 79].

С-7 – «Мінейна редакція» за М. І. Серебрянським [Великие Минеи Четии, собранные всероссийским митрополитом Макарием. – Санктпетербург: издание Археографической комиссии, 1869 г., [вып. 2]: сентябрь, дни 14-24, [стб. 1298](#) – 1305].

С-8 – «Соловецька редакція» за М. І. Серебрянським [НИС-2, с. 71 – 79, у варіантах до С-6].

С-9 – «особлива проложна редакція» за М. І. Серебрянським [НИС-2, с. 53 – 55].

	Епізод	С-6	С-7	С-8	С-9
М-1	Заголовок	Месяця септеврия 20 страсть святых новоявленных и великомученик и исповедник великого князя Михаила и боярина его Феодора, вкупе пострадавших от царя Батыя	Страсть святых новоявленных и великомученик и исповедник великого князя Михаила Черниговского и боярина его Феодора, вкупе пострадавших от царя Батыя	Месяця септеврия 20 страдание святого новоявленного и мученика великого князя Михаила Черниговского и боярина его Феодора	Страсть святою мученику великого князя Михаила и Феодора воеводы его
М-2	Автор	–	–	–	–
М-3	М. – християнин	–	–	–	–
М-4	Обов'язки християнина	Что реку и что возглаголю...	Что реку и что возглаголю...	Что реку и что возглаголю...	–
М-5	Походження М.	Сей убо предреченный князь М. сын бе Всеволож, внук же Святослава Олговича, Олег же бе сын Святославль, внук же великого князя Ярослава Володимерича, крестившего землю Рускую [1]...	–	Сей убо достохвалный князь великий М....	Святой и славный мученик Христов М. бе сын великаго князя Всеволода Святославича, иже бе сын великого князя Романа, самодержца всех Руския земли, победника на поганые.
М-6	М. почув про прихід варварів	Сему убо М. отечество свое княженъ черниговское держашю и в то время слышаашесе безбожных вар	Сему убо предреченному князю М., о нем же нам ныне слово предлежит, великое княжение	Сему убо предреченному великому князю М. великое княжени е черниговское держашю и	Сему же великому князю М. князю в Киеве и в Чернигове,

		вар нахождение...	черниговское держашу и в то время слышашеся безбожных варвар нахождение...	в то время слышаше безбожного и нечестивого царя и мучителя Батыя с прочими варвары нахождение...	
М-7	Як бог карає грішників	Богу бо тако попускаюцю грех наших ради... аще ли не послушаете мене, оружие вы пояст.	Богу бо тако попускаюцю грех наших ради... аще ли не послушаете мене, оружие вы пояст. Уста бо господня глаголаша сиа.	Богу убо тако попускаюцю грех наших ради... аще ли не послушаете мене, оружие вы пояст.	—
М-8	Напад татар	В лето 6746 пришедше татари на все православие...	В лето 6746 пришедше татари на все православие...	Пришедше татарове на все православие...	прииде божиим поущением, грех наших ради, безбожный Батый со множеством татар на всю Рускую землю...
М-9	Біблійні порівняння	—	—	—	—
М-10	Поразка Мстислава	—	—	—	—
М-11	Люди ховались у містах	... мнози по пустыням и горам непроходным крыющуся беху...	... мнози [по] пустыням и горам непроходным крыющеса бяху...	... мнози же в пустынях и горах непроходных крыющуся бяху...	—
М-12	М. в Києві наказав убити татарських послів	В лето [6]748 великому князю М. держашу Киев, и приидоша послы от царя Батыя к нему со словесы льстивными и повеле	Предреченный же князь великий М. тогда беаше в Киеве. Пришедша же к нему послы от царя Батыя с некими	Предреченный же князь великий М. тогда бяше в Киеве. Приидоша послы от царя Батыя некими льстивными словес	—

		избити а,	лестными словесы. Разумев же князь великий М. прелесть их и абие тех повелевает от среды сотворити, еже и бысть,	ы. Разумев же князь великий М. прелести их и абие тех повелевает от среды сотворити, еже и бысть,	
М-13	М. утік до Угорщини	сам же исходит во Угры и з домашними своими...	сам же отходит ко Угром...	сам же отходит ко Угром...	Тогда князь М. отиде ко Угром.
М-14	Інші люди тікали в далекі краї	А инии бежаша в далняя страны, инии же кряхуся во пещерах земных, а инии во граде затворишася и со слезами и с покаянием богу молящеся.	А оставшии бежаша в далнии страны,	А оставльшей бежаша в далнаа страны...	—
М-15	Падіння Києва	Граду же от поганых взяту бывшу декамрия в б,	—	—	—
М-16	Загибель і полон людей	и тако все православное христианство, иже в нем, немилостиво избъени быша, инии же в плен поведени и по различных странах и землях расточения быша,	инии же избиени быша, овех же пленивше и по различных странах и землях отведоша,	и инии же избиени быша, овех же пленивше и по различным странам и землям отведоша,	Градом же и селом по плененом бывшим от противных и избиеным бывшим всем человеком,
М-17	Мало людей залишилось, їх порохували	—	—	—	—
М-18	і почали брати данину	а иже во окрестных градах сущеи, видяще яко несть помагающего, ниже избавляющаго начаша дань	а иже во градах оставшей [2], яко несть помагающего, начаша дань даяти	а иже во градах оставльшей видеша, яко несть помагающего, начаша дань даати противным.	не сущу помагающему, ни избавляющему, оставшии же неции мали дань дааху

		даяти, елико хотяху погании.	противным.		противным.
М-19	М. повернувся до Києва	Слышав же сия великий князь М. [+ риторика] и паки возвращается к Киеву со всеми людми своими и с предпомянутым боярином Ф....	Слышав же сия великий князь М. [+ риторика] и паки возвращается к Киеву со всеми людми своими и с предпомянутым Ф. боярином...	Слышав же сия великий князь М. [+ риторика] и паки возвращается к Киеву со всеми людми и предпомянутым его Ф....	Слышав же сия великий князь М. [+ риторика, скорочено] паки возвратися во свою землю с Ф. воеводою своим и со всеми людми.
М-20	Татари кликали їх [князів?] до Батия	... и тако начаша звати их ко Батыеве,	... и тако начаша звати а к ханови Батыеве,	... и тако ю звати ханови Батюю,	Паки же изыде повеление от сквернаго Батя, да вси пришедше поклонятся ему, просяще у него что кто хоцет коего сана или имения.
М-21	Слова наказу	глаголюще , яко «Не добро есть вам, рече, жити на земле Батыеве и цареви не поклонившеся вама [3]».	яко «Не добро есть, рече, вам жити на земле Батыеве, к ханови не поклонившися има ».	яко «Не добро есть вам, рече, жити на земле кханове не поклонившимся ему ».	—
М-22	Князі поклоняються	Мнози же от князь приходяще поклоняхуся ему.	Мнози же от князь приходяще поклоняхуся ему.	Мнози же от князь приходяще поклоняхуся ему.	—
М-23	Звичай Батия	Обычай же имеяше Батый Кан – Кан же бе первый воевода у Батя, а не от роду его , –... убо повелено бяше вольхвом	Обычай же бяше коханов ... повелено бяше вльхвом вести а сквозе огонь. И не мню, яко се огонь	Обычай же бяше кханов ... повелено бяше вольхвом вести ю сквозе огонь. И не мню, яко сей бяше огонь [4], но ин некий волшебным	Приходящим же поклонитися заповеда ходити сквозе огонь и прежде поклонитися солнцу и огню, луне и

		вести я сквозе огонь. И не мною, яко сей б ^я ше огонь действ^{ен}ый , но ин некий волхованием устроен . И прошедше сквозе огонь, покланяхуся кусту и идолом их и огню...	б ^я ше действ^{ен}ый , но ин некий вльшвением устроен . И прошедше сквозе огонь, покланяхуся кусту и идолом их и огню...	строением [5]. И прошедше сквозе огонь, покланяхуся кусту и идолом их и огню...	земли и умершим во аде отцем их и дедом их и матерем их. Волсви водяху около идол их, еже есть куста, поклонятись им, и скверныя их волшебныя крови пити...
М-24	Татари приносят жертви	А иже что приношаху цареви, от всего того вземлюще волхвы якоже жертву некую вметающе во огонь.	А иже что приношаху царю , от всего того вземлюще вльхвы якоже жертву некую вметаху во огонь.	А иже что приношаху цареви, от всего того вземлюще волсви якоже жертву некую вметааху во огонь.	—
М-25	Багато князів з боярами підкорились і просили собі волості	Мнози же князи с бояры своими идяху сквозе огонь он и потом и кланяхуся кусту и идолом их славы ради мира сего, иное же и страха ради мучителя.	Мнози же князи с бояры своими идяху сквозе огонь и покланяхуся кусту и идолом их славы ради мира сего, иное же и страха ради мучителя, и прошаху каждо себе власти.	Мнози же князи с бояры своими идяху сквозе огонь и потом кланяхуся кусту и идолом их славы ради мира сего, иное же и страха ради мучителя, и прошаху каждо себе власти.	—
М-26	Татари давали їм [те що просили] і спокушали мирською	Они же без избранения даяху им, еже аще требоваху, токмо да прельстят их славою света сего.	Они же без возбранения даяху им, еже аще требоваху, токмо да прельстят их еже отступити от веры.	Они же без возбранения даахуть им, еже аще требоваху, токмо да прельстят их отступити от веры.	—

	славою				
М-27	М. перебував у Чернігові	Великий же князь М. тогда пребываше в Чернигове	Великий же князь М. тогда пребываше в Чернигове	Великий же князь М. тогда пребываше в Чернигове	—
М-28	М. вирішив поїхати до Батия і викрити його спокусу	... абие разгоревся душею и пророческую ревность прием...	абие разгоревся душею и пророческую ревность приим абие разгоревся душею, купно же и со боярином своим Ф. совещався и пророческую ревность восприем разгоревся душею, ревнова по господи бозе вседержителе и Ф. болярином его
М-29	М. приїхав до свого духовного отця	течет убо ко своему духовному настоятелю и мысль свою являет ему...	течет убо ко духовному своему настоятелю и мысль свою являет ему...	течет убо ко своему духовному настоятелю и мысль свою являет ему...	—
М-30	Промова духовного отця	И отвецав Иоан отец его... «Мнози идоша тамо и сотвориша волю цареву...»	Отвецав Иоан отец его... «Мнози бо идоша тамо и сотвориша волю цареву...»	Отвецав же Иоан отец его духовный ... «Мнози идоша тамо и сотворивше волю цареву...»	—
М-31	Відповідь М.	Обещав же ся князь М. с Ф. боярином, реста: «Мы хотим за Христа кровь свою пролияти и телеси наша да будет жертва приятна ему».	Обещавше же ся князь М. с Ф. боярином своим , реша : «Мы хотим за Христа кровь свою пролиати и телеса наша да будет жертва приатна ему».	Обещав же ся князь М.и боярин его Ф. реша : «Мы хотехом, аще восхоцеть бог и поможет наю за Христа и кровь свою пролияти».	—
М-32	Відповідь Ф.	—	—	—	—
М-33	Духовний отець прокує мучеництво	Сия слышав Иоан и словеса в сласть прием , вкупе же и вере подивися и рече к ним: «Аще сиа	Сия слышав Иоан и слово в сласть приим , вкупе же и вере подивися и рече к им: «Аще сиа сотворите,	Сия же слышав Иоан слово в сласть прият , вкупе же и велиций их вере подивися и рече к им: «Аще	—

	М. і Ф.	створите, блажени будете и в сем последнем роде наречетеся новоявленна мученика».	блажени будете и в сем последнем роде наречетеся новоявленна мученика».	сия створите, блажени будете и в сем последнем роде наречетеся новоявленна мученика».	
М-34	Духовний отець благословляе М. і Ф.	Начат же учити их от евангелия и от иных книг... глаголя: «Господь бог да укрепит вас и да послет вам дар святого духа и да сподобит вас причаститися первым святым мучеником».	Начат же их учити от евангелия и от иных книг... глаголя: «Господь бог да укрепит вас да послет вам дар святого духа и да сподобит вас причтатися первым святым мучеником».	Начат же учити их от евангелия и от иных книг... глаголя: «Господь бог да укрепит вас да послет вам дар святого духа».	приимше молитву и благословение от отца своего духовного Иоанна презвитера,
М-35	М. збирається в дорогу й їде	И тако отидоша в дома своя и елико беху потребная взяша с собою и мир своим прирекше: «Господь да будет с вами», и абие самоволне устремишася из дому своего ; яко же желает елень на источники водные [6]...	И тако отидоша в дома своя и елика бяху потребная взяша с собою, мир своим прирекши : «Господь да будет с вами», и абие самоволне устремишася из дому своего; яко же желает олень на источники водныя ...	И тако отидоша в дома своя и елико беху потребная взяша с собою и абие изидоша из дому , мир своим прирекше: «Господь с вами да будет» рекоша, и устремишася самоволне в путь ; яко же желает елень на источники водные...	идоша к нечестивому Батью, хотяще за Христа кровь свою пролияти...
М-36	М. і Ф. приїхали до Батия	Дошедше же безбожного царя Батия и возвестиша царю о них.	Дошедше же безбожного царя Батия и возвестиша царю о них.	Дошедше же оного царя Батия и возвестиша царю о них.	Пришедшим же им к безбожному царю,
М-37	Наказ Батия волхвам	Царь же повеле призвати волхвы своя и рече им...	Царь же призва волхвы своя и рече им...	Царь же повеле призвати несвященныя священники своя и рече	он же повеле влхвом сотворити им [М. і Ф.] по обычаю

				им...	их [татар].
М-38	Волхви хотять провести М. і Ф. крїзь вогонь	Вльхвы же пришедше ко князю М. реша...	Волхвы же пришедше реша...	Волсви же пришедше реша ко великому князю М....	И хотеша вльсви
М-39	Приготовуванн я вогнів	... идеже беаше огонь накладен по обе страны, и мнози идяху сквозе огонь, и покланяхуся солнцю же и огню.	... идеже бе огонь накладен по обе стране , и мнози идяху сквозе огонь, и покланяхуся солнцю же и огню.	... идеже бе огонь накладен на обе стране, и погании идяху , и покланяхуся солнцю же и огню.	провести я сквозе огонь и поклонитися солнцю и огню повелевающе им.
М-40	М. відмовляється пройти крїзь вогонь і поклонитись ідолам	Великий же князь М. рече: «Недостойно есть христианом сквозе огонь ити, ни поклонитися твари паче творца, но поклоняемся святей троици отцю и сыну и святому духу, иже есть бог творец небу и земли».	Великий же князь М. рече: «Недостойно есть христианом сквозе огонь итти, ни поклонитися твари паче творца, но поклоняемся святей троици отцю и сыну и святому духу, иже есть един творец небу и земли.	Великий же князь М. [7]: «Недостойно есть христианом ити [8], ни поклонитися твари паче творца, но поклоняемся отцю и сыну и святому духу, иже есть един бог».	Великий же князь М. с Ф. рекоша: «Недостойно нам, христианом, сквозе огонь ходити, ни твари поклонятися, но поклоняемся всех творцу , святей троици единому богу, отцю и сыну и святому духу, той есть сотворил небо и землю».
М-41	Політична декларація М. (1)	—	—	—	—
М-42	Слова М. до Ф.	—	—	—	—
М-43	Волхви доповідають	Тыя же вльхвы яко поругани студа	Тыя же вльхвы поругани и студа исполни	Волсви же яко поругани студа исполнившася,	Вльсви же шедше поведаша царю...

	Батию	исполнившася, возвратишася ко царю, исповедаша ему...	вшеся , возвратишася ко царю, поведаша ему...	возвратишася ко царю, и поведаша ему...	
М-44	Єлдега (вельможа Батия) наказав мучити М. і потім наказав відрізати М. голову	–	–	–	–
М-45	Батий послав свого вельможу Єлдегу з наказом – поклонитися або померти (1)	–	–	–	–
М-46	Слова наказу (1)	–	–	–	–
М-47	Політична декларація М. (2)	–	–	–	–
М-48	Діалог М. та Єлдеги (1)	–	–	–	–
М-49	Діалог Бориса та М.	Егда же они сие поведаша цареви, в то же время	Отшедшим же волхвом поведати	Отшедшим же волхвом поведати цареви, в	Мнози же князи и боляре и вси

	(1)	приступиша ко князю М. иже с ним сущии ... от них же един князь Борис Ростовский и иные мнози советовааху великому князю М.: «Да створить волю цареву, да не погибнеши, рече, зле и мы с тобою, можеша бо и лестью створити волю цареву... тогда вся земля твоя и мы возмем сии на ся грех ; и не истяжет бог сие... тако бо сотвори , многа благая и полезна створиши земле своей...»	цареви, приступивше же иже со князем М. пришедшеи... от них же един князь Борис Ростовский и иные советоваху великому князю М.: «Да створит волю цареву, да не погибнем зле , рече, и мы с тобою, можеша бо и лестию створи волю цареву... якоже хочеша, тако и сотвориши , не истяжет бо бог сиа... тако бо соделав , многа благая и полезная сотвориши земли своей...»	то же время приступиша иже со князем М. пришедшеи ... от них же един князь Борис Ростовский и инии с ним советовааху великому князю М.: «Да створить волю цареву, да не погибнеши, рече, зле и мы с тобою, можеша бо и лестью створити волю цареву... якоже хочеша, тако сотвориши , не истяжет бо бог сиа... тако бо соделав , многа благая и полезна створиши земле своей...»	пришедшии с ними моляху их сотворити волю цареву, бояшеся, да не погибнуть с ними...
М-50	Думка Ф.	... бояся, еда како послушает тех совета и отпадет от веры.	... бояся, егда како послушает тех совета и отпадет от веры.	... бояся, да не како послушает их совета и отпадет от веры.	—
М-51	Промова Ф. до М.	... исповем его и аз пред отцем моим, иже на небесех, а иже отвержется мене пред человеки, отвергуся его и аз пред отцем моим, иже на небесех.	... исповем его и аз пред отцем моим, иже есть на небесех, а иже отвержется мене пред человеки, отвергуся его и аз пред отцем моим, есть иже на небесех.	... исповем его и аз пред отцем моим, иже на небесех, а иже отвержется мене пред человеки, отвергуся его и аз пред отцем моим, иже на небесех.	—
М-52	М. відмовляється	... дивити же ся есть и Федорове премудрости ,	... дивити же ся есть и Федорове премудрости и	... дивити же ся есть и Федорове ревности еже по	... снем мечь свой, верже к ним, глаголя:

	я від мирської слави	яко велику теплоту... Князь же Борис, его же преже помянухом, никакоже престааше с прочими... [9] и тогда снем с себе коць свой и верже к ним, глаголя: «Приимете славу света сего, аз же не хоцю».	колику теплоту... Князь же Борис, его же преже помянухом, такоже предс тояше с прочими... тогда снем с себе мечь свой и верже к ним, рек : «Приимете славу света сего, аз же не хоцю».	бозе, толику теплоту... Князь же Борис, никакоже предстоаше с прочими... тогда снем с себе мечь свой и верже к ним, глаголя: «Приимете славу света сего, аз же не хоцю».	«Приимете славу мира сего, аз же не хоцю»...
М-53	Батий послав свого вельможу Єлдегу з наказом – поклонитися або померти (2)	Таже по сих посилает царь единого от велможь своих столника Елдегу именем: ««Иди, рече, рци князю М., почто повеление мое преобидел...»	Таже по сих посылает царь единого от велможь своих столника Ельдегу именем: «Иди, рече, и рци князю М., почто повеление мое преобидел...»	Таже по сих посилает царь единого от велможь своих столника Елдигу именем: «Иди, рече, рци князю М., почто повеление мое приобидил...»	Таже посла царь столника своего, глаголя: «Почто богом моим не поклонился...»
М-54	Слова наказу (2)	... аще ли не послушаеши мене и богам моим не поклонишися, то злою смертию умреши».	... аще ли не послушаеши мене и богом моим не поклонишися, то злою смертию умреши».	... аще ли не послушаеши и сквозе огонь не проидеши и богам моим не поклонишися, то злою смертию умреши».	... аще ли не послушаеши, то злою смертию умреши».
М-55	Політична декларация М. (3)	Князь же М. никако же устрашися ярости мучителя, смертию, претяща, абие отвеща: «Тебе, царю, по естеству поклонитися и должную честь принести тебе достойно есть, понеже вручено ти есть царствие и	Князь же М. никако же устрашися ярости мучителя, смертию, претяща, абие отвеща: «Тебе, царю, по естеству поклонитися и должную честь принести лепо есть, понеже вручено ти есть	Князь М. никако же устрашишася ярости мучителя, смертию претяща, абие отвеща: «Тебе, царю, по естеству поклонитися и должную честь принести лепо есть, понеже вручено ти есть	—

		слава мира сего от бога, а еже отврещися Христа и богом твоим поклонитися, да не будет, не сут бози, но створение...»	царствие и слава мира сего от бога, а еже ми Христа отврещися и богом твоим поклонитися, да не будет, не суть бо бози, но сотворение...	царствие и слава мира сего от бога, а еже отврещися Христа и богом твоим поклонитися, да не будет, не сут бози, но створение...»	
М-56	Запитання Єлдеги і богословська декларація М.	... Аще хочеш послушати, аз реку тебе сия створшаго...	... Аще хочеш послушати, аз реку тебе сия сотворшаго Аще хочеш послушати, аз реку тебе сия створшаго...	—
М-57	Діалог М. та Єлдеги (2)	Елдега рече: «Аще в сем разуме пребудеши, о М., и цареву волю не створиши, умрети имаши». Князь же М. рече: «Ничто ми смерть сиа, разве приобретение и вечно с богом пребывание . И что много глаголю: христианин есмь и творца небу и земли исповедую и в того несуменно верую и умру за нь, радуюся».	Ельдега рече: «Аще в сем разуме пребудеши, о М., и царевы воли не створиши, умрети имаши». Князь же М. рече: « Ничтоже ми смерть сиа, разве приобретение. И что много глаголю: христианин есмь и творца небу и земли исповедую и в того несуменно верую и умру за нь, радуюся».	Елдега рече: «Аще в сем разуме пребудеши, о М., и цареву волю не створиши, умрети имаши». Великий же князь М. рече: «Ничто ми смерть сиа, разве приобретение и вечное с богом пребывание. И что много глаголю: христианин есмь и творца небу и земли исповедую и в того несуменно верую, умру за нь, радуюся».	Блаженный же князь М. рече: «Бог мой, в него же аз верую, может ми вечное царство даровати бесконечное, смерть же сия ничтоже разве приобретение и со богом пребывание вечное. И что ми много глаголати: христианин есмь и того Христа моего творца небу и земли исповедаю и в того верую, тому поклоняюся и умру за нь, радуюся».
М-58	Єлдега доповідає Батию	... и абие шед, изглагола цареву вся...	... и абие шед, изглагола цареву вся...	... и абие шед, изглагола цареву вся...	... шед, возвести царю вся...

М-59	Наклеп Єлдеги на М.	... прирек же и се, яко не токмо не хоцет поклонитися богам нашим, но и ругается всем, иже в них верующим...	... прирек же и се, яко не токмо не хоцет поклонитися богом нашим, но и ругается и всем, иже в них верующих прирек же и се, яко не токмо не хоцет поклонитися богам нашим, но и ругается всем, иже в них верующим...	—
М-60	Гнів Батия	... и абие велми велегласно возопи и ко престоющим ему народом, сего мучителем повеле предати. И егда услышавше сей ответ, абие устремшася единокорно на мученика.	... и абие вельми велегласно возопи ко престоющим ему народом, сего мучителем повеле предати. И егда услышаша сей ответ, и абие устремшася единокорно на мученика.	... и абие и велегласно со гневом воспи мучителем на то устроенным предати. И они убица устремшася сотворити волю цареву на мученика.	Царь же яростию скоро повеле ея мучителем предати на смерть, мучители же скоро устремшася единокорно на ня.
М-61	М. і Ф. співають мученицький гімн	Святыи же Христов мученик стояше на месте том с Ф., ничто же смерти не радяше, но псалмы пояху,	Святыи же Христов мученик стояше на месте том с Ф., ничто же о смерти не радяше, но псалмы пояху,	Святыи же Христов мученик и исповедник М. стояше на месте с боярином своим Ф., ничто же смерти не радяше, и псалмы пояху,	Святыи же М. с Ф. на месте том стояху неотступно, ничто же о смерти помышляюще , но молитву деяху и псалмы,
М-62	Причастя М. і Ф.	по сих же честнаго тела и крове Христовы причастившеся.	по сих же честнаго тела и крове Христове причастившеся.	по сих же честнаго тела и крове Христове причастившеся.	таже и честнаго тела и крове Христовы причастившеся.
М-63	Остання відмова М. і Ф.	Видевше же к себе убийц грядущих, начаша пети:	Внегда узреша к себе убийца грядуща , начаша пети:	Видевша убийца оны к себе грядущих, начаша обои пети:	-
М-64	Гімн мучеників	«Мученици твои, господи, многиа муки претерпеша и любовию твоею душа соединившися святии» и	«Мученици твои, господи, многиа муки претерпеша и любовию твоею душа соединивше святии»	«Мученици твои, господи, не отвергошася тебе » и прочая.	—

		прочая.	и прочая.		
М-65	Убивці б'ють М.	... яша святого за руце и за нозе, и растягше, немилостиво бияху его по всему телу...	... яша святого за руце и за нозе, и растягше, немилостиво бияху его по всему телу...	... яша святого за руце и за нозе, и растрьше , немилостиво бияху его по всему телу...	... растягше святого М. за руки и за нозе, немилостиво палицам и бияху по всему телу...
М-66	М. терпить страждання	... его же мнози вои со страхом окружаху и его же страны трепетааху, сему скверныя руки касаахуся нещадно...	... его же вои мнози со страхом окружаху и его же страны трепетаху, ему же скверныя руки касахуся нещадно...	... могущее аще бы рещи и каменое сердце во милость и умиление преложити, зряще красоту лица его и видяще от прародитель благородие, его же преже мала зряху яко царя на престоле во багрянице во славе велице сидяща и вои мнози со страхом окружааху и его же страны трепетааху, сему убо скверныя руки касаахуся нещадно...	... яко дивити мучителем толика трыпения.
М-67	Доман відрізав голову М.	Един же от них, Доман именем, иже преже христианин быв, потом же отвергся веры христианския, се убо законопреступник зело огорчився на святого, яко враг христианския веры, простер скверней свои руки и отреза ножем	Един же от них, Доман именем, иже преже христианин быв, потом же отвергся веры христианския, се убо законопреступник огорчився на святого, яко враг христианския веры, простер руку , отреза ножем честную главу	Един же от них, Доман именем, иже преже христианин быв, потом же отвергся веры христианския, се убо законопреступный ого рчився на святого, яко враг христианския веры, простер руку и отреза ножем честную главу	Един же законопреступник приступль, отреза ножем честную главу святому исповеднику и отверже главу от тела, и еще слово глаголящу: «Христианин есмь».

		честную главу святому исповеднику же и мученику великому князю М. и отверже ю прочь от тела, еще оно [!] слово глаголя: «Христианин есмь».	святому мученику же и исповеднику великому князю М. и отверже ю прочее от тела, еще оному слово глаголя: «Христианин есмь».	святому исповеднику же и мученику великому князю М. и отверже ю прочее от тела, еще оному слово глаголя: «Христианин есмь».	
М-68	Ф. ганить татарську віру і славить християнську	—	—	—	—
М-69	Татары пропонують Ф. поклонитися і прийняти князівство	... «Створи ты волю цареву и поклонися богом нашим, и не токмо жив будеши, но и велику славу от царя приимеши и великое княжение господина твоего наследуши».	... «Сотвори поне ты волю цареву и поклонися богом нашим, и не токмо жив будеши, но и велику славу от царя приимеши и великое княжение господина твоего наследуши».	... «Поне ты волю цареву и поклонися богом нашим, и не токмо жив будеши, но и велику славу от царя восприимеши и великому княжению господина твоего тебе восприемника сотворит быти, токмо створи волю цареву ».	... «Поне ты сотвори волю цареву, поклонися богом нашим, и жив будеши, и велику славу приимеши от царя и княжение господина твоего возмешу».
М-70	Відмова Ф.	Ф. же рече: «Не хоцю княжения господина моего князя М., ни славы, еже царь обещавает ми и богам вашим не поклоняюся, но во Христа единого творца небу и земли верую и за нь хоцю пострадати до крове же и	Ф. же рече: «Не хоцю княжения господина моего великого князя М., ни славы, еже царь обещавает ми и богам вашим не поклоняюся, но во Христа единого творца небу и земли верую и за нь	Доблий же и мужествовнейший боярин Ф. не сниде ко ласканию царя и не восхоте власти великаго княжения, ни паки убояся немилостивого оногo царя смертью претяща, но паче изволи пострадати со	Святыи же Ф. рече: «Не хоцю княжения господина моего, ни славы царя вашего и богом вашим не поклонюся, но Христа единого творца небу и земли исповедаю, тому

		смерти, якоже и князь мой».	хоцю пострадати до крове же и смерти, якоже и князь мой».	господином своим, нежели имети временную греха сладость. И отвещав рече: «Не хоцю княжения господина моего великого князя М., ни славы, еже царь обещевает ми, но буди в разум, яко богам вашим не поклоняюся, но [во] Христа единого творца небу и земли исповедаю и за нь хоцю пострадати до крове же и смерти, якоже и господин мой».	кланяюсь и за него хоцю умрети , якоже и господин князь мой»
М-71	Федору відрізали голову	Видевше же убийца оны непреклонна того перебувающа, абие емше его, немилостивно мучааху такоже , якоже и великого князя, последи же и честную его главу отсекоша, рекше: «Яко иже солнцю не хотевшей поклонитися недостойны суть и зрети на нь».	Видевше же убийца оны непреклонна того перебувающа, абие емша его, немилостивно мучааху, якоже великого князя М. , последи же и честную его главу отсекоша, рекше: «Яко же и солнцю не хотевше поклонитися недостойны суть и зрети на нь».	Видевше же убийца оны непреклонна и того перебувающа, абие емше его, немилостивно мучааху, якоже и великого князя, последи же и честную его главу отсекоша, рекше: «Яко же солнцю не хотевше поклонитися недостойны суть и зрети на нь».	Видевше же убийца оны непреклонна и того перебувающа, скоро яша его и мучиша немилостивно много , последи же и честную его главу отсекоша.
М-72	Кінець М. і Ф.	Ти тако пострадавше, благодаряще Христа, предасте свои святые души в руце богови,	Ти тако пострадавше, благодаряща Христа, предаста святеи души в руце господни, святая и	Ти тако пострадавше, благодаряща Христа, предаста святеи души в руце богови, святая и	И тако пострадаша благодаряще бога предаста святые своя душа в руце господеви.

		святая и новоявленная исповедника и мученика месяца септеврия в 20, в лето 6754.	новоявленная исповедника же и мученика месяца септеврия в 20, в лето 6753.	новоявленная исповедника и мученика месяца септеврия в 20.	
М-73	Тіла М. та Ф. кинули псам, але пси багато днів їх не торкали	Святые же телеса их повержена быша псом на снадение...	Святаа же телеса их повержена бысть псом на снадение...	Святые же телеса их небрегома пребыша от кровоядець оных и повергома псом на снадение...	Святая же телеса их повергоша псом на снадь...
М-74	Над тілами з'явився вогненний стовп	... столп бо огнен явися над телесы их, сияюць пресветлыми зарями, и свеща на многи ноци горящи зряху.	... столп бо огнен явися над телесы их, сияюць пресветлыми зарями, и свеща на многи ноци горящи зряху.	... столп бо огнен явися над телесы их, сияюць пресветлыми зарями, и свеща на многи ноци горящи зряхуся.	... но и столп огнен явися над ними , и в ноци свеща горяща являхуся.
М-75	Їх тіла зберегли якісь християни	Видевше же ту прилучившеися вернии, абие погребоша честная их тела.	Видевше же ту прилучившеися вернии, абие погребоша честная их телеса.	Видевше им же мощно быше видети ту прилучившеися вернии, абие погребоша честная их тела.	Видевше же вернии скоро погребоша телеса их честно.
М-76	Вшанування пам'яті М. і Ф. у Ростові	–	–	–	–
М-77	Дата загибелі М. і Ф.	[20 вересня 6754 р. – в заголовку і в М-72]	[20 вересня 6753 р. – в М-72]	[20 вересня – в заголовку і в М-72]	[вміщено у Пролозі під 18 вересня]
М-78	М. і Ф. моляться за нас	Но о мученици великоименитии и исповедници, исповедавшей Христа истиннаго бога	Но о мученици великоименитии и исповедници, исповедавшие Христа истиннаго бога	Но о мученици великоименитии исповедници, исповедавшей Христа истиннаго бога	–

		пред злочестивым царем и мучителем, непрестанно молитесь сохранить без вреда отечество ваше и князем нашим на враги пособьствовати и нам обрести милость и оставление грехом в день судный от господина нашего Иисуса Христа, ему же слава со безначальным его отцем и со пресвятым и благим и животворящим духом и ныне и присно и во веки веков.	пред злочестивым царем и мучителем, непрестанно молитесь сохранить без вреда отечество ваше и князем нашим на враги пособьствовати и нам обрести милость и оставление грехов в день суда от господина нашего Иисуса Христа, ему же слава со безначальным его отцем и пресвятым и благим и животворящим духом и ныне и присно и во веки веков.	пред нечестивым царем же и мучителем, непрестанно молитесь сохранить без вреда отечество ваше и князем нашим на враги пособьствовати и нам обрести милость и оставление грехов в день суда от господина нашего Иисуса Христа, ему же слава со безначальным его отцем и со пресвятым и благим и животворящим духом и ныне и присно и во веки веков. Аминь.	
	Подано епізодів	62	62	61	39
	Пропущено епізодів	16	16	17	39

Примітки

1. Виходить, хрестив Русь Ярослав, не Володимир!
2. Пропущено *видеша*, втрачається глузд.
3. Кому – вам? Оце «поклонившись вам» зовсім недоречно.
4. Тут пропуск в С-8, в інших списках тут додано «дійсний, справжній».
5. Присудок пропущено.
6. Псалтир, 41, 2.
7. Пропущено дієслово.
8. Внаслідок скорочення (можливо, механічного пропуску) втрачено глузд.
9. В С-7 та С-8 тут інший глузд, але правильно, здається, в С-6: «Борис з іншими не припиняв умовляти М.».

Текстологічний аналіз текстів Пахомія Серба

Група текстів, які походять від невідомого нам протографа Пахомія Серба, показує виразну близькість між собою і виразну віддаленість від інших текстів СМФ. Ці тексти в цілому я буду скорочено позначати як «тексти Пахомія Серба» (ТПС).

Особливості структури і змісту

Розглянемо спочатку групу розлогих текстів С-6 – С-8. Оскільки текст С-9 є явним скороченням більш розлогого тексту, його особливості будуть розглянуті в кінці.

Основна відмінність структури ТПС від РПТ – це перестановка групи епізодів М-45 – М-48 на нове місце, в позицію М-53 – М-57.

Інші структурні відмінності полягають у доповненні РПТ новими епізодами: М-4 – М-7, М-56, 59, 60, 66. Є також і пропуски деяких епізодів, наявних в РПТ: М-17, 32, 42 (ці пропуски мало впливають на зміст).

Є певні розбіжності у складі епізодів всередині ТПС, але вони нечисленні і не виводять окремі тексти за рамки групи ТПС.

Маємо також в ТПС ряд характерних доповнень, яких не було в давніших текстах.

В епізоді М-23 додано міркування про ілюзорний вогонь.

В епізоді М-25 додано мотив страх князів перед мучителем. (За змістом вийшло як С-3, але, думаю, незалежно від останнього.)

В епізоді М-33 додано, що слова Михайла і Федора були приємні Іоану, і він дивувався великій їх вірі.

В епізоді М-34 додано, що Іоан почав учити Михайла і Федора від книг.

В епізоді М-43 додано, що волхви були присоромлені відмовою Михайла пройти крізь вогонь.

В епізоді М-49 додано мотив можливості лукавого, нещирого поклоніння татарським богам заради порятунку життя.

В епізоді М-52 Михайло дивувався премудрості Федора.

Маленьке, але дуже характерне доповнення маємо після епізоду М-54 (наказу Батия): «Тогда пришед Елдега, все от царя изрече ему [Михайлу]» – і далі йде відповідь Михайла (М-55), цілком логічно адресована Єлдезі. Подібний (навіть

текстуально) перехід ми бачили тільки в С-3 – М-46а, в усіх пізніших текстах він випав і утворився розрив логіки оповідання: Батий наказує Єлдезі, а Михайло (дізнавшись про це у невідомий нам спосіб) відповідає (виходить, Батию, не Єлдезі). Цілковом може бути, що Пахомій при читанні свого джерела відчув цей розрив і залатав його на власний розсуд, не звертаючись до С-3.

Політичну декларацію Михайла (М-55) перефразовано і доповнено богословським поясненням, чому не слід поклонятись татарським богам.

Цілковом новим є розлогий епізод М-56 – богословський диспут Єлдеги і Михайла.

В епізоді М-65 зазначено, що Михайла били по всьому тілу (в попередніх текстах – били по серцю).

В епізоді М-66 маємо загадкову фразу «и его же страны трепетааху» – не можу здогадатись, що вона значить.

В епізоді М-71 бачимо татарську мотивацію убивства Федора (та мабуть і Михайла): «Яко же солнцю не хотевше поклонитися недостойны суть и зрети на нь». Це може бути алюзія до біблійного тексту:

Та все таки ви не віруєте в Господа, вашого Бога... І Господь вислухав голос ваших слів, та й розгнівався, і заприсягнув, говорячи: «Поправді кажу, ніхто серед цих людей, цього злого покоління, не побачить того доброго Краю, що присяг Я дати вашим батькам» [[Повторення закону](#), 1, 32 – 35].

(В енергійному скороченні [Лесі Українки](#): «Той, хто не вірить у дива господні, / Не вартий бачить їх».)

Збіжності й розбіжності текстів С-6 – С-8

Ці збіжності досить значні і, що не менш важливо, розбіжності також дуже значні. На мій погляд, це виключає можливість відбудови протографа Пахомія. Кожен цей текст має індивідуальні збіжності з обома іншими текстами, так що жоден з них не можна утворити простим доповненням / скороченням іншого.

Щоб краще відчувати варіативність тексту, розглянемо одним-один епізод М-52:

С-6	С-7	С-8
Федорове премудрости	Федорове премудрости	Федорове ревности
–	–	еже по бозе
велику теплоту	колику теплоту	толику теплоту
его же преже помянухом	–	–
никакоже	такожде	никакоже
престааше	предстояше	предстоаше
с собе	с собе	с себе
коць свой	мечь свой	мечь свой
верже к ним, глаголя	верже к ним, рек	верже к ним, глаголя
3 особливості	3 особливості	4 особливості

Повторюся: якби я був академіком О. О. Шахматовим, я б уже на одному цьому епізоді сказав би, що кожен із текстів був правлений по двох інших текстах. Очевидно, що така методика порівняння до ніякого позитивного висновку не приведе.

Мій метод порівняння полягає в переході від важливіших особливостей текстів до менш важливих, в наступному порядку (в дужках проставлена кількість балів, яка має характеризувати тісноту зв'язку між текстами):

- 1, структурні особливості (склад епізодів творів, наявність доданих / опущених епізодів, перестановки епізодів чи їх груп) (20 балів / епізод);
- 2, заміна змісту епізодів в тих самих структурних позиціях (15 балів / епізод);
- 3, перефразування епізодів в тих самих структурних позиціях, включаючи пропуски / доповнення слів і цілих фраз; тут же слід розглядати і механічні описки – повторення характерних помилок є дуже виразним показником зв'язку текстів (10 балів / епізод);
- 4, синонімічні заміни слів (5 балів / епізод);
- 5, зміни порядку слів (2 бали / епізод);
- 6, зміна форм слів (1 бал / епізод).

В нашому конкретному випадку структурних особливостей тексти С-6 – С-8 не мають, і через велику варіативність текстів дрібні розходження 5-6-ї груп не мають значення. Зосередитись треба на розходженнях 2-4-ї груп. Отже, почнемо.

Індивідуальні особливості тексту С-6 і спільні особливості (С-7 + С-8)

В епізоді С-6 – М-1 опущено визначення *Черниговського*, наявне в (С-7 + С-8).

В епізоді С-6 – М-5 подано рід князя Михайла Всеволодовича, де він помилково названий онуком Святослава Ольговича. Цього нема в (С-7 + С-8).

В епізоді С-6 – М-12 маємо дату приходу татарських послів до Києва – 6748 рік. Така дата стоїть в усіх великоруських літописах (СІЛСІ, ЄЛ, МЗ1492).

В епізоді М-12 маємо дві особливості: «Предреченный же князь великий М. тогда бяше в Киеве» (С-7 + С-8) проти «великому князю М. держащу Киев» (С-6); також Михайло «абие тех [татарських послів] повелевает от среды сотворити, еже и бысть» (С-7 + С-8) – замість простого і ясного *повеле избити а* (С-6).

Що має означати ця кучерява фраза – я не можу здогадатись. Г. М. Прохоров перекладає речення Льва Філолога «И егда **от среды** видѣ умышление свое сбывающеся, радовашеся лукавый» як «И, видя замысел свой **на деле** сбывающимся, радовался лукавый» [[Слово похвальное Филолога черноризца](#) – «Библиотека литературы Древней Руси», СПб., 2003 г., т. 12 (XVI век)]. Але такий варіант перекладу не дає ніякого глузду в нашому випадку. «Видно, *ежов рукавиц* значит не то», але що саме – таки невідомо.

(У статті Карбасової і Мілютенко відзначено, що ця фраза є мало зрозумілою, пояснення вони не дають [[Карбасова Т. Б., Милутенко Н. И. Пахомий Серб в работе](#) над агиографическим циклом, посвященным Михаилу и Феодору черниговским. – Труды отдела древнерусской литературы, 2019 г., т. 66, с. 224 – 225]. Виходить, не мені одному це місце видається темним, але й філологам-професіоналам.)

В епізоді С-6 – М-13 маємо згадку про родину Михайла. Вона є в РЛТ та в усіх варіантах РПТ, окрім С-2. Ця згадка опущена в (С-7 + С-8).

В епізоді М-14 маємо синонімічну заміну: *оставиши* (С-7 + С-8) проти *ини* (С-6).

Також епізод С-6 – М-14 поповнено коштом наступного епізоду М-16. Точне співпадіння цього доповнення маємо в С1ЛСІ та ВПЛ, приблизне (*градех* замість *граде*) – в С-3 та С-5.

Епізод С-6 – М-15 з датою падіння Києва запозичено з літописів. Наприклад, ця дата є в С1ЛСІ та в МЗ1492. Весь епізод опущено в (С-7 + С-8).

У зв'язку зі згадкою про падіння Києва епізод С-6 – М-16 стилізовано так, що загибель людей стосується власне Києва, та й однина (во *граде* затворишася) в М-14 з цим же узгоджена. Подібне ми бачили в С1ЛСІ, але в С-6 це зроблено, здається, незалежно.

В епізоді (С-7 + С-8) – М-16 маємо скорочений і перефразований текст із С-6, з незначними відмінностями між С-7 та С-8; так само виглядає й М-18.

В епізодах (С-7 + С-8) – М-20, 23 вперше бачимо в СМФ титул Батия – *хан*; в С-6 на цих місцях немає титула, просто *Батий*. В С-6 все бачимо титул *цар* (вжито 18 разів), натомість там зовсім немає *хана*.

В епізоді (С-7 + С-8) – М-21 пропущено дієслово *глаголюще*, котре є в С-6. Також в С-6 – М-21 писар не упорався із двоїною і написав «не поклонившеся **вама**» – замість *има* або *им*.

В епізоді С-6 – М-23 зроблено цілком помилкове пояснення незрозумілого для писаря слова *кан*. Це пояснення опущено в (С-7 + С-8).

В епізоді С-6 – М-25 пропущено фразу «и прошаху каждо себе власти», наявну в РПТ, РЛТ, (С-7 + С-8). Від цього трохи страждає глузд наступного епізоду в С-6.

В епізоді С-6 – М-26 маємо синонімічну заміну: *избранения* (С-6) проти *возбранения* (С-7 + С-8).

Також в С-6 – М-26 маємо фразу «да прельстят их славою света сего» – як в РПТ та РЛТ, натомість в С-7 та С-8 сказано значно конкретніше – «отступити от веры».

В епізоді С-6 – М-33 маємо синонімічну заміну: *словеса* (С-6) проти *слово* (С-7 + С-8).

В епізоді С-6 – М-39 маємо синонімічну заміну: *беаше* (С-6) проти *бе* (С-7 + С-8).

В епізоді С-6 – М-43 маємо синонімічну заміну: *исповедаша* (С-6) проти *поведаша* (С-7 + С-8).

В епізоді С-6 – М-49 маємо перефразування: «Егда же они сие поведаша» (С-6) проти «Отшедшим же волхвом поведати» (С-7 + С-8).

Також в епізоді С-6 – М-49 маємо перефразування: «ко князю М. иже с ним сущии» (С-6) проти «иже со князем М. пришедшеи» (С-7 + С-8), що дає трохи інший зміст.

Також в епізоді С-6 – М-49 маємо фразу «тогда вся земля твоя и мы возмем сии на ся грех», котра є варіацією на тему «вси за тя опитемью възмем и со всею областью твоею» (МЗ1492, С1ЛСІ, РПТ). Її зовсім немає в (С-7 + С-8), на її місці там стоїть «якоже хочещи, тако сотвориши».

Також в епізоді С-6 – М-49 маємо синонімічну заміну: *сотвори* (С-6) проти *соделав* (С-7 + С-8), причому варіант С-6 дає менш зрозумілий зміст, а (С-7 + С-8) – кращий.

В цілому епізод М-49 в С-6 сильно відходить від текстів С-7 та С-8, значно ближчих між собою.

В епізоді С-6 – М-52 маємо, здається, правильний зміст: «Князь же Борис никакоже престааше с прочими» (тобто ніяк не припиняв, не полишав – умовляти Михайла). В С-7 маємо: «Князь же Борис **такожде** предстояше с прочими». Ця заміна – не синонімічна, бо змінився глузд. В С-8 внаслідок скорочення просто втрачено глузд: «Князь же Борис никакоже предстоаше с прочими».

В епізоді С-6 – М-53 пропущено ввідне речення, і це псує глузд – так, як в С-5 та С1ЛСІ (М-45). В (С-7 + С-8) наявне ввідне речення – як в С-2 – С-4, МЗ1492 (М-45).

В епізоді С-6 – М-55 маємо синонімічну заміну: *достойно* (С-6) проти *лепо* (С-7 + С-8).

В епізоді С-6 – М-67 маємо доповнення: «сквернеи свои руки» (С-6) проти «руку» (С-7 + С-8).

Також в епізоді С-6 – М-67 маємо заміну: «оно слово глаголя» (С-6) проти «оному слово глаголя» (С-7 + С-8) – не зовсім синонімічну, бо дає трохи інший глузд.

В епізоді С-6 – М-70 Михайло названий князем, а не *великим* князем, як в (С-7 + С-8).

Індивідуальні особливості тексту С-7 і спільні особливості (С-6 + С-8)

В епізоді С-7 – М-6 маємо додаток: «Уста бо господня глаголаша сиа», якого нема в (С-6 + С-8).

В епізоді С-7 – М-12 маємо дві синонімічних заміни: *пришедша* (С-7) проти *приидоша* (С-6 + С-8); *лестными* (С-7) проти *льстивными* (С-6 + С-8).

В епізоді С-7 – М-18 пропущено присудок, і через це втрачається глузд речення.

В епізоді С-7 – М-25 маємо синонімічну заміну: *покланяхуся* (С-7) проти *кланяхуся* (С-6 + С-8).

В епізоді С-7 – М-37 маємо синонімічну заміну: *призва* (С-7) проти *повеле призвати* (С-6 + С-8).

В епізоді С-7 – М-38 опущено уточнення – до кого говорили волхви, котре є в С-6 і подібно в С-8.

В епізоді С-7 – М-49 маємо синонімічну заміну: *приступивше* (С-7) проти *приступиша* (С-6 + С-8).

Також в епізоді С-7 – М-49 маємо синонімічну заміну: *створи* (С-7) проти *створити* (С-6 + С-8), причому варіант (С-6 + С-8) дає ясний зміст, який псується в С-7.

Також в епізоді С-7 – М-49 маємо синонімічну заміну: «да не погібнем зле, рече» (С-7) проти «да не погібнеши, рече, зле» (С-6 + С-8).

В епізоді С-7 – М-51 двічі повторено «иже **єсть** на небесех» – замість просто «иже на небесех» (С-6 + С-8).

В епізоді С-7 – М-52 маємо синонімічну заміну: *рек* (С-7) проти *глаголя* (С-6 + С-8).

В епізоді С-7 – М-55 маємо доповнення: «еже **ми** Христа отверщися» (С-7) проти «еже отверщися Христа» (С-6 + С-8).

В епізоді С-7 – М-57 скорочено фразу «и вечное с богом пребывание», котра є в (С-6 + С-8).

В епізоді С-7 – М-59 маємо маленьке доповнення в кінці: «Многая же и иная изрек [Слдега], яже не подобает глаголати державе твоей, **царю**». Оцього *царю* немає в інших текстах.

Початок епізоду С-7 – М-63 сильно перефразовано у порівнянні до відносно близьких між собою С-6 та С-8.

Індивідуальні особливості тексту С-8 і спільні особливості (С-6 + С-7)

В заголовку (М-1) маємо дві синонімічні заміни: *страсть* (С-6 + С-7) проти *страдания* (С-8); «великомученик и исповедник» (у множині) в (С-6 + С-7) проти «святого и мученика» (в однині) в С-8. З цим узгоджується і додаток: «вкупе пострадавших от царя Батыя» (С-6 + С-7), якого нема в С-8.

В епізоді С-8 – М-6 дана розгорнута характеристика Батия: «безбожного и нечестивого царя и мучителя Батыя», якої нема в (С-6 + С-7).

В епізоді С-8 – М-6 маємо синонімічну заміну: *слышаше* (С-8) проти *слышашеся* (С-6 + С-7). І логічніше виходить в С-8: «Михайло почув», а не просто «почулось, десь пройшла чутка».

В епізоді С-8 – М-8 опущена річна дата, подана в (С-6 + С-7).

В епізоді С-8 – М-11 маємо синонімічну заміну: «в пустынях и горах непроходных» (С-8) проти «по пустыням и горам непроходным» (С-6 + С-7).

В епізоді С-8 – М-23 пропущено визначення вогню (в інших текстах – *действенный, дейстовный*), від чого втрачається глузд.

В епізоді С-8 – М-28 додано, що Михайло розгорівся душею і через це нараджувався із Федором. Після наради він відчув пророчу гарячність. Додаток трохи недоречний!

В епізоді С-8 – М-30 маємо доповнення: «отец его *духовный*», якого немає в (С-6 + С-7), ані в жодному попередньому тексті, окрім НІЛМІ.

В епізоді С-8 – М-31 маємо доповнення: «аще восхоцеть бог и поможет наю», якого немає в (С-6 + С-7); також в (С-6 + С-7) маємо доповнення: «телеса наша да будет жертва приятна ему», якого немає в С-8. Отже, редакція епізоду М-31 в С-8 сильно відходить від (С-6 + С-7).

В епізоді С-8 – М-33 маємо синонімічну заміну: *прият* (С-8) проти *приим* (С-6 + С-7); також доповнення: «*велиций их* вере» (С-8) проти просто «вере» (С-6 + С-7).

В епізоді С-8 – М-34 скорочено кінець промови духовного отця, котрий є в (С-6 + С-7).

В епізоді С-8 – М-35 зроблено перефразування тексту, котрий в С-6 і С-7 дуже подібний.

В епізоді С-8 – М-36 маємо синонімічну заміну: *оного* (С-8) проти *безбожного* (С-6 + С-7).

В епізоді С-8 – М-37 маємо своєрідну синонімічну заміну: замість *волхвів* (С-6 + С-7) з'являються «несвященныя свяшеники» (С-8) (але далі по тексту вони ж – волхви).

В епізоді С-8 – М-39 маємо формулювання «и погании идяху» (С-8) проти «мнози идяху сквозе огонь» (С-6 + С-7) – синонімічну заміну та скорочення.

Епізод С-8 – М-40 скорочено проти (С-6 + С-7), при цьому пропущено присудок (рече) і згадку про вогонь, так що втрачено глузд. Також скорочено формулу віри, від чого зміст її змінився..

В епізоді С-8 – М-43 маємо скорочення «волсви...» (С-8) проти «тыя же влѣхвы...» (С-6 + С-7). До речі, в С-8 маємо форми *волсви* (2 рази) та *волхвы* (2 рази), а форми *влѣхвы* зовсім немає; в С-6 – *волхвы* (2 рази), *влѣхвы* (2 рази); в С-7 *волхвы* (4 рази), *влѣхвы* (3 рази).

В епізоді С-8 – М-50 маємо дві синонімічних заміни: «да не како» (С-8) проти «еда како» (С-6 + С-7); «их совета» (С-8) проти «тех совета» (С-6 + С-7).

В епізоді С-8 – М-52 маємо синонімічну заміну: *ревности* (С-8) проти *премудрости* (С-6 + С-7).

Також в епізоді С-8 – М-52 маємо скорочення фрази «его же преже помянухом», котра є в (С-6 + С-7).

В епізоді С-8 – М-54 подано доповнення до тексту С-6 чи С-7.

В епізоді С-8 – М-55 маємо синонімічну заміну: *устрашишися* (С-8) проти *устраишия* (С-6 + С-7).

В епізоді С-8 – М-57 Михайло названий *великим* князем, в (С-6 + С-7) – просто *князем*.

Епізод С-8 – М-60 повністю перефразовано у порівнянні з досить близькими між собою (С-6 + С-7).

В епізоді С-8 – М-61 маємо дрібні доповнення: *исповедник, боярином своим*, яких нема в (С-6 + С-7).

В епізоді С-8 – М-63 маємо дрібне доповнення: *обои*, якого нема в (С-6 + С-7).

В епізоді (С-6 + С-7) – М-64 маємо об'єднання двох гімнів із раніших текстів в один; в С-8 маємо просто скорочення ранішого тексту.

В епізоді С-8 – М-65 маємо синонімічну (?) заміну: *растръше* (С-8) проти *растягше* (С-6 + С-7). Оце *растръше* здається мені незрозумілим, а в усіх інших текстах тут ясно сказано.

В епізоді С-8 – М-66 маємо велике доповнення – панегірик Михайлу.

В епізоді С-8 – М-67 маємо синонімічну заміну: *законопреступный* (С-8) проти *законопреступник* (С-6 + С-7).

В епізоді С-8 – М-69 зроблено тавтологічні доповнення до слів татар, звернених до Федора.

В епізоді С-8 – М-70 додано панегірик Федору.

Також в епізоді С-8 – М-70 зроблено тавтологічне доповнення: «но буди в разум, яко» – його нема в (С-6 + С-7).

Також в епізоді С-8 – М-70 зроблено дві синонімічні заміни: *исповедаю* (С-8) проти *верую* (С-6 + С-7); *господин* (С-8) проти *князь* (С-6 + С-7).

В епізоді С-8 – М-73 зроблено тавтологічне доповнення до запису про тіла святих.

В епізоді С-8 – М-74 маємо синонімічну заміну: *зряхуся* (С-8) проти *зряху* (С-6 + С-7). В С-8 маємо кращий глузд, ніж в (С-6 + С-7), бо обійдено питання, хто власне бачив (зряху) отой стовп і свічки, а сказано обтічно «було видно, виднілося» (зряхуся).

З цим узгоджено і доповнення в епізоді С-8 – М-75: «им же мощно бяше видети», якого нема в (С-6 + С-7) – мовляв, кому треба, оті й бачили стовп.

В епізоді С-8 – М-78 маємо синонімічну заміну: цар названий *нечестивым* (С-8), а не *злочестивым*, як в (С-6 + С-7).

Походження текстів Пахомія Серба

Моя гіпотеза полягає в тому, що першим з'явився текст С-6. Потім, я припускаю, у Пахомія почали просити ще списки СМФ, і він як автор, почувавши владу над своїм власним текстом, не просто переписував свій твір, а частково переробляв його. Так на основі С-6 виникли тексти С-7 та С-8.

Оскільки саме для С-7 ми маємо пряму вказівку на авторство Пахомія, ми можемо розтягнути її на всі групи ТПС.

Текст С-6 показує виразний зв'язок із текстом СМФ у складі МЗ1492. Цей зв'язок простежується починаючи із епізоду М-5 з помилковим родоводом Михайла.

Така помилка відома літописам, починаючи від МЗ1492 (як [зазначено вище](#); також в НикЛ під 6733 (1225), 6739 (1231) роками). Але ці літописи були закінчені уже після смерті Пахомія, тому залишається під запитанням шлях запозичення цієї інформації.

Я думаю, що текст СМФ у версії МЗ1492 був написаний раніше, для зводу 1460-х років (ГЗ1460). Нагадаю – дослідники літописів припускають існування цього протографу заради пояснення спільних місць Єрмолінського літопису та зводу 1492 р. [*Насонов А. Н.* История русского летописания. – М.: 1969 г., с. 260 – 274. так думали й пізніші дослідники: *Лурье Я. С.* [Летопись Ермолинская](#). – Словарь книжников и книжности Древней Руси, Ленинград, 1989 г., т. 2, ч. 2; *Клосс Б. М.* Предисловие к переизданию Ермолинской летописи. – ПСРЛ, 2004 г., т. 23, с. 5]. Думаю також, що текст СМФ з ГЗ1460 був переписаний до МЗ1492 без особливих змін, хоча, можливо, й не дослівно.

Чи не можна припустити зворотної залежності – що спочатку помилкова генеалогія Михайла була складена Пахомієм для СМФ, а потім так сподобалась, що була втягнута до літописів?

Думаю, що так не могло бути:

1, Предком Михайла названий – нехай з помилкою – реальний князь Святослав Ольгович, а не який-небудь чисто фантазійний Терентій Дем'янович. Це показує знайомство автора генеалогії із літописами.

2, МЗ1492 містив у собі достатній матеріал для такої генеалогії.

3, у МЗ1492 генеалогія Михайла подана три рази, з них два рази – поза контекстом СМФ і при викладі раніших подій.

4, якби літописець мав готовий ТПС, він міг би втягнути його до літопису цілком, а не скористатись самою тільки генеалогією. Однак автор МЗ1492 дав власну переробку СМФ із С1ЛСІ, в якій не видно ніяких слідів твору Пахомія.

Отже, припущення використання Пахомієм ГЗ1460 (особливості якого перейшли до МЗ1492) є, на мою думку, мінімально необхідним для пояснення даної текстуальної паралелі. (Разом з тим я пам'ятаю, що в МЗ1492 після СМФ іде пахомієве оповідання про смерть Батия. Думаю, воно було втягнуто до літопису саме при формуванні МЗ1492.)

Залежність тексту С-6 від МЗ1492 (ну, гаданого протографа) простежується в епізодах М-8, 12, 13, 15, 26, для яких відзначено індивідуальні особливості С-6, затерті в пізніших текстах.

В епізоді М-49 до числа аргументів Бориса додано мотив загального добра («многа благая и полезна створиши земле своей»). З усіх попередніх текстів СМФ він є тільки в МЗ1492 і наявний в усіх варіантах ТПС. В тому ж епізоді маємо змодифікований фрагмент МЗ1492 (колективна покута за гріх князя), якого нема в інших варіантах ТПС.

Таким чином, можна думати, що СМФ в МЗ1492 та С-6 має спільне джерело – СМФ у ГЗ1460, але в літописі воно збережене краще, а у Пахомія зазнало великої переробки. Якщо так, то роботу Пахомія над С-6 слід датувати таким моментом у 1470-х роках, коли він перебував у Москві і мав нагоду використати ГЗ1460. (Знову приходимо до датування, запропонованого В. О. Ключевським, але з інших міркувань.) Також треба підкреслити – Пахомій не мав для своєї роботи ніякого іншого джерела, окрім протографа МЗ1492.

За первісністю тексту С-6 промовляє також невдале пояснення слова *кан* в епізоді М-23. На походження цього пояснення з ІпатЛ слушно вказав М. Серебрянський [НИС-1, с. 42], хоча й не зовсім вірно приклав це пояснення до Гуюка:

ІпатЛ	СІЛСІ	МЗ1492	С-6
... и Кююкъ иже вратиса оувѣдавъ смръть кановоу и быс каномъ не ѿ роду же его но бѣ воевода его перьвыи Себѣдаи богатоурь...	... и Кююк, иже вратиса и еже о смерти уедава канове. И бысть кан не от роду его. Но бе воевода его первыи Себѣдаи богатур...	... и Куюк, иже о смерти уеда Канове, Кан бо бысть не от роду его, но воевода его бе первыи, Себедяи Богатур...	... Кан же бе первый воевода у Батия, а не от роду его...

Текст ІпатЛ стилізований справді мало зрозуміло, і це становило великі складності як для пізніших літописців (аж до втрати глузду в МЗ1492), так і для сучасних видавців літописів, котрі, розставляючи розділові знаки і великі літери навмання, тільки гірше заплутують читача. Ось правильна розбивка (що майже співпадає з [перекладом Л. Махновця](#)):

... і Гуюк, який повернувся [звідки?], дізнавшись про смерть хана, і був ханом. Не від роду його, але був воєводою його [Батия] першим Себедяй богатур...

Маємо у виписці тільки два речення – 1, закінчення переліку царевичів-чингізидів, які були «від роду Батия», його кровними родичами, і 2, початок переліку воєвод Батия, котрі не були його кровними родичами. До імені Гуюка літописець дав біографічну довідку про його повернення до Монголії і проголошення ханом (в 1246 році). Із того, що ця довідка вставлена в опис облоги Києва в 1240 році, дослідники виводять неймовірні фантазії, що Гуюк розсварився із Батием і той вигнав Гуюка зі свого війська (на мороз, так би мовити), і це сталося власне під час облоги Києва. Насправді ця довідка подає події наступних років і не має прямого стосунку до облоги. Звідки повернувся Гуюк – чи з Угорщини, загалом із західного походу – вивести з цього запису не можна

І от Пахомій, читаючи зіпсований текст літопису, не зрозумів його глузду і переніс це «пояснення» до свого твору.

Можна думати, що пізніше автор дізнався про його справжнє значення, і надалі це пояснення не повторювалось. Також систематичне вживання титулу *цар* зближує С-6 з давнішими текстами, в той час як титул *хан* виглядає новиною, запровадженою в С-7 та С-8.

Разом з тим є й моменти, які дещо суперечать припущенню первісності С-6: пропуск епізоду М-24, а також пропуск ввідного речення в епізоді М-53 – при том, що ці місця наявні в М31492.

Як же із С-6 утворились інші версії ТПС? Можна думати про наступні три гіпотези:

1. **С-6 \Rightarrow С-8 \Rightarrow С-7.** Така послідовність здатна пояснити спільні особливості С-6 та С-8, а також спільні особливості С-7 та С-8. В той же час спільні особливості С-6 + С-7 їй суперечать.

2. **С-6 \Rightarrow С-7 \Rightarrow С-8.** Така послідовність здатна пояснити спільні особливості С-6 та С-7, а також спільні особливості С-7 та С-8. В той же час спільні особливості С-6 + С-8 їй суперечать.

3. **С-7 та С-8 незалежно походять від С-6.** Це означає, що Пахомій, переробивши С-6 на С-7, віддав текст С-7 замовнику, а собі не залишив списку. І коли йому довелось писати ще один текст, він заново переробив С-6, а не маючи під рукою тексту С-7, тільки пригадував собі дещо з нього. Так можна пояснити спільні особливості С-6 + С-7 та С-6 + С-8, натомість спільні особливості С-7 + С-8 дещо суперечать цій побудові.

Порахуємо тепер спільні особливості текстів, причому окремо будемо рахувати зміни змісту, перефразування і синонімічні заміни.

Спільні особливості	Зміст (2-а група)	Перефразування (3-я група)	Синонімічні заміни (4-а група)	Балів зв'язку
С-6 + С-7	М-6, 8, 23, 40, 64, 65, 66, 69, 70 (9 епізодів)	М-1, 28, 30, 31, 31, 33, 34, 35, 39, 43, 52, 54, 57, 60, 61, 61, 63, 73, 75 (19 епізодів)	М-1, 1, 6, 11, 33, 36, 37, 39, 50, 50, 52, 55, 70, 70, 74, 78 (15 епізодів)	400
С-6 + С-8	М-49 (?)	М-6, 18, 38, 51, 55, 57, 59, 63 (8 епізодів)	М-12, 12, 25, 37, 49, 49, 49, 52 (8 епізодів)	120..135
С-7 + С-8	М-5, 12, 12, 13, 15, 23, 26, 49, 49, 53, 67 (11 епізодів)	М-1, 12, 16, 18, 21, 25, 49, 67, 70 (9 епізодів)	М-14, 20, 23, 26, 33, 39, 43, 49, 55 (9 епізодів)	300

І тепер у наших довгих і нудних блуканнях по текстах Пахомія, здається, з'являється просвіт. З таблиці видно, що варіанти С-6 та С-8 мають тільки невелику кількість однакових перефразувань та синонімічних замін і не мають однакових змін глузду. В залежності від того, рахуємо ми епізод М-49 в число збіжностей змісту чи ні, міра близькості цих текстів виноситься на 135 чи 120 балів, що значно менше за міру близькості між парами (С-6 – С-7) та (С-7 – С-8). На цій підставі перевагу треба віддати гіпотезі 2, котра ставить текст С-8 останнім в раду модифікацій.

Цьому, до речі, відповідають і значні текстуальні доповнення – панегірики Михайлу і Федору (С-8 – М-66, 70).

Все це разом має назву цифрової текстології, і дослідник не мав би марудитись із дріб'язковими порівняннями, а завантажити тексти в програму і отримати на виході дерево спорідненості текстів. Колись воно так і буде, і текстологія таки перетвориться із гуманітаристики на науку (підрозділ кластерного аналізу), але з нашими традиціями гуманітарної освіти до того ще повзти і повзти...

Уважний читач на цьому місці може запитати: але ж віддаль від Києва до Харкова через Полтаву дорівнює віддалі від Харкова до Києва через ту саму Полтаву? Із наведених підрахунків видно тільки проміжне положення С-7, але чому рух мав іти саме від С-6 до С-8, а не у зворотному напрямку?

Напрямок внесення змін можна визначити із наступної вибірки уже зазначених вище особливостей текстів.

В епізоді С-8 – М-23 пропущено визначення вогню (в інших текстах – *действенный, дейстовный*), від чого втрачається глузд всього визначення. В такому вигляді цей фрагмент тексту не міг бути первинним, це – вторинне псування.

В епізоді С-6 – М-26 маємо фразу «да прельстят их славою света сего» – точно як в РПТ та РЛТ, натомість в С-7 та С-8 сказано значно конкретніше – «отступить от веры». Отже, варіант С-6 є первинним, а С-7 і далі С-8 – похідними від нього. Зворотню можливість – «правку пізнього тексту С-6 за ранніми варіантами РПТ – РЛТ» – я відкидаю як непотрібну шахматовщину.

Епізод С-8 – М-40 скорочено проти (С-6 + С-7), при цьому пропущено згадку про вогонь, так що втрачено глузд. Маємо повторення ситуації з епізодом С-8 – М-23.

В епізоді С-6 – М-52 маємо, здається, правильний зміст: «Князь же Борис никакоже престааше с прочими» (тобто ніяк не припиняв, не полишав – умовляти Михайла). В С-7 маємо: «Князь же Борис **такожде** предстоаше с прочими». Ця заміна – не синонімічна, бо змінився глузд. В С-8 внаслідок скорочення просто втрачено глузд: «Князь же Борис никакоже предстоаше с прочими».

Вважаю, що цього достатньо для ствердження первинності тексту С-6 і, як наслідок з усіх міркувань, послідовності текстів С-6 ⇒ С-7 ⇒ С-8.

Літературний аналіз текстів Пахомія Серба

Новий твір у новому жанрі

Вив'язавшись нарешті із необхідних, але страшенно сухих текстологічних спостережень, ми можемо «яко елень на источники водные» перейти до загальніших і цікавіших питань, для розгляду яких можна вважати всі тексти Пахомія одним твором, не вдаючись у дрібні відмінності.

Відмінності твору Пахомія від попередніх варіантів СМФ дуже значні.

Перш за все, це твір **нового жанру**. На відміну від РПТ та РЛТ, написаних у жанрі «страстей» (повісті про християнське мучеництво) і розрахованих на індивідуальне читання, ТПС – це ораторська промова чи церковна проповідь. Вона так і починається словами: «Что реку и что возглаголю...» (М-5). Це – звернення оратора (проповідника) до слухачів (і тільки в дальшому – до читачів).

Пахомій постійно нагадував слухачам, про кого йдеться: «пререченний князь» (М-5), «предреченному великому князю» (М-6), «предреченный же князь» (М-12), «с предпомянутым его Федором» (М-19), «Борис, его же прежде помянухом» (М-52) – всього 5 нагадувань.

Особливо виразною є фраза «о нем же нам ныне слово предлежит» (М-6), поставлена на початку твору для підкреслення значення Михайла у розповіді.

Унікальний для СМФ персональний момент маємо в М-23: «**И не мню**, яко сей бяше огонь действений» – тут оратор навіть зазначив, що висловлює своє особисте припущення.

Не менших змін зазнала **ідея твору**.

Не можна не відзначити, що відзначена вище перестановка епізодів М-45 – М-48 в позицію М-53 – М-57 дає нам явне погіршення і руйнування стрункої логіки викладу РПТ.

В РПТ маємо таку послідовність подій: Михайло приїхав ⇒ Батий наказав волхвам ⇒ волхви вимагають поклонитись ⇒ Михайло відмовляється ⇒ волхви звітують Батию ⇒ Батий розгнівався, послав Єлдегу і т. д.

В ТПС послідовність: волхви звітують Батию (котрий ніяк не реагує) ⇒ Борис умовляє Михайла підкоритись ⇒ Федір умовляє Михайла бути твердим ⇒ Михайло відмовляється від мирської слави (і ці його слова адресовані не Батию, а тільки своїм) ⇒ Батий посилає Єлдегу (спокійно, не гніваючись), і т. д.

В новій послідовності зовсім не ясно, чому саме на цьому місці розповідь знову переходить до Батия.

Гнів Батия в ТПС відкладено до М-60 і викликається він не відмовою Михайла, а наклепом Єлдеги на Михайла (М-59). Це змінює ідейну спрямованість всього тексту: якщо в РПТ причиною загибелі Михайла була добровільна стійкість у сповіданні християнства, то тут причиною загибелі виставлено тенденційне перекручення позиції Михайла дрібним урядовцем. Отже, в РПТ всьому виною – злий цар, а в ТПС цар – не злий, терпимий, тільки боярин його Єлдега лихий: «Жалует царь, да не жалует псарь».

Все це разом робить із ТПС варіацію на тему Данила Заточника: «Князь не сам впадає у злі речі, але думці вводять». В РПТ маємо зіткнення двох несумісних світоглядних систем, котре неодмінно повинно закінчитись загибеллю слабшого, і то безвідносно до осіб, що персоніфікують ці системи. Це – справжня трагедія, світоглядна трагедія («На цьому стою і не можу інакше» – сказав би тут Лютер).

Натомість в ТПС маємо драму-мораліте на тему «правитель мусить бути розважливим і приймати фатальні рішення тільки на основі всебічного вивчення справи». Від визначення ТПС як «комедії помилок» рятує тільки загибель персонажів (від цього фіналу Пахомій не наважився відступити).

В новому контексті змінюється і звучання епізодів М-25 – 26. Якщо в РПТ вони звучали як засудження князів, що підкорялись вимогам татар і отримували взамін владу (хоча й висловлене дуже обережно), то в ТПС ці князі показують розумний прагматизм – зазирають в очі Батия, бачать в них мир і сходяться з ним десь посередині: йому – поклони, їм – влада. І Михайло міг би пройти цим шляхом, якби не перестрів його отой гаспидський Єлдега. У парадоксальний спосіб відповідальність за загибель Михайла знову повернулась до Єлдеги, як то було в ранній ростовській версії (С-1) – і це при тому, що Пахомій не знав С-1.

Татари «прельстят их [князів] отступить от веры» (М-26)? – Що за біда, можна ж відступити лукаво, і бог того за гріх не поставить (М-49). Більше того, державні інтереси навіть вимагають такого лукавства: «Тако бо соделав, многая благая и полезная сотвориши земли своей».

Тобто ТПС можна розглядати як своєрідний підручник із практичного політичного хамелеонства, котрий дає конкретні поради – як одночасно і політичний капітал від татар набути, і християнську невинність зберегти.

Таким чином, ТПС є не просто новою модифікацією СМФ, а новим твором на ту саму тему, котрий відходить від РПТ десь так само, як поема Байрона «Дон Жуан» відходить від одноіменної опери Моцарта (ну, від лібретто Л. да Понте для цієї опери).

Доводиться читати також, що основним наміром Пахомія при переробці СМФ було підкреслення сповідницької ролі Михайла та Федора. Пахомій справді любив називати їх сповідниками (М-1, 67, 72, 78) і особливо підкреслив цю їх роль у кінцевій молитві, котра, як я уже говорив, є своєрідним резюме всього твору. В М-57 Михайло сам заявляє, що сповідує християнство.

В С-8 це додатково підкреслено іменуванням Михайла сповідником в М-61 і особливо великою вставкою в М-70, де показана сповідницька роль Федора, дещо невиразна в попередніх варіантах.

Безумовно, з цим пов'язаний і диспут фельдфебеля (виконувача обов'язків Вольтера) Єлдегі і Михайла (М-56), в якому останній широко викладає основи християнської віри. Відповідь ця адресована не Єлдезі, і не Батию, і не татарам, – вона адресована слухачам / читачам з Московської держави, котрі потребували стисло, концентрованого викладу основ християнської віри.

Безумовно, таке завдання постійно стояло перед усіма християнськими письменниками, особливо православними. В умовах відсутності спеціальних творів у характері катехизмів їх роль змушені були брати на себе твори інших жанрів, зокрема, житія і «страждання».

Безумовно, таке ідейне навантаження несли усі варіанти СМФ, і я охоче вірю, що саме виклад основ віри в обгортці трагічної історії Михайла і Федора був основним завданням всіх авторів.

Хочу тільки застерегти, що Пахомій не був першим, хто надав СМФ такого катехитичного звучання – він майстерно розвинув цю сторону твору, зокрема, у той спосіб, що фельдфебель-філософ Єлдега віддає Михайлу пас (path по-футбольному), а Михайло забиває гол (goal по-футбольному).

... Пригадую, в далекому вже 1970-у році з нагоди століття від дня народження В. І. Леніна нам у школі «рекомендували» читати якісь художні твори про Леніна. І я з переляку прочитав був романа Афанасія Коптелова «Большой зачин». В ньому товариш Ленін їде на заслання до Шушенського – цілком вигідно, поїздом, один на ціле купе, і по дорозі до нього підсідає чоловік, котрий заявив себе сибірським автономістом. Товариш Ленін негайно приймає цей path і виголошує велику промову на кілька сторінок – чому автономізм неправильний і як треба правильно (простою мовою, забиває goal). Після цього автономіст більше не потрібен, і Коптелов висаджує його з поїзда на наступній зупинці. І так ми не знаємо, чи переконав автономіста товариш Ленін, але читач книги мав нагоду познайомитись із ленінськими (тобто правильними) поглядами на предмет.

Отаку літературну майстерність проявив Афанасій Коптелов – нітрохи не гіршу за Пахомія Серба, з тією маленькою різницею, що Пахомій писав цікаво, зі щирим почуттям, а роман Коптелова вийшов сухим і неїстивним, як позаторішні будяки. Ну, з наказу начальства чого не проковтнеш...

Ще однією примітною рисою ТПС є гостро негативна характеристика Батія. Він – *безбожний* (М-36), *мучитель* (М-55), *немиловивий* (С-8 – М-70), *злочестивий / нечестивий* (М-78). В С-8 – М-6 маємо одночасно «безбожного и нечестивого царя и мучителя». Також татари у Пахомія – *мучителі* (М-60), *кровоядцы* (С-8 – М-73; останнє в суті своїй не зовсім справедливе, бо християни залюбки п'ють кров свого бога, називаючи це *причастям*. На себе подивились би!).

Нічого цього не знали і не помічали попередні автори СМФ, із МЗ1492 включно. Такі визначення, які наростали від ранішого варіанту до пізнішого, можна вважати ознакою того часу, коли Пахомій писав свої твори. Цю риторичку варто було би порівняти із «[Посланням на Угру](#)» Вассіана Рило (1480 р.): там маємо і *безбожних* (4 рази) і *мучителі* (1 раз), і навіть

аще клятва по нужди бывает, прощати о таковых и разрѣшати нам повелѣно есть, иже прощаем, и разрѣшаем –

тезу, яку ми вже чули у виконанні Бориса Ростовського. Маємо там і неявну згадку про СМФ:

Ангелы удиви и человекы возвесели своим мужеством, и с подвизающимися ему иже до смерти, от Бога согрѣшением оставление приаша и вѣнци мученичьскими почтени быша, равно якоже первии мученици, иже вѣры ради пострадаша от мучителей, исповѣдания ради Христова умроша [Послание на Угру Вассиана Рыло. – Библиотека литературы Древней Руси, Спб., 1999 г., т. 7].

Із такої власне агресивної риторички, виголошеної з безпечної часової віддалі у два століття з гаком, і утворилось в пізніші століття «татарське ярмо», котрого не помічали сучасники, що жили під ним.

Ораторська форма твору плюс засудження лихих радників нерозважного правителя наводять на думку, що ТПС було написано з якоїсь спеціальної політичної нагоди і адресовано власне московському великому князю Івану 3-у, відомому своїм авторитарним, деспотичним стилем правління. Але що це була за нагода, чи була така промова справді виголошена, і чи існувала взагалі опозиційна до влади московська література – я розбирати не можу.

Щодо подальшого використання ТПС можна думати, що маючи цей великий за обсягом текст, проповідник міг залишити для виголошення вступ та кінцеву молитву, а із середини вибрати якісь окремі моменти – чи то страждань мучеників, чи то їх обізнаності зі християнським вченням, чи то гніву царя – і так припасувати проповідь до потреб моменту. Тексти Пахомія могли служити багатоцільовими заготовками для проповідей.

Цей текст уміщено в одному зі списків Пролога 16 ст. під 18 вересня – датою, яку ми бачили в заголовку НІЛМІ. Хоча М. Серебрянський називав його «особливою проложною редакцією з додатками з Пахомієвої», насправді це – просто скорочення ТПС. В С-9 маємо характерну перестановку епізодів у позицію М-53 – М-57 і взагалі в ній немає жодного епізоду, якого не було би в ТПС. В епізодах М-53, 54, 69 маємо дослівне повторення тексту С-6, і тому можна думати, що скорочення було зроблене саме з С-6.

Спільність із РПТ проявляється тільки в титулуванні Федора *воєводою* (М-1, М-19, М-28) – цю синонімічну заміну писар міг зробити незалежно, тим більше що у 16 ст. бояри часто служили воєводами. А ми вже звикли до того, що в текстах СМФ відбиваються реалії часу написання відповідних варіантів.

Так само помилково представляв походження цього списку Л. О. Дмитрієв, який виводив його з С-5. Єдине спільне, що мають вони спільного – це ім'я Іоана, але воно стоїть і в С-6 – С-7, і писарю С-9 не треба було шукати це ім'я в інших джерелах.

Цікавий, зовсім неймовірний родовід Михайла маємо в М-5: дідом Михайла тут виступає Роман, «переможець поганих». Останні слова свідчать, що йшлося саме про Романа Мстиславича Волинського і про знайомство писаря з Іпатіївським літописом.

Ще два доповнення маємо в М-23. В уявленні писаря татари вимагали поклонитись не тільки сонцю й вогню, але й «луне и земли и умершим во аде отцем их и дедом их и матерем их» і додатково «скверныя их волшебныя крови пити». Це так само сліди читання ІпатЛ:

сквѣрная его кровопитья многыя его вольжбы приходящая цери и князи и велможѣ слнцю и лоунѣ и земли дьяволоу и оумрѣшимъ въ адѣ вѣдѣмъ ихъ и дѣдомъ и мтрѣмъ водаше ѡколо коста поклонатисѣ имъ [ІпатЛ, 6758 (1250) р.]

Ознакою часу написання цього варіанту СМФ можна вважати характерну переробку епізоду М-40, де Михайло і Федір разом заявляють: «Не личить **нам**, християнам...» і т. д. (В усіх раніших текстах це говорив один Михайло, а Федір тільки погоджувався з ним – М-42.) Що значить *нам* – князю і боярину? В 13 ст. соціальна віддаль між цими станами була настільки велика, що ніякого *égalité* між ними не могло бути. В 16 ст ситуація цілком змінилась – при дворі московського правителя перебувало на службі багато бояр і разом з ними служило багато князів. Як московський боярин, так і князь у московській службі могли займати однаково важливі й гонорові посади і тішитись однаковою честю при дворі, котра справді могла в цей час належати *нам* – князям і боярам як двом групам вельмож.

Всі ці екстраваганції залишились тільки в одному списку і не поширились далі. Якогось особливого значення даний текст не має.

Історіографія

Карбасова Т. Б., Милютенко Н. И. Пахомий Серб в работе над агиографическим циклом, посвященным Михаилу и Феодору черниговским. – Труды отдела древнерусской литературы, 2019 г., т. 66, с. 211 – 242.

Я маю звичай відкладати читання історіографії по темі на десерт, уже після завершення основного циклу роботи над темою і формулювання висновків, щоб мати змогу порівняти те, що вдалося здобути із першоджерел, з тим, що писали попередні автори.

І цю дуже змістовну і корисну статтю я почав читати при роботі над розділом «Історіографія». Оскільки вона присвячена виключно ТПС, то я вирішив перенести її розгляд ближче до свого аналізу ТПС.

Отже, із огляду історіографії я дізнався, що першим жанр ТПС як церковної гомілії визначив Василь Яблонський (1908 р.). Я на ніякий пріоритет не претендую, тільки радію, що мої спостереження підтверджують уже відому тезу.

Основний результат статті полягає у визначенні послідовності редакцій: С-6 ⇒ С-7 ⇒ С-8 (у статті – перша, друга і третя Пахомієві редакції). Це повністю збігається з моїм поглядом, сформованим і обґрунтованим незалежно. Повторю – не претендую на пріоритет, і радію, що моя робота дала той самий результат. Це – верифікована істина, не залежна від особи дослідників.

Але мушу зазначити: визначивши правильну (на мою думку) послідовність редакцій, К. і М. не приділили ніякої уваги можливим альтернативним версіям і питанню про напрямок переробки. Наприклад, вони пишуть: «Все разночтения Второй [редакции, С-7] оказались в ней [Третьей редакции, С-8] востребованы» [с. 224], але чому ці спільні читання перейшли саме із С-7 до С-8, а не навпаки – не показано. «Незворотним текстологічним аргументам», які показували би саме напрямок запозичення, в статті не приділено уваги. Тому мої додаткові міркування на цю тему можуть бути корисними.

Дослідниці виявили найраніші списки ТПС: 4 списки С-6, 3 – С-7, 4 – С-8. Найраніший список С-6 (конволют ГИМ, Чудовское собрание, № 151) має філіграні 1460 – 1477, 1477, 1490 – 1510 років, з чого виведена дата списку – 1470-80-і роки. Найпізніша філігрань суперечить цій даті, але мабуть різні частини цього конволюта писались на різному папері в різний, хоча і близький час.

В усіх розглянутих рукописах, що містять С-6, спочатку йде Служба святим Михайлу і Федору, а потім – власне С-6. Із рукописів, що містять С-7, тільки один має цю Службу, а у двох після СМФ йде пахомієве Сказання про вбивство Батия. Із рукописів, що містять С-8, один, що датується 1487 – 1488 роками, містить усі три твори – Службу, С-8 і Сказання про вбивство Батия; інший з певною датою 1484 р. – Службу та С-8, два інших – тільки С-8.

Отже, простежується відносно стійка комбінація Служба + ТПС, котра говорить, що ці рукописні збірники якимось використовувались у церковній службі (два з них і визначаються як Мінеї). Серед цих збірників зовсім немає Прологів, і мені не ясно, чи ТПС в повному складі була колись втягнута до Пролога, чи туди увійшла тільки скорочена редакція С-9.

Виявлений зв'язок Служби із ТПС навів К. і М. на думку дослідити Службу святим Михайлу і Федору. Вони виявили ранній текст Служби (у відносно пізньому списку 1480-х років) і встановили зміни в ній, пороблені Пахомієм. Пахомієва Служба показує текстуальні зв'язки із ТПС (як на мій хлопський розсуд – досить слабкі, наприклад, іменування Михайла *исповедником* – збіжність в одному слові, котре не було приватною власністю Пахомія, чи протиставлення тимчасового земного царства вічному небесному царству, що є загальним місцем у християнській літературі).

Наведені у статті уривки пахомієвої Служби містять, наприклад, такий перл:

Пощади юность свою, – мучитель рече, – и поклонися мне, желаемому богу, солнцу же и огню, да со мною съцарствуеши [с. 204].

Те, що Батий названий мучителем – для нас уже не новина, але згадка про *юность* Михайла – це щось нове. Як каже приповідка, «маленькая собака – всю жизнь щенок», і Михайло, який на момент загибелі мав п'ятдесят із гаком років і **мав уже онуків** – під пером Пахомія все співає «не расстанусь с комсомолом / буду вечно молодым». Так само і пропозиція Михайлу *соцарствувати* є неможливою історично, але для письменника, як і для бога, нічого неможливого немає – папір усе стерпить. (Зрештою, і сатана спокушав Ісуса перспективою спільного царювання над світом. Йому, виходить, можна такі пропозиції вносити?)

Ми бачимо, що повне незнайомство із предметом не тільки не перешкоджало Пахомію, а навіть сприяло його роботі, даючи можливість застосовувати літературні шаблони цілком вільно, без огляду, чи вони підходять до реальних обставин даного святого. Але якою ми уявляли б собі біографію Михайла, якби до нас дійшла тільки оця Служба?

На цю пропозицію Михайло (в Службі) відповідає: «Дивлюся, о царю, твоему **безумию** и суетному глаголу» («... а Штирлиц ему в ответ: И всё-то ты хочешь знать, **фашистская сволочь!**»)

Далі ми дізнаємось, що Батий – «царь богомерзкий и весьма отчужденый» [с. 232], «царь законопреступный» [с. 204] і взагалі «яряся, зверь нечестивый убити вас повелеваеть» [с. 206].

У порівнянні з такими зразками християнського смирення навіть риторика С-8 може видатись лагідною!

У пошуках джерела ТПС К. і М. розглядають дві можливості: РПТ та С1ЛСІ. На користь РПТ може служити композиція твору [с. 209]. Твердження плутане, бо композиція С1ЛСІ, як ми бачили, точно така, як і РПТ, а композиція ТПС відмінна і однаково далека від обох зразків.

К. і М. приходять до висновку, що основним джерелом Пахомія було СМФ у складі С1ЛСІ, яке він доповнив іншими даними з того ж літопису і гіпотетичними генеалогічними відомостями про чернігівських князів.

Мені здається, що моя гіпотеза про використання ГЗ1460 має деякі переваги: в системі К. і М. джерелами виступає один реальний текст і один гіпотетичний, запропонований *ad hoc*; у моїй системі – один гіпотетичний текст, але запропонований давніше, на підставі зовсім інших спостережень і прийнятий в науковій літературі.

Це, до речі, розв'язало би і хронологічне утруднення, над яким застановляються К. і М. [с. 209 – 210]: в С1ЛСІ маємо дату події 23 вересня 6753 р., а в С-6 – 20 вересня 6754 року. Ця остання дата стоїть в МЗ1492 та в коротких літописних текстах СМФ (про них я ще [буду говорити](#)), і тому можна припускати, що вона ж стояла і в ГЗ1460.

Також у системі К. і М. Пахомій спочатку видобув звідкись оті гіпотетичні родовідні записи, щоб поповнити С-6, а потім сам же і відкинув це поповнення (С-7, 8). В моїй системі Пахомій узяв родовідну замітку (М-5) готовою з літопису-джерела, а потім відмовився від неї (від чужого, не свого фрагменту).

Також я бачу в статті К. і М. деякі дрібні непорозуміння.

Загадкове речення «его же мнози вои со страхом окружаху и его же страны трепетааху, сему скверныя руки касаахуся нещадно» (М-66) перекладається як «Пахомий... удивляется, что тот, которого все боялись, теперь нещадно

побиваем» [с. 219]. По-перше, *касаахуся* – може означати *торкатись*, *доторкатись* і жодною мірою не *побивати*. По-друге, займенник *его* згідно правил граматики має стосуватись іменника, який стоїть попереду. А попереду стоїть: «Мученик же терпяше...», тобто *його* – це Михайла, мученика; а от чому воїни оточували його зі страхом – таки не ясно.

На наступній сторінці маємо гірше, прямо-таки анекдотичне непорозуміння:

Можно обратить внимание на то, что Пахомий, для которого чудеса являются почти непременною формой агиографического повествования, делает вставку, имеющую характер чуда (этих слов не было ни в проложном Житии, ни в летописном Сказании): отрезанная голова свидетельствует о том, что Михаил истинный христианин: «И отреза ножом честную главию святому исповеднику же и мученику великому князю Михаилю, и отверже ю прочь от тела, еще оно слово глаголя: Христианин есмь» [с. 220].

Таке тлумачення – нестійне, і одразу з двох причин.

Перша причина – граматична. Епізод М-67, про який мова, складається із одного довгого речення, процитованого у поданих мною вище [виписках](#) повністю, тому тут його не повторюю. Речення же складається із головних і другорядних членів. Головні члени суть підмет і присудок. Підметом типово виступає іменник в називному відмінку, в нашому випадку це *Доман*. А де присудок? Їх маємо кілька: *Доман огорчився, простер, отряза, глаголя*. По науці це зветься [складносурядне речення](#) – всі дієслова стосуються одного підмета (Домана!).

Глузд оцього *глаголя* цілком ясний. Доман сказав: «Я убив чоловіка, але він – християнин, тому нема що цим перейматись» або навіть «так йому, собаці, і треба». Можливо, вигадуючи цей додаток, Пахомій хотів показати, що Доман не тільки голосливо відрікся від християнства, але і довів це своїм учинком.

Друга причина – змістовна. Якби цей момент розглядався як чудо, то на це письменник зробив би особливий наголос, вставив би його в якусь текстову рамку. До речі, через два століття після Пахомія Димитрій Туптало саме так і зробив – перетворив ці слова на чудо говоріння відрізаної голови і подав відповідну рамку (хто матиме терпіння дочитати до аналізу твору Туптала – [той побачить](#)). Менший, але також цілком виразний наголос [маємо в НикЛ](#). А тут ніякого наголосу на чуді нема, неначе говоріння мертвої голови – то найприродніша річ, на якій не варто зосереджувати спеціальну увагу.

... Роблячи граматичний розбір речень за підручником російської мови Бархударова і Крючкова (7-й клас середньої школи, 1970 рік), я ніякою мірою не гадав, що мені, відставному фізику-теоретику, доведеться користатись рештками цього уміння в інтересі шановних дослідниць, котрі знають у філології в тисячу разів більше за мене (як мінімум в тисячу разів!).

На с. 200 я зауважив маленьку опіску: «Пахомиевская редакция Жития Михаила Черниговского издавалась как минимум дважды: Минейная редакция в составе **ноябрьского** тома ВМЧ...» (треба – вересневого). Подібно маємо на с. 226 – 227: «В нашем Сказании девушка – сестра Владислава, но когда он «сплетается» с Батыем, помогает врагу, и король убивает обоих секирой» (за змістом тут потрібна *она*).

Нехай ніхто не має сумніву, що я таки **читаю** статті, про які пишу, а не просто заглядаю в них, як роблять рецензенти моїх праць.

Всі пороблені зауваження я вважаю дрібними, і вони не впливають на високу оцінку цієї статті, котра ставить справу дослідження ТПС на новий рівень.

Н. И. Милютенко [Летописные источники житий Пахомия Серба](#) (Логофета). – Древняя Русь. Вопросы медиевистики, 2019 г., № 2 (76), с. 5 – 12.

У своїй наступній статті (з посиланням на розглянуту статтю Карбасової і Милютенко) Надія Милютенко розвиває один із аспектів, накреслених у попередній праці – а саме, що Пахомій Серб користувався для складання своїх житій **виключно** С1ЛСІ. Прикладів два – житіє митрополита Олексія та ТПС.

Н. М. хоче визначити місце ТПС у трикутнику С1ЛСІ – ГЗ1460 (вона називає його «Пространной редакцией Особой обработки Общерусского свода») – МЗ1492.

Н. М. визнає, що ГЗ1460: 1, містив СМФ; 2, у варіанті, оснований на С1ЛСІ; 3, з датою 20 вересня 6754 р. [с. 9].

Змістовні розходження ТПС із ГЗ1460 невеликі і не можуть бути підставою для виключення ГЗ1460 із кола джерел Пахомія. Скажу більше – факти для Пахомія **взагалі не мали жодного значення**. Якщо при переробці Служби Михайлу і Федору він міг вигадати пропозицію співправління Батия і Михайла, то чому він не міг так само вільно поводитись із фактами при переробці СМФ?

Одне з ключових розходжень – в даті загибелі Михайла – якраз показує близькість С-6 до ГЗ1460, а в пізніших варіантах Пахомій від цієї дати відходить.

Отже, стаття Н. М. не дуже переконлива і, здається продиктована наперед узятю ідеєю про використання **виключно** С1ЛСІ. А правила науки рекомендують зважувати всі можливі гіпотези.

Короткі літописні тексти

Короткі літописні тексти (КЛТ) представлені в чотирьох літописах. Всі вони дуже подібні між собою, аж до запозичення явних описок.

ЄЛ – Єрмолінський літопис [ПСРЛ, 1910 г., т. 23, с. 81].

Л72ЯСІ – Літопис від 72-х язык старшого ізводу [ПСРЛ, 1962 г., т. 28, с. 56].

Л72ЯМІ – Літопис від 72-х язык молодшого ізводу [ПСРЛ, 1962 г., т. 28, с. 214].

НЛД – Новгородський літопис Дубровського [ПСРЛ, 2004 г., т. 43, с. 95].

	Епізод	ЄЛ (1481 р.) під 6754 р.	Л72ЯСІ (1497 р.) під 6754 р.	Л72ЯМІ (1518 р.) під 6754 р.	НЛД (1539 р.) під 6755 р.
М-1	Заголовок	В то же лето убиен бысть князь Михайло Всеволод Чръниговски и болярин его Феодор от царя Батыя во Орде за православную веру	В то же лето убиен бысть князь Михайло Всеволодич Черниговский и боярин его Феодор от царя Батыя в Орде за православную веру	Як у Л72ЯСІ	Убиен бысть в Орде князь Михайло Черниговский Всеволодич и боярин его Феодор от царя Батыя за православную веру
М-2	Автор	–	–	–	–
М-3	М. – християнин	–	–	–	–
М-4	Обов'язки християнина	–	–	–	–
М-5	Походження М.	–	–	–	–
М-6	М. почув про прихід варварів	–	–	–	–
М-7	Як бог карає грішників	–	–	–	–
М-8	Напад татар	–	–	–	–
М-9	Біблійні порівняння	–	–	–	–
М-10	Поразка Мстислава	–	–	–	–
М-11	Люди ховались у містах	–	–	–	–
М-12	М. в Києві наказав убити татарських послів	–	–	–	–

М-13	М. утік до Угорщини	–	–	–	–
М-14	Інші люди тікали в далекі краї	–	–	–	–
М-15	Падіння Києва	–	–	–	–
М-16	Загибель і полон людей	–	–	–	–
М-17	Мало людей залишилось, їх порахували	–	–	–	–
М-18	і почали брати данину	–	–	–	–
М-19	Князі і люди повертались / М. повернувся до Києва	–	–	–	–
М-20	Татари кликали їх [князів?] до Батия	–	–	–	–
М-21	Слова наказу	–	–	–	–
М-22	Князі поклоняються	–	–	–	–
М-23	Звичай Батия	–	–	–	–
М-24	Татари приносять жертви	–	–	–	–
М-25	Багато князів з боярами підкорились і	–	–	–	–

	просили собі волості				
М-26	Татари давали їм [те що просили] і спокушали мирською славою	–	–	–	–
М-27	М. перебував у Чернігові	–	–	–	–
М-28	М. вирішив поїхати до Батія і викрити його спокусу	–	–	–	–
М-29	М. приїхав до свого духовного отця	–	–	–	–
М-30	Промова духовного отця	–	–	–	–
М-31	Відповідь М.	–	–	–	–
М-32	Відповідь Ф.	–	–	–	–
М-33	Духовний отець пророкує мучеництво М. і Ф.	–	–	–	–
М-34	Духовний отець благословляє М. і Ф.	–	–	–	–
М-35	М. збирається в дорогу й їде	–	–	–	–
М-36	М. і Ф. приїхали до Батія	–	–	–	–

М-37	Наказ Батия волхвам	–	–	–	–
М-38	Волхви хотять провести М. і Ф. крізь вогонь	–	–	–	–
М-39	Приготування вогнів	–	–	–	–
М-40	М. відмовляється пройти крізь вогонь і поклонитись ідолам	Не иде бо сквозе огонь, ни поклонися кусту и идолом их.	Не иде бо сквозе огонь, ни поклонися солнцу и кусту, идолом их.	Не иде вскозе [!] огонь, ни поклонися солнцу и кусту, идолом их.	Не иде бо вскозе [!] огонь, ни поклонитися кусту, идолом их.
М-41	Політична декларація М.	–	–	–	–
М-42	Слова М. до Ф.	–	–	–	–
М-43	Волхви доповідають Батию	–	–	–	–
М-44	Єлдега (вельможа Батия) наказав мучити М. і потім наказав відрізати М. голову	–	–	–	–
М-45	Батий послав свого вельможу Єлдегу з наказом – поклонитися або померти	–	–	–	–
М-46	Слова наказу	–	–	–	–

М-47	Політична декларація М.	–	–	–	–
М-48	Діалог М. та Єлдеги	–	–	–	–
М-49	Діалог Бориса та М.	Князь же Борис Ростовский, внук его, и ини мнози глаголаху ему [М.]: «Створи волю цареву...»	Князь же Борис Ростовский, внук его, и ини мнози бояре их глаголаху ему [М.]: «Сотвори волю цареву...»	Як у Л72ЯСІ	Як у ЄЛ
М-50	Думка Ф.	–	–	–	–
М-51	Промова Ф. до М.	–	–	–	–
М-52	М. відмовляється від мирської слави	–	–	–	–
М-53	Батий послав свого вельможу Єлдегу з наказом – поклонитися або померти	–	–	–	–
М-54	Слова наказу	–	–	–	–
М-55	Політична декларація М.	–	–	–	–
М-56	Запитання Єлдеги і богословська декларація М.	–	–	–	–
М-57	Діалог М. та Єлдеги	–	–	–	–
М-58	Єлдега доповідає Батию	–	–	–	–

М-59	Наклеп Єлдеги на М.	–	–	–	–
М-60	Гнів Батия	–	–	–	–
М-61	М. і Ф. співають мученицький гімн	–	–	–	–
М-62	Причастя М. і Ф.	–	–	–	–
М-63	Остання відмова М. і Ф.	Он же никакож вня о глаголемых,	Он же никако же вия [!] о глаголемых,	Он же никако же внят о глаголемых,	Он же никако же внят о поучаемых ,
М-64	Гімн мучеників	но беяше яко столп неприклонен со болярином си Ф.	но бяше аки столп неприклонен со боярином си Ф.	но беашу аки столп неприклонен со боярином си Ф.	побияше [!] аки столп неприклонен з боярином си Ф.
М-65	Убивці б'ють М.	Татари же много мучиша их,	Як у ЄЛ	Як у ЄЛ	Як у ЄЛ
М-66	М. терпить страждання	–	–	–	–
М-67	Доман відрізав голову М.	и после некий законопреступник, иже пре[же] был хрестьянин, именем Домон , отреза ему главу ножем.	и последи некий законопреступник, иже преже был хрестьянин, именем Доман, отреза ножем главу его .	Як у Л72ЯСІ	[Як у ЄЛ, в кінці:] Доман, отреза ножем главу ему.
М-68	Ф. ганить татарську віру і славить християнську	И потом много нудив Ф., власть князя его даяху ему, ласкающе, он же укори их и богом их поругая.	[Як у ЄЛ, з відмінами:]... много нудивше ... он же укорив их...	[Як у ЄЛ, з відмінами:]... много нудиша...	[Як у ЄЛ, з відмінами:]... много нудивше... богом их ругаяся.
М-69	Татари пропонують Ф. поклонитися і прийняти князівство	[перенесено у попередній епізод]	[перенесено у попередній епізод]	[перенесено у попередній епізод]	[перенесено у попередній епізод]

М-70	Відмова Ф.	–	–	–	–
М-71	Федору відрізали голову	Тако же мучивше его, главу отрезаше.	И тако же мучаше его, главу отрезаше.	Як у ЄЛ	И того тако же мучивше и главу ему отрезаше.
М-72	Кінець М. і Ф.	Скончаша же ся севтеврия 20.	Скончаша же ся септеврия 20.	Як у Л72ЯСІ	Скончаша же ся себтяб[ря] 24 [1] .
М-73	Тіла М. та Ф. кинули псам, але пси багато днів їх не торкали	Повржена быша телеса псом на снєдь...	И повержены быша телеса их псом на снєдь...	Як у Л72ЯСІ	И поверженна быша телеса их псом на снєдь...
М-74	Над тілами з'явився вогненний стовп	и яви господь столп огнен над телєсю их, и свєщи многи горяци, и глас аггельск поющ,	и явися столп огнен над телєсы єю, и свєщи многи горяци, и гласи аггельск поющ,	[Як у ЄЛ, з відміною:]... над телєсы єю...	[Як у ЄЛ, з відміною:]... над телєси их...
М-75	Їх тіла зберегли якісь християни	и сохранєны быша некими хрєстьяны.	и сохранєны быста некими хрєстьяны.	Як у Л72ЯСІ	и сохранєны быша телєса их некими хрєстианы.
М-76	Вшанування пам'яті М. і Ф. у Ростові	–	–	–	–
М-77	Дата загибелі М. і Ф.	[перенєсєно вищє, в М-72]	[перенєсєно вищє, в М-72]	[перенєсєно вищє, в М-72]	[перенєсєно вищє, в М-72]
М-78	М. і Ф. молятьсє за нас	–	–	–	–

Примітки

1. НЛД переписано дуже недбало, з величезною кількістю описок (дві навіть у нашому тексті відзначено), тому надавати значення цій даті не слід, це теж писарська помилка.

Зауваження

Всі списки містять один і той же набір 16 епізодів (62 епізоди пропущено).

Оскільки вважається, що Єрмолінський літопис оснований на ГЗ1460, слід думати, що скорочений текст СМФ у складі ЄЛ також утворено з цього зводу. Однак порівняння ЄЛ із МЗ1492 не показує нічого, притаманного тільки МЗ1492 – так само текст ЄЛ можна було би утворити і скороченням С1ЛС1. Тому я приймаю походження КЛТ від зводу 1460-х років тільки умовно.

Єдиною особливістю КЛТ є епізод М-68, в якому татари намагаються забити Федора, а він ганить татарську віру – цього не було в жодному з попередніх текстів.

Розлогі літописні тексти (16 ст.)

Літописні тексти СМФ 16 ст. відділено від таблиці літописних текстів 15 ст. з чисто технічної причини – щоб таблиця не виходила шириною як Чорне море (або як шаровари Тараса Бульби) і була зручнішою для читання.

ТверЛ – Тверський літопис [ПСРЛ, 1863 г., т. 15, [стб. 386 – 393](#)].

ВЛ – Воскресенський літопис [ПСРЛ, 1856 г., т. 7, с. 152 – 156].

ХолмогорЛ – Холмогорський літопис [ПСРЛ, 1977 г., т. 33, с. 69 – 71].

	Епізод	ТверЛ (1534 р.) під 6754 р.	ВЛ (1541 р.) під 6754 р.	ХолмогорЛ (1559 р.) під 6755 р.
М-1	Заголовок	Повесть о убиении князя Михаила Черниговского, сына Всеволожа Чермного, внука Олгова Святославича, сына Всеволожа Олговича, сына Святослава Ярославича, сына Владимера, яко быти ему девятому от великого Владимира, и с ним убиен бысть Феодор, боярин его	В то же лето убиен бысть князь Михайло Всеволодич Черниговский, внук Святослава Олговича, от окааннаго царя Батыя во Орде, и с ним боярин его Феодор	Убиение князя Михаила Черниговского
М-2	Автор	–	–	–
М-3	М. – християнин	–	Сей блаженный великий князь Михайло... славу суетную, иж есть хужше паучины [як в	–

			С1ЛСІ].	
М-4	Обов'язки християнина	–	–	–
М-5	Походження М.	[перенесено в заголовок]	[перенесено в заголовок]	–
М-6	М. почув про прихід варварів	–	–	–
М-7	Як бог карає грішників	–	–	–
М-8	Напад татар	В лето 6746 по божию попущению и гневу бысть нахождение поганых татар...	Бысть нахождение безбожных татар гневом божиим...	Бысть нахождение поганых татар на землю Рускую [як в С1ЛСІ].
М-8а	Згадка про Калку	Случи же ся... и по избииении князей на Калках... приити сему злочестивому Батыю, и убити великого князя Юриа Всеволодича на Сити и Василка Константиновича Ростовского храбраго.	–	–
М-9	Біблійні порівняння	–	Яко же при Нои, яко и при Лоте казни божиа нахождаше... [як в С1ЛСІ]	–
М-10	Поразка Мстислава	–	–	–
М-11	Люди ховались у містах	–	Ови убо затворяхуся во градех [як в С1ЛСІ].	–
М-12	М. в Києві наказав убити татарських послів	Князю же великому М. Всеволодичу дръжащу тогда Киев, и приидоша к нему послы от Батыа царя, он же увидев словеса их лестивая, повеле избыти их,	Великому же князю М. дръжащю тогда Киев, и приехаша послы от царя Батыя. Он же слышав словеса льсти их, и повеле их избити [майже як в С1ЛСІ],	–

М-13	М. утік до Угорщини	а сам повеле всему двору своему собратися , и побеже во Угорскую землю и с всеми домашними своими	а сам побеже во Угры и со домашними своими [майже як в СІЛСІ].	Михайлу же бежашу во Угры со всеми домашними его.
М-14	Інші люди тікали в далекі краї	а инии бежаша в далняя страны, а инии же кряхуся в горах, в пещерах, и в разселинах и в пропастех земных, а инии затворяхуся в градех крепких , а иныя в непроходимые бежаша острова	Ини же бежаша в далняя страны, и инии же кряхуся в пещерах земных [майже як в СІЛСІ],	—
М-15	Падіння Києва	—	—	—
М-16	Загибель і полон людей	—	а инии затворишася во градех, то те со слезами и покаанием богу молящуся. Ти тако от поганых немилостиво избиени быша [майже як у СІЛСІ].	—
М-17	Мало людей залишилось, їх порухували	мало от тех изоставахуся, тех же, не по колицех временех, осадилша в градех, и исчетоша а в число,	А иже кряхуся в пещерах и в горах и в лесех, мало тех остана. Тех же не по колицех временех оставилша во граде, и сочташа а в число [майже як у СІЛСІ]	—
М-18	і почали брати данину	и начаша на них дань имати татарове.	и нача на них дань имати.	А Руская земля первое начаша на них татарове дань имати.
М-19	Князі і люди повертались / М. повернувся до Києва	Слышавше же се [1], иже бяху разбежались по чужим землям, и что их избылося, начаша собиратися помалу.	Се же слышав, великий князь М. возвратися ко Киеву, и все людие с ним, и еже бяху разбежались на чужей земли —	—

			приидоша на свою землю [майже як в С1ЛС1].	
М-20	Татари кликали їх [князів?] до Батия	Начаша же их звати татарове с нуждею,	Татарове же начаша звати нужею ко канови и Батыеве,	И что их осталось на Руской земле, начаша их взвати татарове с нужею,
М-21	Слова наказу	глаголюще: «Не подобает вам жити на земле канонове [и] царе ве Батыеви, не поклонившеся има».	глаголюще им: «Не подобает вам жити на земле Батыеве и канове, не поклонившися има» [як в С1ЛС1].	глаголюще: «Не подобает вам жити на земле царе ве Батыеви, не поклонившеся има [2]».
М-22	Князі поклоняються	Мнози же ихавше поклонишася Батыю царю.	Мнози же ехавше поклонишася има .	Мнози ехавше поклонишася царю Батыю .
М-23	Звичай Батия	Обычай же имяше Батый и кхан... приказано бяше влхвом вести а сквозе огонь, и поклонитися кусту и огневи.	Обычай имея кан и Батый... приказано беше влхвом вести а сквозе огонь и поклонитися кусту, и огневи, и идолом их...	Обычай же имея царь Батый... приказано бысть волхвом вести сквозе огонь и поклонитися кусту и идолом.
М-24	Татари приносять жертви	А иже что с собою принесоша цареви дары, от всего того взимающе влхвоу, вметающе пръвее в огонь...	А иже что приношахут с собою дары цареви, и от всего того взимающе влхви, и вметахуть во огонь...	А иже что с собою дары приношаше цареви, то от всего того взимающе волхове, вметающн во огонь првие...
М-25	Багато князів з боярами підкорились і просили собі волості	Мнозии же князи и з бояры своими идяху с[к]возе огонь, и поклоняхуся солнцу, и кусту и идолом их, славы ради света сего, прашаше каждо их власти [як в С-2]	Мнози же князи и со бояры своими идяху сквозе огонь и кланяхуся и огню и идолом славы ради света сего и прошаху койждо себе власти [подобно до С1ЛС1 та М31492].	Мнози ж князи з бояры своими идяху сквозе огонь и поклоняхуся солнцу и кусту и идолом славы ради света сего и прошаше койждо их власти себе [майже як в С-2].
М-26	Татари давали їм [те що просили] і спокушали	они же без възбранения даяху им, кто которыя власти хотяше, да прелстятся славою мира сего [майж	Они же без възбранения даяхуть им, да прелстятъ я славо света сего [як в С1ЛС1].	Они же безбранно даяше им, чего хотяше , да прельстятся

	мирською славою	е як в С-2].		славою света сего.
М-27	М. перебував у Чернігові	Преподобному же князю Михайлу Всеволодичу, бывшу в Угрех 3 лета, и помалу пришедшу на свою землю, и перебувающу на своей отчине в Чернигов[е]...	Преподобному великому князю М. перебувающе в Чернигове [майже як в С1ЛС1] ...	Преподобному же князю М. в Чернигове перебувающу...
М-28	М. вирішив поїхати до Батя і викрити його спокусу	и посла господь благодать, и славу и дар святаго духа на нь , и вложи ему в сердце ихати пред царя Батя и обличити прелесть его, имь же лестить христианы.	и посла бог благодать и дар святаго духа на нь и вложи ему в сердце ехати пред царя Батя и обличити прелесть его, ею же льстить христианы [як в С1ЛС1].	посла бог благодать и славу и дар святаго духа на нь и вложи ему бог в сердце ехати пред царя Батя и обличити его прелесть, им же прелести крестияны [близьк о до С-2].
М-28а	Порівнянн я зі св. Георгієм	Якоже древле великий мученик Христов Георгий не сътрыпе гонения, движущася на христианы, самозванно приходит обличити Диоклитианово безумие;	—	—
М-29	М. приїхав до свого духовного отця	такo и сей блаженный князь Михаил разгореся духом, опаляемь божиюю благодатию , вьсхоте ихати ко цару Батиеви. И преже прииха [к] отцу своему духовному, поведа ему, глаголя...	И приеха ко отцу своему духовному, и поведа ему, глаголя [як в С1ЛС1] ...	Блаженный же князь М. разогревся бо жиюю благодатию, хоте ехати к Батиеви царю, приеха ко отцу своему духовному, поведа ему, глаголя...
М-30	Промова духовного отця	Отвеща ему отец: «Мнози издивше сътвориша волю поганого царя Батя...»	И отвеща ему отець его Иоан: «Мнози ездивше сотвориша волю поганого...» [майже як в С1ЛС1]	Отвеща ему отец: «Мнозии ездивше сотворше волю поганого...» [майже як в С-2]
М-31	Відповідь М.	Князь же М. и Ф., воевода его, глаголаста	Великий же князь М. и Ф. боярин его	Михаил же глагола ему... [як

		ему...	глаголаста ему...	в С-2]
М-32	Відповідь Ф.	Такожде и Ф. глаголаше, воевода его.	Тако же и боярин его Ф. глаголаше [майже як в С1ЛС1].	Тако же и Ф. боярин его глаголаше.
М-33	Духовний отець пророкує мучеництво М. і Ф.	И глаголаша има душевный отець: «Вы будета в нынешнем роду но[во]явленна святаа мученика на утврѣжение инем верным человеком, аще тако сътворита». Князь же М. и воевода его Ф. обещаастя...	И глаголя им отец их духовный : «Вы будете в нынешный век новоявленна мученика Христова на утвержение врьным человеком, аще тако сотворита человекьскы». Великий же князь М. и боярин его Ф. обещаастя... [майже як в С1ЛС1]	Глагола има отец: «Вы будета в нынешнем роду новосвятая мученика и утвержение инем , аще тако сотворита». М. и Ф. обещаастя...
М-34	Духовний отець благословляє М. і Ф.	«... за него же тщитася пострадати» [як в С-2].	«... за него тщитася пострадати, и за Христа кровь свою прольяти и за правоврьную веру» [майже як в С1ЛС1].	«... зане же тщитася пострадати».
М-35	М. збирається в дорогу й іде	Тогда князь М. иха в дом свой, и взять от имени своего, еже бе ему на потребу на путь... [майже як в С-2]	Тогда же князь М. и боярин его Ф. ехаста в дома своя, и взяша от имени своего ежесть им на потребу на путь [майже як в С1ЛС1] ...	Тогда М. еха в дом свой, и взя от имени своего еже на потребу на путь... [як в С-2]
М-36	М. і Ф. приїхали до Батия	... поведаша Батыеви царю : «Князь великий рускый Михаил приихал поклонитися тебе» [майже як в С-2]	... и поведаша Батыеви о нем : «Князь великий М. Русский приехал поклонитися тебе».	... и поведаша Батыеви царевн : ««Князь великий руский М. приехал поклонитися тебе» [майже як в С-2].
М-37	Наказ Батия волхвам	Царь же Батый повеле призвати влѣхвы своа. Влѣхвом же пришедшим пред царя, и рече им царь...	Царь же повеле привести влѣхвы своа. Влѣхвом же пришедшим пред царя, и рече им царь [майже як в С1ЛС1] ...	Царь же повеле призвати волхвы своа. Онем же пришедшим, и глагола им царь...
М-38	Волхви	Онем же шедшим	Влѣсви же	Онем же шедшим

	хотять провести М. і Ф. крізь вогонь	ко великому князю М., глаголаша ему...	пришедше ко князю М. глаголаша ему [майже як в СІЛСІ] ...	к М., глаголаша ему...
М-39	Приготування вогнів	... идеже бяше огонь складень с обе стране, мнозии погании идяху сквозе огонь и поклоняхуся солнцу и идолом.	... идеже бяше огонь накладень по обе стороны. И мнозии погании идяху сквозе огонь, и поклоняхуся солнцу и огню и идолом [майже як в СІЛСІ].	... иже бе огонь складен со обе стране. Мнозии же сквозь огонь идяху, и поклоняхуся солнцу и идолом.
М-40	М. відмовляється пройти крізь вогонь і поклонитись ідолам	М. же рече им: «Не достоин нам, христианом, ходити сквозе огонь, ни поклонитися идолом, им же сии кланяются; тако есть вера христианская — не кланятися твари и идолом, но поклонятися святей троици, отцу и сыну и святому духу».	Великий же князь М. глагола им: «Не достоин христианом ходити сквозе огонь, ни кланятися, им же сии кланяются. Тако есть вера христианская, не кланяются твари, ни идоломъ, но кланятися святей Троице, отцу и сыну и святому духу» [майже як в СІЛСІ].	М. же глаголаше: «Не достоин христианом ходити сквозе огонь. Тако же есть вера христианская не поклонитися твари, но поклонитися святей троици, отцу и сыну и святому духу».
М-41	Політична декларація М.	—	—	—
М-42	Слова М. до Ф.	М. же рече воеводе своему Ф.: «Лучши есть нам [не] кланятися, ему же сии кланяются».	Великий же князь М. глагола боярину своему Ф.: «Лучше ны есть не кланятися, ему же сии кланяются» [майже як в СІЛСІ].	М. же рече Ф.: «Лучше есть нама не поклонитися, ему же сии кланяются».
М-43	Волхви доповідають Батию	Они же остависта ею на месте, идеже беста приведена, идоша поведати царю Батию...	Они же оставльши их на месте, идеже бяху приведени, идоша же поведати цареви...	Волсви же оставя их, идоста ко цареви и поведаста ...
М-44	Єлдега (вельможа)	—	—	—

	Батия) наказав мучити М. і потім наказав відрізати М. голову			
М-45	Батий послав свого вельможу Єлдегу з наказом – поклонити ся або померти	Царь же Батый возъярився велми и посла единого от велмож своих, столника своего именем Елдегу, и глагола ему: «Иди и рци М.: почто еси повеление мое преобедил...	Царь же возъярився велми и посла единого от велмож своих, столника именем Елдегу, и глагола ему: «Иди, рци М.: почто повеление мое преобидел еси [майже як в МЗ1492] ...	Цесарь же возъярився велми, посла единого от вельмож своих, именем Елдегу, и глагола ему: «Рци Михайлови, почто повеление мое преобидил еси... [майже як в С-2]
М-46	Слова наказу	... Аще ли не пройдеши сквозе огонь, и не поклонишия солнцу, и кусту и идолом, то злою смертию умреши».	... Аще ли не проидеши сквозе огонь и не поклонишия кусту, и солнцу, и идолом, то злою смертию умреши».	[Кінець наказу відкинута]
М-46а	Єлдега передає наказ	Елдега же шед поведас сиа царевы глаголы М.	–	
М-47	Політична декларація М.	Тогда отвеща Михаил: «тебе царю кланяются, понеже ти бог поручил царство света сего; а ему же велиши кланятися , то аз не кланяюся [майже як в С-2].	Тогда отвеща великий князь М.: «Тебе, царю, кланяюся, понеже ти поручил бог царствие света сего, а ему же сии кланяются, то аз не кланяюся».	Тогда отвеща М.: «Тебе, царю, кланяюся, понеже бог поручил ти єсть царство света сего. А ему же велиши кланятися – не кланяюся» [майже як в С-2].
М-48	Діалог М. та Єлдеги	И рече ему Елдега, столник царев : «М., ведаа будешь яко мертвь еси». М. же отвеща ему: «Аз того хощу еже за Христа моего пострадати, и за правоверную веру кровь	И рече ему Елдега: «М., ведаа буди мертвь еси». Великий же князь М. рече ему: «Аз того хощу еже за Христа пострадати, и за правовръную веру	И рече Елдега: «М., ведая будешь мерт в еси». М. же отвеща ему: «Аз того хощу еже за Христа моего пострадати и за

		свою пролиати».	кровь свою прольяти».	православную веру кровь свою пролиати».
М-49	Діалог Бориса та М.	Тогда глагола ему внук его, князь Борис Василькович Ростовский, с плачем многим: «Господине отче! Сотвори волю цареву». Тогда же такожде и бояре Борисови глаголаша...	Тогда же глагола ему внук его, князь Борис Василькович Ростовский, с плачем: «Господине отче! Поклонися, сотвори волю цареву». Бояре же Борисови глаголаша...	Елдега же [3] со многим плачем ему глаголаше: «Господине, поклонися». Тако и бояре его глаголаху...
М-50	Думка Ф.	Ф., воевода его, помышляше в себе, глаголя: «Еда како ослабеет князь мой молением сих, помянув любовь женскую и детей ласкание?» [близько до С-2] Бе бо Борис 15 летъ и многы слезы пред дедом изливаше.	... Ф. помышляше в себе, глаголя: «Егда како ослабеет великий князь М. молением всех, помянув женскую любовь и детей ласкание, послушает сих моления?» [майже як в С1ЛС1]	... Ф. помышляше в себе: «Егда како ослабеет молением их, помянув женскую любовь и детино ласкание, послушает сих?»
М-51	Промова Ф. до М.	... и аз исповем его пред отцем моим, иже есть на небесех; а иже отвержется мене пред человеки, отвергнуса его и аз пред отцем моим, иже ест на небесех.	... исповем его и аз пред отцем моим, иже есть на небесех, аще ли мене кто отвержется пред человеки, отвергнуса его и аз пред отцем моим, иже есть на небесех.	[Початок промови є, а кінець відкинуто]
М-52	М. відмовляєтсья від мирської слави	... снем с себе коць свой, врьже к ним, и глагола им: «Приимете сего света славу, аже вы его хочете».	... сьмия с себе кочь свой и врьже к ним, глаголя: «Приимете славу света сего, а яз не хочу» [майже як в С1ЛС1].	—
М-53	Батий послав свого вельможу Єлдегу з наказом — поклонити	—	—	—

	ся або померти			
М-54	Слова наказу	–	–	–
М-55	Політична декларація М.	–	–	–
М-56	Запитання Єлдеги і богословська декларація М.	–	–	–
М-57	Діалог М. та Єлдеги	–	–	–
М-58	Єлдега доповідає Батию	... и иха ко цареви поведати...	... тогда еха ко царю поведати [Як в СІЛСІ] тогда еха к цареви поведати...
М-59	Наклеп Єлдеги на М.	–	–	–
М-60	Гнів Батия	–	–	–
М-61	М. і Ф. співають мученицький гімн	Бяху же на месте том стоаше множество христиан и поганых, слышаху словеса, еже отвещеваше М. ко цареви. Тогда блаженный М. с Ф. начаша себе пети	Стоящими же има на месте том, множество христиан и поганых слышахом словеса сия, яко отвеща ему [4] велик и князь М. царю. Тогда блаженный сий князь М. и боярин его Ф. начаша пети себе;	Бяше же на месте том множество крестиян и поганых. Тогда блаженный М. с Ф. начаша пети себе
М-62	Причастя М. і Ф.	и по отпетыи взяша святое причащение , еже дал бе има отец ею, иже и благослови их на то еже пострадати за Христа.	по отпетыи же взяста собе причастие, иже бе дал има отец их духовный и благословил я на то, иже пострадати за Христа [майже як в СІЛСІ та МЗ1492].	и взяша причастие.
М-63	Остання відмова М. і Ф.	И глаголаху ту предстоящий князь М. : «М., идут от царя	И глаголаху ему [М.] предстоящий: «Княже	И глаголаша предстоящий ему: «Михаиле, се

		убийци убивати вас ; поклонитася и жива будета». М. же и Ф., воевода его, яко единеми усты отвещаваста, глаголюще: «Не кланяевеся, ни слушаеве вас, славы ради света сего». И начаста пети:	Михаиле, идут от царя убити ваю . Поклонитися, и живи будете». Великий же князь М. и боярин его Ф. яко единеми усты отвещаста: «Не кланяемся, ни слушаем вас, а славы света сего не хошем». И начаста собе пети [майже як в С1ЛС1 та М31492]:	убийци от царя идут убивати ваю, поклонитася, и жива будета». М. же и Ф. яко единеми усты отвещеваху: «Не кланяевеся, вас не слушаем». И ина многа глаголяща .
М-64	Гімн мучеників	«Мученици твои, господи, не отврьгошася тебе, не отступиша от заповедей твоих»; и паки: «Страдавше тебе ради, Христе, многы муки претерпевше», и прочаа. Си блаженная, укреплешеся надеждою Христовою и молитвами святых мученик, ста ста яко столпа непреклонна и недвижима.	«Мученици твои, господи, не отврьгошася тебе, ни отступиша от заповедей твоих». И паки: «Страдавше ради тебя, Христе, многы муки претерпевша» и прочаа мученичны. Си же блаженная укреплешеся надеждою Христовою и молитвами святых мученик [до цього місця – як в С1ЛС1] и ста ста яко столпа непоколебима и неподвижима [кінець як в М31492].	—
М-65	Убивці б'ють М.	... всьхватиша князя Михаила, и растягоша его за руце и за нозе, и начаша его бити руками по сердцу, и по семь поврьгоша его ниць на землю, бяху его пятами...	... яша святого великаго князя М. преподобнаго, растягоша за руце и за нозе и начаша его бити руками по сердцу, и по семь повергоша его ниць на землю и бяхуць его пятами [майже як в С1ЛС1]...	... яша М. и растягоша, и начаша его бити руками по сердцу, посем повергоше его ниць на землю бяху пятами.
М-66	М.	—	—	—

	терпить стражданн я			
М-67	Доман відрізав голову М.	Некто, був преже християнин, последи же поган и законопреступник, отвьргся веры християньскыя и бысть поган, именем Дамас , се[й] отреза главу князю М., Христову мученику, и верже ю прочь.	Некто же, був преже християнин, последи же бысть поган, отвьргся веры християньския, законопреступник, именем Доман, и огорчися, отреза ножем главу святому мученику великому князю и отвьрзе ю прочь [подібно до С1ЛС1].	Некто був преже крестиянин, последи же поган, именем Даман , сей отреза главу святому мученику М., отверже ю прочь.
М-68	Ф. ганить татарську віру і славить християнську	—	—	—
М-69	Татари пропонують Ф. поклонитися і прийняти князівство	... «ты поклонися богом нашим, и приимеши княжение князя своего» [як в С-2]	... «Ты поклонися богом нашим, и жив будеши и приимеши княжение князя твоего» [майже як в С1ЛС1].	...«Ты поклонися богом нашим, приимеши все княжение князя своего» [майже як в С-2].
М-70	Відмова Ф.	И глагола им Феодор: «Княжения не хощу, и богом вашим не кланяюся, но хощу пострадати за Христа, якоже и князь мой» [як в С-2].	Глагола же им Ф.: «Не хощу княжения господина своего великого князя М., а богом вашим не поклоняюся. Но хощу пострадати за Христа, якоже и князь мой».	Глагола же Ф.: «Княжения не хощу, и богом вашим не кланяюся, но хощу пострадати за Христа якоже и князь мой» [майже як в С-2].
М-71	Федору відрізали голову	И тогда начаша и Ф. мучити, якоже и князя М.; последи же и честную его главу отрезаша.	Тогда же Ф. начаша мучити, яко же преже и великого князя М.; последи же честную его главу отрезаша [як в С1ЛС1].	Тогда и Ф. начаша мучити, якоже преже М.; последи ж и главу ему честную отсекоша .
М-72	Кінець М.	Ти тако благодаряще	Ти тако пострадаста,	Ти тако

	і Ф.	Христа пострадаста крепко , и предаста святеи свои души в руце божиі, новосвятаа мученика.	благодаряще Христа, предаста святеи своеи души в руце господни новос вятая мученика [майже як в С1ЛС1].	пострадаста за Христа.
М-73	Тіла М. та Ф. кинули псам, але пси багато днів їх не торкали	Святеи же тълеси ею повръжени псом на снедь...	Святаа же телеса их повръжене бысть псом на снедение [майже як в С1ЛС1].	—
М-74	Над тілами з'явився вогненний стовп	... явися столп огнен над телесе ею, сияющъ от земля до небеси пресветлыми лучами паче соннца , на утврждение верным христианом, а на обличение тем, иже, оставивше истиннаго бога, поклоняются твари, идолом, [и н]а устрашение поганым.	... столп огнен явися над телесех ею, сияющъ пресветлыми зарями, и свеща горяща, и пение аггелскаа слышаху на утверждение христианом и на обличение тем, еже оставивше бога истинного и поклоняхуся твари, и на устрашение поганым.	... столп огнен от земли до небеси явися над телом ею, сияющъ пресветлыми лучами,
М-75	Їх тіла зберегли якісь християни	Святеи же и честнеи телеси ею некими християны богобоязливими сохранен[и] быста.	Святеи же и честныя телесе ею некими християны богобоязливими мужи сохранени быша.	и некими крестияны сохранен быста [5].
М-76	Вшануван ня пам'яті М. і Ф. у Ростові	—	—	—
М-77	Дата загибелі М. і Ф.	6753 року 20 вересня	23 вересня	6753 року 20 вересня
М-78	М. і Ф. моляться за нас	Ею же молением вси достойни будем обрести милость в день судный и отпущение грехов от Спаса нашего Исуса Христа, в	Ею же молитвами и молением достойни будем обрести милость и отпущение грехом о т господа нашего	—

		нынешний век и в будущий, славяще отца вкупе и сына и святого духа, ныне и присно и во веки веков. Аминь.	Исуса Христа в нынешний век и в будущий. [майже як в СІЛСІ].	
	Подано епізодів	59	58	46
	Пропущено епізодів	22	23	35

Примітки

1. Тут пропуск і втрата логіки викладу. В інших текстах: люди почули, що князі повернулись, і собі стали повертатись.
2. Тут *кан* випав при скороченні, а недоречна двоїна залишилась.
3. Так, саме Єлдега, не Борис!
4. Оце *ему* (Єлдезі) явно зайве.
5. Внаслідок невдалого скорочення виходить, що християни зберегли вогняний стовп.

Зауваження до розлогих літописних текстів 16 ст.

Після всього, що сказано вище про походження раніших текстів СМФ, аналіз літописних текстів 16 ст. видається дуже простою справою.

Текст Тверського літопису

Оскільки в заголовку (М-1) маємо родовід Михайла, то природно порівнювати цей текст із МЗ1492, котрий так само містить цей родовід. Відмінність полягає в тому, що в ТверЛ родовід ще гірше зіпсовано.

Стилізація родоводу слідує саме МЗ1492, а не НикЛ (хоча останній був написаний раніше за ТверЛ). І в подальшому порівнянні ніяких особливостей НикЛ у ТверЛ немає, так що ці варіанти СМФ не споріднені.

Порівняння основного тексту показує, однак, структурні відмінності ТверЛ від МЗ1492. У ТверЛ пропущено епізод М-3, наявний в МЗ1492; натомість в ТверЛ є епізоди М-14, 17, 18, 42 – всі пропущені в МЗ1492, але наявні в С-2.

Те, що писар ТверЛ узяв за основу саме С-2, а не МЗ1492, видно з епізодів М-8, 19, 20, 23, 25, 26, 28, 29, 30 (тут нема імені Іоана, наявного в МЗ1492), 34, 35, 36, 37, 38, 39, 43, 47, 50, 52, 61, 63, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 77, 78 – всього у 28 епізодах, де текст ТверЛ ближчий до С-2, а не до МЗ1492.

Текст епізодів М-13, 31, 45, 48, 49, 62, 64 (всього 7 епізодів) у ТверЛ ближчий до МЗ1492, ніж до С-2. Епізод М-12 є в МЗ1492, а відсутній в С-2. Також в епізоді М-33 маємо об'єднання особливостей, наявних в С-2 та МЗ1492.

Таким чином, в ТверЛ текст С-2 доповнено за текстом МЗ1492.

У ТверЛ маємо три вставних епізоди. Епізод М-8а присвячено історії татарських нападів (битвам на Калці та на Сіті). Знову виникає запитання – якщо текст призначався для літопису, то навіщо в ньому повторення уже викладеного раніше? Воно було би доречним для тексту, поширюваного поза літописом. Епізод М-28а дає порівняння вчинку Михайла зі святим Георгієм, що дає нам додаткову

вказівку для пошуку агіографічних джерел СМФ. Однак це слушне порівняння не було використано пізнішими авторами. Нарешті, в епізоді М-46а, котрий зустрічається досить рідко (хоча й потрібен для логіки викладу) маємо скорочення відповідного епізоду С-2. Подібне за змістом, але текстуально зовсім відмінне скорочення маємо в С-3. Оскільки в ТверЛ немає окраси варіанту С-3 – імені Іоана, слід думати, що скорочення виконано незалежно від С-3.

В епізоді М-27 маємо доповнення до давніх текстів: «Михайлу Всеволодичу, бывшу в Угрех 3 лета». Мені здається, що це помилково прикладена до Михайла звістка про три роки стояння Батия в Угорщині. Вона є в ІпатЛ, а також і в МЗ1492 під 6748 роком. Є ця звістка і в самому ТверЛ під 6749 роком. Друге доповнення маємо в епізоді М-50: князю Борису було 15 років. І ця звістка основана на повідомленні про народження Бориса в 1231 р. – відповідна звістка є як в МЗ1492, так і в ТверЛ під 6739 роком.

Отже, ці доповнення є наслідком студій писаря ТверЛ над відомими нам джерелами. Істотно при цьому, що ТверЛ безсумнівно був закінчений не деінде, як у Ростові; і от ми бачимо, що ніякої спеціальної місцевої пам'яті про Михайла і Федора у Ростові не було, і літописець знав тільки те, що знали скрізь по Московській державі. Пороблені в ТверЛ доповнення не мали істотного впливу на подальший розвиток тексту СМФ. Однак ми ще повернемося до цього варіанту СМФ, коли дійдемо до [тексту Димитрія Гуптала](#).

Текст Воскресенського літопису

Воскресенський літопис, доведений до 1541 року, досить акуратно повторює текст МЗ1492 аж до його кінця. Тим більшою несподіванкою для мене був текст СМФ, котрий зовсім не бажає слідувати МЗ1492, а показує виразну близькість до С1ЛСІ.

Епізоди, в яких ВЛ ближчий до С1ЛСІ: М-3, 8, 9, 11 – 14, 19, 20, 21, 23, 26 – 29, 32 – 40, 43, 46 – 48, 50, 52, 58, 61, 64, 65, 67, 69, 71, 72, 74, 77, 78 – всього у 40 епізодах.

Є у ВЛ епізоди, яких взагалі немає в МЗ1492: М-16 – 18, 42, 62, 70 – всього 6 епізодів.

Епізоди, в яких ВЛ ближчий до МЗ1492: М-1, 45 – всього 2 епізоди.

Особливо показовим є епізод М-64, котрий в основному слідує С1ЛСІ, але в кінці доповнений «непорушними стовпами» з МЗ1492.

Таким чином, у ВЛ маємо в основному текст С1ЛСІ, дещо доповнений із МЗ1492. Нічого істотно нового в розвиток сюжету цей текст не вносить, але засвідчує, що літописці наполегливо шукали кращі (на їх думку) тексти і вносили вдосконалення.

Текст Холмогорського літопису

У Холмогорському літописі, доведеному до 1559 року, текст СМФ скорочено і зіпсовано. Це псування внаслідок невдалого скорочення особливо добре видно в епізоді М-49, де Михайла умовляє зі сльозами Єлдега, а не Борис; також в епізоді М-75 благочестиві християни зберегли вогняний стовп, а не тіла мучеників.

В епізодах М-29 – 31, 33 – 35, 38, 40, 42, 45, 47, 48, 50, 58, 61, 67, 69, 70, 71, 77 – всього 19 – текст показує близькість до С-2.

В епізодах М-8, 13, 27, 32 – всього 4 – текст показує близькість до С1ЛСІ, але 3 із цих зближень мають характер синонімічних замінів, і могли виникнути

незалежно. Тільки в епізоді М-13 маємо згадку про родину Михайла, якої немає в С-2, але вона є в інших версіях РПТ і в усіх РЛТ, тому наполягати на використанні саме С-2 не випадає.

В цілому всі розглянуті літописні тексти 16 ст. є варіаціями РПТ, котрі не вносять нічого нового у зміст та ідею твору.

«Никонівські» тексти

Слід знати, що патріарх Никон не мав відношення ані до написання Никонівського літопису, ані до його переписування, тому назву «Никонівські» для даної групи текстів беремо в лапки. У Хронографі текст НикЛ подано у сильному скороченні.

НикЛ – Никонівський літопис [ПСРЛ, 1885 г., т. 10, с. 130 – 133].

Хронограф – Хронограф редакції 1512 р. [ПСРЛ, 1911 г., т. 22, вып. 1, с. 399 – 400].

	Епізод	НикЛ (1520 р.) під 6754 р.	Хронограф (1538 р.)
М-1	Заголовок	Повесть о святых мученицех о великом князе Михаиле Всеволодиче Черниговском и о боярине его Феодоре, вкупе пострадавших	–
М-2	Автор	–	–
М-3	М. – християнин	–	–
М-4	Обов'язки християнина	–	–
М-4а	Успіхи Батия	Внегда пръвие нечестивый царь Батый ратью поиде лесом на Рязанскую землю... и взя Переяславль Русский и Чернигов.	–
М-5	Походження М.	В Киеве же тогда сидящу на великом княжении великому князю М., сыну Всеволода Чръмного, внуку Святославлю, правнуку Олгову, праправнуку Святославлю, препраправнуку Всеволожу, пращуру Ярославлю, прапращуру великого Владимира [1]. Батый же посла воеводу своего Менгу-кака соглядати града Киева... [2]	–
М-6	М. почув про прихід варварів	–	–
М-7	Як бог карає грішників	–	–
М-8	Напад татар	–	–
М-9	Біблійні	–	–

	порівняння		
М-10	Поразка Мстислава	–	Слышав же Мстислав Глебович, внук Святослава Ольговича...
М-11	Люди ховались у містах	–	–
М-12	М. в Києві наказав убити татарських послів	М. же послы его [Менгу-кака] ем изби,	И посла Батый послы своя ко великому князю М., дръжаще ему тогда Киев, и ко граженом, хотя прельстити их. Он же послы его повеле избити,
М-13	М. утік до Угорщини	а сам бежа во Угры и со всеми домашними своими. Татарове же гнашася по нем, и не постигоша.	а сам великий князь М. со всеми своими поиде во Угры.
М-14	Інші люди тікали в далекі краї	–	–
М-15	Падіння Києва	Таже сам Батый прииде со всеми силами своими ко граду Киеву, и не точию град Киев плени... и до Володавы, и стояше тамо три лета.	Батый же, пришед, взят град Киев и всех людей изсече и выплени... и град пожгоша декабря в 6.
М-16	Загибель і полон людей	–	–
М-17	Мало людей залишилось, їх порухували	–	–
М-18	і почали брати данину	–	–
М-19	М. повернувся до Києва	Слышав же князь велики М. В. отшествие Батыево во Угры, и возвратися паки в Киев, и виде всю землю повоевану и град Киев, и namного плакав и слези испустил, и иде во Чернигов на великое княжение.	По ошествеи же Батыйя прииде князь великий М. паки на Киев и нача жити в Чернигове.
М-20	Татари кликали їх [князів?] до Батия	Батый же воевав и одолев Угры, возвратися паки в поле во свояси. И постави наместники и властели своя по всем градом руским. Та же повеле всем князем руским,	Батый же постави своя властеля по всем градом руским, потом же повеле Батый всем князем, оставшим в

		оставшим в Руси,	Руси,
М-21	Слова наказу	прийти к себе и поклониться ему.	прийти к себе и поклониться,
М-22	Князі поклоняються	–	–
М-23	Звичай Батия	Прежде же повелеваше своим волхвом скласти два огня, и провести всех князей русских и з бояры их сквозе огонь, и поклонитися кусту, идолом их и огню,	преже же повелеваше своим волхвом съкласти два огня и провести их сквозе огонь и поклонитися кусту
М-24	Татари приносять жертви	и дары, елико приносят царю, часть некую во огонь вьметаху...	и дары, елико приносят царю, часть некую во огонь вметаху...
М-25	Багато князів з боярами підкорились і просили собі волості	И мнози творяху повеление его, славы ради света сего скоро погибающего.	И мнози творяху повеление его славы ради света сего.
М-26	Татари давали їм [те що просили] і спокушали мирською славою	–	–
М-27	М. перебував у Чернігові	[згадано вище, в М-19]	[згадано вище, в М-19]
М-28	М. вирішив поїхати до Батия і викрити його спокусу	Ходящим же князем во Орду и творяще таковаа, смутяся крепко о сем князь велики М. В. Чръниговский, и призва к себе внука своего князя Бориса Василковичя Ростовского и боярина своего Ф., и глаголаше им с плачем и с великими слезами [3] сице: [тут пишна промова М.]	[Тут заголовок:] О мучении великого князя М. и Ф. боярина его за Христа. О великом князе М. Слышав же таковая великий князь М., и совещася с болярином своим Ф. ити к царю и не покоритися воли его, но умрети за Христа
М-29	М. приїхав до свого духовного отця	И тако начя наряжати в путь, и сказа мысль свою духовному своему настоятелю Ивану, з боярином своим Ф.	–
М-30	Промова	Отец же его духовный Иван начят	–

	духовного отця	укрепляти его, да не како ослабеет [4]; он же [М.] сказа ему все предложение свое з боарином своим Ф.	
М-31	Відповідь М.	–	–
М-32	Відповідь Ф.	–	–
М-33	Духовний отець пророкує мучеництво М. і Ф.	[Перенесено в наступний епізод]	–
М-34	Духовний отець благословляє М. і Ф.	Он же [Іван] даде им тело и кровь Христову спутнику им быти, и благословив отпусти их, глаголя: «Господь бог да укрепит вас силою святого и животворящаго своего духа и венцем мучения украсит».	И благословишася у отца у духовного и поидоша.
М-35	М. збирається в дорогу й їде	–	–
М-36	М. і Ф. приїхали до Батия	Князь велики же М. В. Ч. со внуком своим Борисом Василковичем Ростовским и з боярином своим Ф. поидоша во Орду ко царю Батыю, и пришедшим им тамо поведаша о них царю Батыю.	–
М-37	Наказ Батия волхвам	Цар же Батый призва волхвы своя, рече им...	Царь же повеле вольхвом створити им такоже.
М-38	Волхви хотять провести М. і Ф. крізь вогонь	Волхвы же реша М. ...	–
М-39	Приготування вогнів	... идеже бе огонь накладен по обе страны, и мнози князи русстии идяху сквозе огонь, и поклоняхуся солнцю и идолом. Реша же волхвы царевым словом М. и боярину его Ф. ...	–
М-40	М. відмовляється пройти крізь вогонь і поклонитись ідолам	И рече М.: «Не подобает нам, христианом, сквозе огонь ити и поклонитися солнцю и огню, ниже царем подобает повелевати таковаа веления . Мы бы [!] поклоняемся и чтем господа бога Исуса Христа, иже	Великий же князь М. глагола им: «Аз убо повеления царя вашего не творю, сквозе огонь не иду и кусту не поклонюся, ниже иной коей твари, но

		вся сотворшего [5] и в троици славимого. Сим же богом твоим мерским сущим , паче же идолом, не поклоняемся, ни чести воздаем .	поклоняюся отцу и сыну и святому духу, единому богу во трех составех».
М-41	Політична декларація М.	Тебе же царю сущу человеку мертвену и тленну, но яко власть имущу обладателну честь воздаем и поклоняемся, понеже вручено ти есть царствие от бога и слава мира сего скоро погибающего. А еже Христа бога отрещися и не сущим богом твоим поклонитися, не принудиши нас никогда же: тварь бо божия есть и на службу человеком сотворена от бога ».	—
М-42	Слова М. до Ф.	—	—
М-43	Волхви доповідають Батию	—	Возвестиша же царю, яко не творит [М.] повеления его.
М-44	Єлдега (вельможа Батия) наказав мучити М. і потім наказав відрізати М. голову	—	—
М-45	Батий послав свого вельможу Єлдегу з наказом – поклонитися або померти	Царь же Батый слышав такое мужество и крепость великого князя М. и боярина его Ф. и умилился рече: «Велий есть муж сей!» [6] и посла к нему скоро столника своего, Елдегу именем, наказав его с ласканием и с тихостью глаголати ему [М.].	—
М-46	Слова наказу	Он же [Елдега] пришед рече ему [М.]: «Княже М.! Послал мя есть царь Батый глаголати тебе сице:... аще ли не послушаеши мене, зле умреши».	—
М-47	Політична декларація М.	—	—
М-47а	Запитання Єлдеги і	[Зовсім інакше, ніж у Пахомієвих текстах]	—

	богословська декларація М.		
М-48	Діалог М. та Єлдеги	Столник же царев Елдега рече: «Скоро умрети имаши». Рече М.: «Мне есть Христа ради смерть – живот»...	–
М-49	Діалог Бориса та М.	Тогда приступи к нему внук его князь Борис Василкович Ростовский со многими слезами и с плачем, и инии мнози русстии князи з боары своими с плачем и со слезами глаголаша ему: «Да сотворит волю цареву, да не погибнеша ты, и мы тебе ради. Весть бо господь бог, яко неволею сие сотвориши... и много благаа сотвориши Русской земле...»	–
М-50	Думка Ф.	... бояся, еда како ослабеет [М.] исповедати господа бога пред цари и князи , и рече ему с плачем и со слезами:	–
М-51	Промова Ф. до М.	... исповем его и аз пред отцем моим, иже на небесех, а иже отвержется мене [Исуса] пред человеки, отвергуся его и аз пред отцем моим, иже на небесех.	–
М-51a	Діалог Бориса і М.	Внук же его князь Борис Василкович Ростовский приседяше непрестанно с плачем и со слезами да створит волю цареву [тут кілька реплік, в кінці:] Рече М.: «Земная убо ничто же есть, но мимо течет и скоро погибает [7], и яко сон, и яко дым. Небесная же благаа присносущна и бесконечна есть».	–
М-51б	М. причащається у священника	Призвав же М. священника своего, и святых и божественных от него тайн причастися...	–
М-52	М. відмовляється від мирської слави	–	–
М-53	Батий послав свого вельможу Єлдегу з наказом	–	–

	– поклонитися або померти		
М-54	Слова наказу	–	–
М-55	Політична декларація М.	–	–
М-56	Запитання Єлдеги і богословська декларація М.	–	–
М-57	Діалог М. та Єлдеги	И рече столнику цареву Елдеге: «Иди и рци [8] царю Батыю сице, яко глаголет М...»	–
М-58	Єлдега доповідає Батию	Возвещено же бысть сие царю,	–
М-59	Наклеп Єлдеги на М.	–	–
М-60	Гнів Батия	он же с яростию посла, да зле мучивше его [М.], смерти предадут.	–
М-61	М. і Ф. співають мученицький гімн	–	–
М-62	Причастя М. і Ф.	–	–
М-63	Остання відмова М. і Ф.	–	–
М-64	Гімн мучеників	–	–
М-65	Убивці б'ють М.	Они же притекше начышя много мучити его [М.], он же глаголаше: «Христианин есмь, и не послужу твари паче творца, и незаконнаго повеления царева не сотворю».	Повеле [царь] его [М.], растягши, бити,
М-66	М. терпить страждання	–	–
М-67	Доман відрізав голову М.	... приступи некий, иже преже был христианин, потом же отвержеся веры христианския, и отреза ножом честную главу святаго великомученика М., и отверже ю далече от тела, глаголющу таковая: «Христианин есмь». И удивися вси о таковом чудеси.	един же от них, Доман именем, иже отвергся веры христианския, ножом отреза честную главу исповедника Христова, великого князя М.
М-68	Ф. ганить татарську віру і	[Перенесено в подальший епізод]	–

	славить християнську		
М-69	Татари пропонують Ф. поклонитися і прийняти князівство	Потом же ласкаша и нудиша боярина его Ф., и княжение князя его даяху ему.	Потом же начаша прельщати боярина его Ф.: «Аще створит повеление цареву, да приимет великое княжение своего князя».
М-70	Відмова Ф.	Он же рече: «Что ми маловременную и суетную славу даете, ея же аз и князю своему советовах преобидети [9]». Таже укори их, и богом их поругася.	Он же рече: «Аз и князя утвердих презрети славу века сего будущего ради царства [10], и сам готов есмь умерети за господа моего Исуса Христа и со своим князем царствовать со Христом во царствии небесном».
М-71	Федору відрізали голову	Они же много мучивше его и главу ему отрезаша, глаголюще: «Сии безумнии не хотеша солнцу и луне поклонитися, недостойни сущи и зрети на них»...	Они же и того много мучивше, главу его отсекоша.
М-72	Кінець М. і Ф.	... месяца сентября во 20 день в лето 6754.	... сентября во 20, в лето 6753.
М-73	Тіла М. та Ф. кинули псам, але пси багато днів їх не торкали	И повржены быша святаа телеса их псом на снеть...	И святая телеса их повержена быша на снеть псом...
М-74	Над тілами з'явився вогненний стовп	И явися столп огнен над телесы их, сияя пресветлыми зарями, и много свещи горящи, и гласы аггельския поюща.	Ноцию же видим бываше овогда столп огнен, овогда свеща горяща,
М-75	Їх тіла зберегли якісь християни	Вернии же тамо прилучившеися видевше с радостью и со слезами погребоша святаа телеса их...	дондеже неции от верных, взявше тай, погребоша их.
М-76	Вшанування пам'яті М. і Ф. у Ростові	—	—
М-77	Дата загибелі М. і Ф.	[перенесено вище]	[перенесено вище]

М-78	М. і Ф. моляться за нас	–	–
	Подано епізодів	44	26
	Пропущено епізодів	38	56

Примітки

У лічбі епізодів враховано, що НикЛ містить 4 додаткових унікальних епізоди.

1. Рід Михайла подано інакше, ніж в НикЛ під 6748 (1240) роком, і ще більше помилково.

2. В цілому цей епізод є скороченням оповідання НикЛ під 6748 (1240) роком.

3. Сльози Бориса (М-49), як бачимо, знадобились і тут, і взагалі вони в НикЛ – багаторазового використання.

4. Тут повторно використано слова з промови Ф. (М-50).

5. Стилізовано незручно, виходить, що Ісус – творець світу, а не бог-отець. Єресь, однак!

6. Батий тут демонструє своє знайомство із Біблією: «Се человек» (Іоан, 19, 5).

7. Оце «скоро помирає», якого не було в попередніх текстах, є власним винаходом автора НикЛ, і мабуть подобалось йому, бо вжито уже втретє.

8. Початок промови Батия до Єлдеги (М-45) використано тут в іншому контексті.

9. Тут згадка про епізод М-51, пропущений в НикЛ.

10. Маємо скорочений виклад епізоду М-51 розлогих текстів.

Зауваження

Структурно варіант тексту в НикЛ належить до групи РПТ – РЛТ, відмінності полягають у розширенні вступу за рахунок обширнішого використання повісті про похід Батия (зокрема, вставний епізод М-4а), підсиленні сентиментальності (якщо раніше плакав один тільки підліток Борис, то тепер плачуть уже й цілком дорослі Михайло та Федір) і в загальному розбавленні тексту пишномовними вставками, як то звичайно бувало в НикЛ.

Но если б выставить в музее

Плачущего большевика –

То целый день в музее

Торчали б ротозеи!

Також автор НикЛ вважав своїм обов'язком перефразувати майже кожен епізод і використовувати при цьому подробиці з інших епізодів. Тому досить складно вирішити, який із попередніх текстів СМФ було взято за основу. Я умовно приймаю МЗ1492 на підставі згадки імені Іоана в М-30, а також дати 20 вересня 6754 р. (М-77). Але все це можна було знайти і деінде, хіба цифрова текстологія тут скаже щось більш певне.

Сентиментальність в НикЛ доходить до смішного: твердість Михайла у християнстві настільки вразила Батия, що він замалим ~~не поетунив у~~

~~Комуністичну партію~~ сам не перейшов на християнство і звелів Єлдезі не погрожувати Михайлу, а умовляти його (М-45).

От Єлдега і сказав Михайлу: «Аще ли не послушаеши мене, зле умреши». Тав виглядала поміркованість і лагідність у фельдфебельському аранжуванні Єлдеги, на переробку цього епізоду у автора НикЛ керосину не вистачило.

Але потім Єлдега згадав, що він за сумісництвом виконує обов'язки Вольтера, і задав Михайлу істинно вольтерівське запитання, підготоване Пахомієм Сербом:

ТПС (М-56)	НикЛ (М-47а)
И понеже солнце тварь именуеши, прелщаешися. Рци ми: кто взыде на безмерную оную высоту, еже сотворити таковое светило великое, еже освещати всю поднебесную?	Солнце на небесех есть и никто же не может сему прикоснуться, и луна на небесех есть и никто же не может сию осязати и домыслитися о ней, и огонь снелателень есть всякой вещи, и кто сему может противу стати?

Текст, як звичайно у НикЛ, сильно перефразовано, але предмет дискусії – сонце – залишилось тим самим, і взагалі ідея богословського диспуту Єлдеги і Михайла запозичена у Пахомія.

Також із ТПС запозичене «твари паче творца» (НикЛ – М-65 = ТПС – М-40). Характерною особливістю НикЛ є чудо з відрізаною головою (М-67), як на мене – недоречно перекручення ТПС.

Загально беручи, чудеса з відрубаними головами святих не є великою рідкістю. Прикладом може бути святий Меркурій Смоленський, якому татари були відрубали голову, а він узяв її в руки і пішов у Смоленськ розповісти про свою пригоду [*Плюханова М. Б. Меркурій*. – Православная энциклопедия, т. 44, с. 741 – 745.]

У процитованій статті Плюханової зазначено: 1, цей сюжет поширений у католицькій агіографії (зокрема, в житті [св. Міни Флорентійського](#)); 2, він має аналогії в життях [св. Діонісія Ареопагіта](#) та мученика [Іоана Казанського](#)

Але всі три великоруських твори – відносно пізні. Так, житіє Меркурія Смоленського відоме в списках не раніше 2 чв. 16 ст., житіє Діонісія перекладене Максимом Греком і включене до Великих четіих міней Макарія, пригода із Іоаном Казанським датована 1529 роком. Також ні одне з них не дає близького відповідника чуду НикЛ, так що дослідження літературних зв'язків цих чудес і пошук аналогій варто продовжити.

В НикЛ додано ще діалог Бориса та Михайла (М-51а) та прийняття причастя від **священника**, котрого не було в жодному попередньому тексті (М-51б). Причастя було, а священника не було. Мабуть, автор НикЛ не хотів спокушати читачів сценою, де причастя подає хтось інший, не священник.

В цілому переробка НикЛ вийшла значно довшою і пишномовнішою, але змістовно безпорадною, невдалою. Запозичення із Пахомія Серба, зроблені без ясного розуміння призначення цитованих фрагментів, не поліпшують, а тільки заплутують текст. Автор НикЛ явно не дав собі труда обміркувати, яку власне нову ідею він хоче висловити у своїй редакції, тому поробив лише локальні зміни, котрі справляють подекуди навіть комічне враження.

Хронограф вважається твором початку 16 ст., і опублікований текст так і зветься «редакцією 1512 р.». Але найдавніший список хронографа містить події аж до 1538 року, і був написаний не раніше цього року. Текст СМФ в хронографі вочевидь є скороченням і невеликою переробкою тексту НикЛ, без використання інших джерел.

Похвальне слово Льва Філолога

Похвальне слово Льва Філолога на честь Михайла і Федора (ПСЛФ) не привертало уваги дослідників СМФ, як виявилось – даремно.

Про цього Льва відомо небагато. Він родом серб (так само, як і Пахомій), працював у Московській державі в 1-й половині 16 ст. Безспірні його твори – це похвальні слова (1) Михайлу і Федору та (2) Зосимі і Саватію Соловецьким [Дмитрієва Р. П. [Лев Филолог](#). – Словарь книжников и книжности Древней Руси, Ленинград, 1989 г., вып. 2, ч. 2]

Історія написання твору Льва Філолога

ПСЛФ було написано орієнтовно в 1530..1540 роках. Це видно з наступних обставин. В 1526 році новгородським архієпископом було призначено енергійного й освіченого ченця Макарія. Цей вибір виявився дуже вдалим, бо нова посада дала Макарію великі можливості для виконання різних церковно-культурних проєктів.

Одним із цих проєктів було складання Великих міней четііх (ВМЧ), перший список яких було передано до Софійського собору в Новгороді (кафедрального храму Макарія) в 1541 р. Цей список зветься Софійським. Він складається із 12 книг – по одній книзі на місяць. У першій (вересневій) книзі під 20 вересня вміщено СМФ у редакції Пахомія Сербя, яке ми вже розглядали (С-7), а за ним – повість про загибель Батія в Угорщині, яку теж вважають твором Пахомія. Ця компоновка говорила читачу: бог покарав Батія за його тяжкий гріх – убивство Михайла та Федора. ПСЛФ у цьому списку ВМЧ ще немає.

Складання ВМЧ почалось у 1529 році [Дробленкова Н. Ф. [Великие Миней Четии](#). – Словарь книжников и книжности Древней Руси, Ленинград, 1989 г., вып. 2, ч. 1], і можна думати, першою була саме вереснева книга. Отже, під час її переписування (орієнтовно 1529 – 1530 роки) книгописна майстерня Макарія ще не мала ПСЛФ.

Можна припускати, що сам Макарій і замовив Льву написання ПСЛФ, плануючи додати його до ВМЧ. І коли в 1542 р. Макарій став московським митрополитом, він одразу розпочав роботу над новим списком ВМЧ, призначеним для московського Успенського собора (нині цей список зветься Успенським). Цей список був остаточно завершений в 1552 році, що задає середній темп роботи – 10 місяців на том. Якщо знову припустити, що переписування почалось із вересневого тому, то його формування треба покласти на 1542 – 1543 роки, і в ньому після повісті про загибель Батія вписано похвальне слово Льва Філолога. Із цього і випливає орієнтовна дата ПСЛФ.

В повному обсязі ВМЧ не мають сучасного перевидання – ні паперового, ніже цифрового. Вереснева книга з потрібним нам словом була надрукована в 1869 р. [Великие Миней Четии, собранные всероссийским митрополитом Макарием. – Санктпетербург: издание Археографической комиссии, 1869 г., [вып. 2]: сентябрь, дни 14-24, [стб. 1308](#) – 1336]. Також ПСЛФ передруковано у 2003 році [Библиотека литературы Древней Руси / Под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А.

Алексеева, Н. В. Поньрко. – СПб.: Наука, 2003 г., т. 12 (XVI век)] – оригінальний текст і переклад сучасною російською мовою доступні у зручному [цифровому вигляді](#). Тільки слід знати, що в цьому е-тексті зроблено пропуск, позначений трикрапкою, і то досить великий, приблизно ¼ загального обсягу. Пропущений текст можна прочитати на стб. 1323 – 1329 видання 1869 р.

Джерела твору Льва Філолога

Жанр твору Льва – це похвальне слово у вузькому значенні, і з огляду на компоновку ВМЧ він не приділяв уваги фактичним подробицям події, вважаючи, що читач уже знає їх із попереднього тексту СМФ. Для похвального слова біографічні подробиці не потрібні, тільки ім'я людини та хіба що її титул. Однак Лев таки вжив окремі уламки СМФ в своєму слові. Яким варіантом СМФ він користувався?

Для цього маємо пробігтися по змісту ПСЛФ, зважаючи, що основне в цьому дуже блискучому риторичному творі, видатному зразку високого стилю – не зміст, а власне риторика.

Розглядаючи наступну таблицю, треба пам'ятати такі моменти:

1. Епізоди в ній розміщено в тому порядку, в якому вони стоять у ПСЛФ, звідси – перемішування нумерації епізодів СМФ.

2. В другому стовпчику проставлено усі попередні тексти СМФ, котрі містять відповідний епізод, півжирним виділено той варіант, текст якого подано у третьому стовпчику.

Епізод	Джерела СМФ	СМФ	ПСЛФ
М-13	РПТ, РЛТ, ТПС, НикЛ	а сам бежа во Угры и со всеми домашними своими.	Пресвѣтлаго же Михаила князя великаго от сыроядца-зверя угры спасаху,
М-12	С-5, РЛТ, ТПС, НикЛ (М-5)	В Киеве же тогда сидящу на великом княжении великому князю М.	преже на столѣ преименитом иногда Киеву предсѣдѣвша.
М-19	найближче – С-2, С-3; відмінно – РЛТ, ТПС, НикЛ	и взвратишася князи и вси людие на свои земли, что их избылося.	И по отшествии безбожнаго оного варвара, велиции князи и мѣстоблюстители, градодрѣжци же и мѣстьяници, кыйждо от бѣгства своего в своя възрацахуся.
М-22	С-2, С-3, С-5, РЛТ, ТПС	Мнози же от князь приходяще поклоняхуся ему.	Но понеже заповѣдь мучителя разумѣша, еже въсходити в Орду, оттуду власти взимати, и тако ни единого покоя, ни ослабы получивше, вси к каганови в Орду идяху.
М-27	РПТ, РЛТ, ТПС, НикЛ (М-	и иде во Чернигов на великое княжение.	Уже и свѣтлаго Михаила великаго князя Чрънигов от

	19)		угров паки имѣаше.
М-23	РПТ, РЛТ, ТПС, НикЛ	Обычай же имяше кан и Батый... приказано бяше волхвом вести я восквозе огонь и поклонитися кусту, и идолом...	Мръзский же Батые постави влѣхвы въводителя быти русским князем к себѣ. Въвожение же зѣло лукаво злохытрый умысли: не преже бо тому на лице приити которомуждо от русских князей, аще не огонь прошед...
М-24	С-2, С-3, С-5, РЛТ, ТПС, НикЛ	и дары, елико приносят царю, часть некую во огонь вометаху	и въвръгну вѣнь что, поклонитися кусту и огню.
М-28	РПТ, С1ЛС1, Н1ЛМ1, ВП1, ТПС, НикЛ	Ходящим же князем во Орду и творяще таковаа, смутяся крепко о сем князь велики М. В. Чръниговский, и призва к себе внука своего князя Бориса Василковичя Ростовского и боярина своего Ф., и глаголаше им с плачем и с великими слезами сице...	Не трпя же намнозѣ злослутию сему обноситися, братии же мягкостию душъ своих погыбающим, и съпостатным смѣх и врагом радость, и тако мужеством душу въоружив, не к тому угры познаватися прочее предоблему, ниже сѣдалищу Чръниговскому въмѣцати точию себе предсудив: благоврѣменно же уже явитися Христова въина доблести съвѣщеваше и братися о церкви Божии; мучителя же, буе безбожества велѣниа обличив, низложити.
М-31	С-2, С-3, С-5, РЛТ, ТПС	... аще восхоцеть бог и поможетъ наю за Христа и кровь свою проляти.	... край подвига – свою душу за люди Божиа положити и еже за благочестие умрети.
М-28	С-8	... купно же и со боярином своим Ф. совещався и пророческую ревность восприем...	Съвѣщавше же храборници блаженным симь съвѣтом...
М-34	С-3, РЛТ, ТПС, НикЛ	Он же [Иван] даде им тело и кровь Христову спутнику им быти, и благословив отпусти их...	... и тако иерѣом Иоанном два предобляа въина пущена ратовати и низложити вражие опльчение, еже на Святую Христову церковь, иже в

			Руси.
М-36	РПТ, РЛТ, ТПС, НикЛ [1]	Князь велики же М. В. Ч. со внуком своим Борисом Василковичем Ростовским и з боярином своим Ф. поидоша во Орду ко царю Батыю, и пришедшим им тамо поведаша о них царю Батыю.	Явльши же ся в Ордѣ двоици сей чюднѣй... Увѣда и каган Батые подобающее русским князем христианом сущем!
М-40	РПТ, РЛТ, ТПС, НикЛ	И рече М.: «Не подобает нам, христианом, сквозе огонь ити и поклонитися солнцу и огню, ниже царем подобает повелевати таковаа веления. Мы бы [!] поклоняемся и чтем господа бога Исуса Христа, иже вся сотворшего и в троици славимого. Сим же богом твоим мерским сущим, паче же идолом, не поклоняемся, ни чести воздаем.	Сквозѣ бо огонь проити – и видѣнїа своего никакоже сподоби того, а еже кусту и солнцу поклонятися, – ниже краем ушес слышати хотяше сих. Отвѣщаваше же провожающимъ въходящих к каганови влѣхвомъ, яко: «Нѣсть христианьскый, якоже варваром, обычай влѣхвованїй съзрѣцати когда: с цѣлостїю бо мудрость имѣти от Збавителя повелѣся христианомъ. А еже кланятися кусту и огню – смѣхъ есть истинным богочетцем сие безумие, вѣдящим, яко емуже врѣсноту поклонение длѣжно есть, тому то и възносити есть. И кто сице несмыслен будет, да въздасть бесчестию честь?!
М-41	НикЛ	Тебе же царю сущу человеку мертвену и тленну, но яко власть имущу обладателну честь воздаем и поклоняемся...	Царя же убо почитати, яко образ Божий носятъ».
М-45	НикЛ	Царь же Батый слышав такое мужество и крепость великого князя М. и боярина его Ф. и умилился рече: «Велий есть муж сей!» и посла к нему скоро столника своего, Елдегу именем, наказав его с ласканием и с	Вънят себѣ Батые, слышав сїа, и руку на устѣх полагаая; познаваа свое побѣжение, стыдяшеса окаанный: безумное бо его умышление всѣм познася мудрѣйшаго князя Михаила обличением.

		<p>тихостью глаголати ему [М.].</p>	<p>Обаче ласканьми и лестьми бодрого ума подыти окушашеся... Приложи же Батые послати от предстоящих ему сановитыя, еже ласканьми мужа привлеци к воле своей; аще ли ни, и прѣщениа приложити.</p>
М-47	РПТ, РЛТ, ТПС (М-55)	<p>Тебе, царю, по естеству поклонитися и должную честь принести лепо есть, понеже вручено ти есть царствие и слава мира сего от бога, а еже отверщися Христа и богом твоим поклонитися, да не будет, не сут бози, но створение...</p>	<p>«Поклонитися убо и честь въздати цареви, яко испроврѣже царство в Руси, и удобно ми есть и подобно сице, а еже послушати злочестнаа вельѣнна – мръзость есть!..»</p>
М-49	ТПС, НикЛ [2]	<p>Тогда приступи к нему внук его князь Борис Василкович Ростовский со многими слезами и с плачем, и инии мнози русстии князи з боары своими с плачем и со слезами глаголаша ему...</p>	<p>Ни бо токмо послании от кагана стужаху святому, в еже послушати в злочестие, но и князи русстии мнози обѣсѣдяще его, моляху ласканьми, яко бы не предатися смерти, възпоминающе ему красоту мира сего, и лесть богатства, и славу власти, и сладость жизни. В тѣх ласкателех и великий князь ростовский присѣдя Борис...</p>
М-50	РПТ, РЛТ, ТПС, НикЛ	<p>... бояся, еда како ослабеет [М.] исповедати господа бога пред цари и князи, и рече ему с плачем и со слезами</p>	<p>И чюдный же синглитик Феодор еуангельскаа словеса възпоминаше, стройнѣ бесѣдуя несмысленым князем, чювьство прегрѣшению их дая, Михаила же от силу в силу възводя.</p>
М-64	С-5, С1ЛС1, МЗ1492	<p>И паки укрепльшесе блаженная надеждою Христовою и молитвами их святых мученик и стага яко столпа непоколебима и недвижима. [3]</p>	<p>Сице великий Михаил на съпостаты възимаяся, единоплеменная же безумствующая князя окая, предающих истину благочестиа страха ради на лжу, отвсюду же</p>

			сам непреклонен и незыблем в благочестии стоя.
М-65	РПТ, РЛТ, НикЛ	Они же притекше начяша много мучити его [М.]	И в сих мучителем на биения простретися мученик повелѣваем.
М-52	РПТ, РЛТ, ТПС	... тогда снем с себе мечь свой и верже к ним, глаголя: «Примете славу света сего, аз же не хоцю».	Преже сановному поясу отыяту бывшу, егоже, варив, на лица поврѣже любящих привременную лесть, сим показаа свою храбрость и души свободное дръжавою помысла благочестива.
М-65	НикЛ	... он же [М.] глаголаше: «Христианин есмь, и не послужу твари паче творца, и беззаконного повеления царева не сотворю».	И понеже не умягчаем страсотръпець ранами, ясно бо въпиаше: «Да не будетъ когда христианину-мужу огонь влѣхвованія проходити [4], ниже на немъже наречено естъ истиннаго Бога имя – поклонятися кусту; ниже Троичнаго препѣтаго единьственаго естъства поклонником – почитати видимое сие солнце!»
М-60	ТПС	И егда услышавше сей ответ, абие устремишася единодушно на мученика.	Достигоша на мѣсто иже на зло скоропослушныа слугы,
М-67	ТПС, НикЛ	приступи некий, иже преже быв христианин, потом же отвержеся веры христианския, и отреза ножом честную главу святаго великомученика М., и отверже ю далече от тела, глаголющу таковая: «Христианин есмь».	и еще мученику свѣтлѣ възывающу, яко: «Христианин есмь!» [5], – идѣже абие в сей бесѣдѣ един от законопреступник ножом честную главу святаго отрѣза.
М-69	РПТ, РЛТ, ТПС, НикЛ	Потом же ласкаша и нудиша боярина его Ф., и княжение князя его даяху ему.	Едино точию приложити синглитика Феодора испытати, аще нѣкиа еще надежи своему зломудрию въсприиметь, Феодору страсти князя своего устрашшуся, негли же и

			похотѣвшу сана и власти Чръниговьскыя области, к своей воли удобѣ привлечет его.
М-70	РПТ, РЛТ, ТПС, НикЛ	Он же рече: «Что ми маловременную и суетную славу даете, ея же аз и князю своему советавах преобидет и».	Да увѣсть каган, яко Феодор, свѣтник сый господина своего князя Михаила, и славѣ его безъслѣдник быти зѣло желает, – не убо в Ордѣ и Чръниговѣ, работаа Батыю, но вышъши земля, в самых небесѣх, в иже тамо славѣ предъстояти Цареви царем и Господу господемъ Иусу Христу, Владыцѣ всѣх, с князем своим Михаилом, идѣже он нынѣ есть.
М-71	РПТ, РЛТ, ТПС, НикЛ	Они же много мучивше его и главу ему отрезаша...	Сий слышавше сквернии татарове священный глас великаго Феодора, бѣсни быша гнѣвом, яко звѣрие, от ярости устремившися на нь. И въсхытивше его, скврньныя своя руки нанесше на святаго, без милости мучяхуть и плоть ему съдробиша, землю же под ним кровию напоиша, таже наконецъ главу его отсѣкоша.
М-73	РПТ, РЛТ, ТПС, НикЛ	И повръжены быша святаа телеса их псом на снѣдь...	Тѣлеса же святою добропобѣдную мученику суроваа варварскаа рука в пустаа мѣста повръже, – мучителю тако повелѣвшу, яко «да, – рече, – звѣрие и птица снѣдятъ и». Но святых мученик священнаа тѣлеса невредима намнозѣ пребыша.
М-74	РПТ, РЛТ, ТПС, НикЛ	И явися столп огнен над телесы их, сияя пресветлыми зарями, и много свещи горящи, и гласы аггельския поюща.	В ноцѣ же коюждо стльпове свѣт над ними сияюще, всѣм явишася, – хранительную силу и благодати своя дѣйство неотступно от священных

			тѣлес сим образом Богови показующу.
М-75	РПТ, РЛТ, ТПС, НикЛ	Вернии же тамо прилучившеися видевшє с радостью и со слезами погребоша святаа телеса их...	И яже скврѣных руки злѣ поврѣгоша, сиа по врѣмени благочестивых руцѣ опрятавшє, под землю добрѣ покрѣша.

1. Саме в НикЛ наголошено, що Михайло приїхав до Батия разом із Федором. В попередніх варіантах це не вказано явно.

2. В РПТ, РЛТ – зовсім інакше!

3. Виділений фрагмент може бути й не перефразованим запозиченням, а незалежним агіографічним шаблоном.

4. «Огнь влѣхвованиа проходити» може бути відлунням ТПС – М-23: «яко сей бѣше огнь действєный, но ин некий волхованиєм устроєн».

5. В НикЛ слова «Христианин есмь» говорить Михайло сам про себе (М-65) і Доман про Михайла (М-67). В ПСЛФ бачимо використання першого їх уживання.

Всього я нарахував у Льва 30 місць, які можуть бути відповідниками СМФ. Співставлення фрагментів показує, що Лев розсипав СМФ на окремі цеглинки і з них збудував свій твір, з величезною кількістю своїх власних слів. Прямих запозичень слів і фраз із попередніх текстів майже нема, і навіть структура попередніх варіантів СМФ не зв'язує Льва. Співставляти епізоди можна тільки на основі їх змісту, пам'ятаючи, що для Льва переписування давніх текстів – тяжка нестерпна робота, а переповідання їх своїм власним пишним стилем – діло легке і приємне.

Переважна частина збіжностей не має в собі нічого особливого – відповідні епізоди є в усіх попередніх текстах СМФ. Але деякі збіжності є тільки в НикЛ, тому варто прийняти припущення, що саме НикЛ був основним джерелом.

НикЛ може бути джерелом 23 збіжностей із 30, хоча подекуди інші джерела дають кращу збіжність, ніж НикЛ. Найбільш показовими є:

1, комбінація епізодів М-40 + М-41, де слідом за відмовою Михайла йде його політична декларація. Таку компоновку маємо тільки в С-1 і незалежно – в НикЛ.

2, в епізоді М-45 Батий наказує заохочувати Михайла голубленням і лагідністю – і цього немає більше ніде, але є в ПСЛФ.

3. В епізоді М-49 особи, які умовляють Михайла, подані по-різному. В РПТ це князь Борис, до якого приєднується бояри (подекуди – Борисові бояри). В ТПС це люди взагалі, з яких виокремлено Бориса. А от в НикЛ це Борис та багато інших руських князів, і точно те саме маємо в ПСЛФ.

4. В епізоді М-65 Михайло під час катування виголошує промову – такого немає ніде, окрім НикЛ та ПСЛФ.

Також в епізоді М-36 Лев наголосив, що Михайло прийшов до Батия разом із Федором (в попередніх версіях цього епізоду згадано тільки Михайла), але це може бути й незалежна думка самого Льва.

Разом з цим серед збіжностей є ряд місць, яких зовсім немає в НикЛ, натомість вони є в ТПС. Найбільш показовим є епізод М-28. Якщо в ранніх текстах Михайло вирішує їхати до Батия самостійно, то в С-8 він попередньо

нараджується із Федором. Народа з того самого приводу і в такому самому складі згадана і у Льва.

Ряд списків С-8 пов'язаний із Соловецьким монастирем, і М. Серебрянський навіть назвав цей варіант «соловецьким». Чи не могло трапитись так, що Лев, збираючи матеріали про Зосиму і Саватія Соловецьких, отримав разом з ними і список С-8? (Не можу заглиблюватись у цю справу.)

Також в епізодах М-22, 31, М-47 (55), 52, 60 можна добачати більшу подібність ПСЛФ до ТПС, ніж до раніших текстів.

Разом з тим в епізодах М-19 та М-23 можна побачити близькість ПСЛФ до ранніх текстів – С-2 чи С-3. Особливо в М-19 йдеться про повернення князів (у множині) на свої місця, як в С-2 та С-3; в усіх пізніших текстах йдеться про повернення одного тільки Михайла.

Таким чином, із текстів СМФ Лев безспірно користувався НикЛ та якимось із текстів Пахомія Серба (мабуть С-8).

Додаткові джерела твору Льва Філолога

Але тексти СМФ не були єдиним письмовим джерелом для Льва. Щоб побачити інші джерела, слід ще раз пройтись по тексту ПСЛФ, проминаючи на цей раз запозичення із СМФ.

Почав Лев від князя Володимира, що охрестив Русь, згадав про святих князів Бориса та Гліба, про роздроблення князівств і про біди від нашествия Батия. Ці біди бог посилає, щоб виправити гріхи, у які занурено начальство.

Внаслідок гріхів начальство із Києва було переведене до Владимира, далі – до Суздаля і ще далі – до Ростова, але все це мало допомогло, бо гріхи не відступали («бо з ними повиносите і злидні» – сказала б Леся Українка). Це – фактично помилково, але в тому уявному світі, який будував Лев у своєму Слові, вище начальство Русі в момент нападу Батия перебувало в Ростові.

На цьому місці слід зауважити, що ідеї: (1) що на Русі завжди був тільки один центр влади; (2), що цей центр послідовно переносився з одного міста до іншого – явно, хоча й дуже стисло висловлені в творі Льва. І це, здається, була перша спроба їх письмового оформлення.

Лев згадав про похід Батия на Великий Новгород і відзначив, що бог урятував це місто. Фактичні дані для такого запису є в усіх літописах, починаючи від Лаврентіївського, є вони і в Никонівському літописі («заступи бо его [Великий Новгород] господь бог и пречистыя богородиця от поганых агарян» – НикЛ під 6475 р.), котрим Лев, виходить, користувався у більшому обсязі, ніж просто СМФ. Лев наголосив:

ибо здравствоваше тогда Великий Новѣград от злобы оная, чист бо бѣаше зависти, и неправды, и грѣдости. Равность в себѣ наипаче любяще, и нравом нѣкако прости, гордиться не зѣло вѣдяще.

(Виходить, що і демократія не все шкідлива, подекуди і користь від неї видно!)

В наступному епізоді Лев назвав Батия *каганом* – у зв'язку з його наказом князям прийти і поклонитися (М-20, 21). Оцього *кагана* бачимо в нашому тексті вперше. В цілому в ПСЛФ слово *каган* вжито 11 разів, а слово *цар* стосовно Батия – 4 рази. Мені навіть здається, що така титулатура пов'язана із прийняттям титулу *цар* московськими великими князями. Епізодично (експериментально) так

титулували уже Івана 3-го, а в 1498 р. його онука Дмитра офіційно було проголошено *царем*. Правити Дмитру не довелося, але новий титул уже було означено. Щоб відрізнити правильного московського царя від нечестивого ординського, для останнього довелося запровадити новий титул.

І якщо зайшла мова про титули, слід знати, що Федір в ПСЛФ – усе *синглитик* (9 разів), нема *боярина* чи *воєводи*.

Далі Лев написав, що ростовський великий князь Борис, на якого перейшло вище начальство над Руссю, походив із роду великого князя ростовського Андрія, а той – із роду великого князя Володимира Мономаха. Це – увертюра до великої цитати зі «Сказання про князів владимирських» (СКВ):

СКВ	ПСЛФ
А от великого князя Владимира четвертое колѣно княз великий Владимир Всеволодич Манамах...	великий князь Владимир Манамах
Тогда бѣ в Цариградѣ благочестивый царь Константин Манамах...	от греческаго царя Константина Манамаха
Снемлет же [Константин] от своая главы венець царьский и поставляет его на блюдѣ злате. Повелевает же принести крабицу сердоликову, из неяже Августия, царь римьский, веселяшеса, и ожерелье, иже на плещу своею ношаше, и чепь от злата аравьска исковану, и ины многи дары царьския.	диадиму, и вѣнецъ, и крест животворящаго древа приимъ, и порамницу царскую и крабицу срьдоличьную, из неяже веселяшеса иногда Августъ, кесарь римский, и чепь златую аравитскаго злата, и иныа многыа царьския почьсти в дарѣх приать, мужства ради своего и благочестия.
	И не просто рещи такому дарованию и не от чловѣкъ, но по Божиим неизреченным судбам, претворяще и проводяще славу Гречьскаго царьства на росийскаго царя.
«... яко да нарицаешия отселе боговенчаньный царь, вѣнчан сим царьским венцѣм рукою святейшаго митрополита кир Неофита с епископы». И от того врѣмени княз великий Владимир Всеволодичь наречеса Манамах, царь великия Русия...	Вѣнчан же бысть тогда в Киевѣ тѣм царьским вѣнцем в святѣй величѣй съборнѣй апостольстѣй церкви Премудрости Божия Слова от святѣйшаго Неофита, митрополита ефесскаго, и от прочих святитель, и оттолѣ боговенчаньный царь нарицашеса в Росийском царствии.
И оттоле и донынѣ тѣм вѣнцем венчаются царским величии князи володимерьстии, егоже прислал греческий царь Коньстантин Манамах, егда ставятся на великое княжение русьское.	Тако же и тѣй благочестивый великий князь Андрей царское имя своею храбростию стяжа.

В цій таблиці у правому стовпчику подано суцільний текст ПСЛФ, а в лівому – фрагменти СКВ [[Сказание о князьях владимирских](#)]. – Библиотека литературы Древней Руси / Под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексева, Н. В.

Поньрко. – СПб.: Наука, 2000 г.. т. 9: Конец XV – первая половина XVI века], котрі не утворюють суцільного тексту, а є паралелями до ПСЛФ.

І на СКВ Лев не зупинився, бо одразу за процитованим фрагментом іде запозичення зі «Сказання про перемогу над волзькими болгарами» (СПВБ):

СПВБ	ПСЛФ
Мануилу цесарю мирно в любви и братолюбии живушю с благочестивым князем нашим Ондрѣм, случися им в един день изыти на брань: оному из Цесаряграда на срачины, а сему из Ростова на болгары...	Нѣкогда убо има случися в един день изыти на брань: единому из Царяграда – на срачины, а другому из Ростова – на бльгары.
Мѣсяца августа в 1 день празднуем всемилостивому Христу и пречистѣи его матери...	И велию побѣду сътворишия, и празньство свѣтло уставиши Господу нашему Иисусу Христу – Происхождение Честнаго Креста, мѣсяца августа в 1 день.

І тут у правому стовпчику подано суцільний текст ПСЛФ, а в лівому – фрагменти СПВБ [[Сказание о чудесах](#) Владимирской иконы Божией Матери (текст и перевод подготовлены Т.А.Сумниковой). – История философии, 2011 г., № 16, с. 19 – 34], котрі не утворюють суцільного тексту, а є паралелями до ПСЛФ.

У Льва обидва твори – СКВ та СПВБ – використані дуже зручно, утворюючи гладкий суцільний текст. Якими конкретно списками СКВ та СПВБ користувався Лев – я не можу дошукуватись, обидва твори були досить поширені в рукописах. Для нас важливо, що перша редакція СКВ була написана близько 1527 року. Це додатково підтверджує орієнтовну дату ПСЛФ – 1530-і роки, і знову, як і у випадку Никонівського літопису, показує добре знайомство Льва з найновішими на той час творами московської літератури.

Ідейне спрямування твору Льва Філолога

Наведені Львом фактичні дані з історії північно-східної Русі помилкові. Андрій Боголюбський не був ростовським князем, тільки володів Ростовом як частиною свого Владимирського князівства. І Борис не був із роду Андрія, а тільки з роду його брата Всеволода. І не був Борис верховним правителем Русі. Заради якої мети Лев конструював отаку паралельну реальність?

Князь Борис засуджується в ПСЛФ дуже гостро, значно гірше, ніж в ТПС (в давніших текстах засудження Бориса не проглядається зовсім):

В тѣх ласкателех и великий князь ростовский присѣдя Борис... Борис же не исправися по стопам праотца своего [Андрія] ходити, тѣм же и с начаяльством и душою си повреди, еже и свѣтлому Михаилу съвѣщеваше недобрѣ.

Борис зі своєю лагідністю вільно чи невольно, а виконує побажання Батия умовити Михайла і схилити його до покірності. Цим ще сильніше підкреслюється виняткова стійкість Михайла.

Мабуть, не випадково у паралельному світі ПСЛФ не знайшлося місця для згадки, що Борис був родичем Михайла. Із такою згадкою вийшов би уже не Лев Філолог, а прямо Тарас Шевченко:

[Славних прадідів великих](#)
Правнуки погані!

Картина подвигу Михайла розгортається у ПСЛФ у двох вимірах – земному і небесному:

Вчинок	Земний (реальний) світ	Небесний (надприродний) світ
Причина руїни від татар	напад Батия	гріхи: заздрість, гордість, неправда
Зла сила	цар Батий	диявол
Відмова Михайла	непослух цареві	перемога над дияволом
Через цю відмову	Батий надалі покинув вимагати від руських князів відступництва	Михайло урятував усю православну церкву

Остання позиція висловлена Львом дуже сильно і виразно:

Аще бо не бы сий пресвѣтлый мученик, изшедшу безумнаго мучителя злочестиа велѣнию на христианскыя князя, явлься посреди и възразил, – не бы престаль безбожный сице присно повелѣвати князем, и ино бы лютѣйшее проявлению яко приложити въсхотѣл, и на всю бы русскую церковь диавол того въоружитися сътворил, зря удобно ко злочестиа послушанию князей приступающих.

Лев у своєму творі підводить читача до думки, що Михайло опинився на перехресті не тільки земних політичних сил, але і надприродних сил добра і зла, а своїм учинком не тільки врятував свою власну душу від ада, не просто виявився гідним нащадком давніх мучеників християнства, але й повернув історію всієї Русі в бік православія та самодержавія.

В реальній історії 13 ст. ніякого переходу руських князів у татарську віру не бувало й бути не могло, але це Льва не обходило; натомість перехід всієї колишньої Візантійської імперії (включаючи Сербію) із православія на мусульманство після турецького завоювання все стояв у нього перед очима. Нехай християнство там і не зникло цілком, але перетворилось із віри панів (і тому – панівної віри) на віру упосліджених низів суспільства. Отаку перспективу для Русі вбачав Лев у своїй паралельній історії, і від такої небезпеки Михайло урятував Русь своїм подвигом. Знову можемо говорити, що у творі Льва певним чином відбилися реалії часу його написання.

Ідея твору – велична і важлива, а її словесне оформлення – пишне й урочисте. Я залюбки цитував, визнаючи, що його мова важкувата і подекуди мало зрозуміла, і на останок не можу утриматись від цитування таких сильних риторичних зворотів:

Увы, благочестие кусту бывше!
 Колико злохытрство диаволе!
 Каково умышление лукавого!

Або:

Сих святых кровию огня поклоняние угасе!
 Сих страстьми ординьскыя службы исчезоша!
 Сих смерть – благочестию великое утврѣжение!

Таким і має бути твір на таку високу тему. Красномовність Льва далеко перевищила красномовність не тільки Пахомія Серба, але й самого маршала Брежнева!

Тексти Степенної книги

СтепенКн – Степенна книга [ПСРЛ, 1908 г., т. 21, ч. 1, с. 267 – 277].

ЛЛЗ – Лицевий літописний звід. Текст СМФ з Лаптевського тому цього зводу подано як додаток до Никонівського літопису [ПСРЛ, 1885 г., т. 10, с. 237 – 244].

	Епізод	СтепенКн (1560 р.) [1]	ЛЛЗ (1568 – 1576 рр.)
М-1	Заголовок	Святых новоявленных великомученик исповедник великаго князя Михаила Черниговского и боярина его Феодора	В то же лето убиен бысть князь Михайло Всеволодич Черниговский, внук Святославль Олговича, от окаянного царя Батыя во Орде и с ним боярин его Феодор
М-2	Автор	–	–
М-3	М. – християнин	–	–
М-4	Обов'язки християнина	–	–
М-4б	Напад татар	–	... бысть нахождение поганых татар за умножение грехов наших ...
М-4в	Біблійні порівняння	–	Яко же при Нои, яко и при Лоте...
М-4а	Успіхи Батия	... яко егда злочестивый царь Батый многи грады испреврати... взяша прочая грады руския: Переяславль, и Чернигов, и...	Як в СтепенКн
М-5	Походження М.	Во граде же Киеве тогда содержай скипетро исповедник Христов блаженный великий князь М., сын Всеволож, внук же Святославль, правнук Ольгов, праправнук Светославль Ярославля Владимерича, крестившаго землю Рускую. [Тут опис християнських чеснот М., який не має спільних точок з епізодом «М. – християнин» в С-1.]	Менгу-кака же посла Батый соглядати града Киева... [Далі – процитований текст СтепенКн, а одразу за ним – опис християнських чеснот М., як в С-1, з незначними різночитаннями]
М-6	М. почув про прихід варварів	–	–
М-7	Як бог карає грішників	–	–

М-8	Напад татар	–	–
М-9	Біблійні порівняння	–	–
М-10	Поразка Мстислава	–	–
М-11	Люди ховались у містах	–	–
М-12	М. в Києві наказав убити татарських послів	К нему же приидоша в Киев от безбожнаго царя Батыя льстивии послы. Он же уразумева лукавство их и повеле избити я.	Як в СтепенКн
М-13	М. утік до Угорщини	Сына же своего посла во Угры. По нем и сам тамо бежа з домашними своими...	Сам же князь великий М. побеже во Угры и со домашними своими...
М-14	Інші люди тікали в далекі краї	А инии бежаша в дальния страны.	инии же бежаша в далная страны, инья же кряхуся в пещерах земных, а инии затворишася во граде. Те со слезами и покаанием богу молящеся.
М-15	Падіння Києва	Безбожный же Батый прииде и сам [2] ко граду брань многу сотвори и град Киев взя декабря 6. В нем же Димитра тысяцкого язвена жива ят... ратуя и до Волыдавы [3].	Як в СтепенКн
М-16	Загибель і полон людей	И возвратишася погании в землю свою, многи страны попленивше, от них же мнози християне немилостиво избьени быша,	Як в СтепенКн
М-17	Мало людей залишилось, їх порохували	оставших же в руских градах в число изочтоша	оставших же в руских градах православных христиан в число изочтоша
М-18	і почали брати данину	и на тех дани имаху.	Як в СтепенКн
М-19	М. повернувся до Києва	Слышав же сия великий князь М. и паки от Угорския земли возвратися со всеми людьми в Киев; а иже бяху разбеглися в чужие страны, и ти приидоша в землю свою.	Як в СтепенКн
М-20	Татари кликали їх [князів?] до	Тогда же злочестивый Батый по лютотом пленении покушашеся и	[Як в СтепенКн, з відміною:]... заповідь

	Батия	души благочестивых пленити и пречистую церковь осквернити и святую веру православную исказити и свою скверную веру, оставшую главню [!?] персидския льсти, хотя ввести в Руси... И тако заповедь безумну предложи, яко да велицы князи, градодержцы же и местоблюстителы, хотящи восприяти своя хоругви же и областы, и тем повеле восходити во Орду и кийждо от руки его власть да восприимет...	безумну всем предлож и...
М-21	Слова наказу	–	–
М-22	Князі поклоняються	И от такового злокозненного умышления благочестивии и единого покая [мабуть, <i>покая</i>] ни ослабы [4] получиша: вси во Орду идяху.	[Як в СтепенКн, з відміною:]... благочестивии ни единого покая ни ослабы не получиша...
М-23	Звичай Батия	Богомерзкий же Батый не изволи яве нудити их и Христа отврещися им не повеле, но... волхвы постави, да приходящим к нему князем вводители будут. Ввожение же зело лукаво злохитрый умысли: огонь некак, не яко действен, но волшвением повеле устроити... аще не преже сквозе огонь проидут и поклонятся солнцу и огню и кусту, идолом им.	Як в СтепенКн
М-24	Татари приносять жертви	И еже что приношаху с собою цареви, и от того всего возьмлюще волсви вметаху во огонь...	Як в СтепенКн
М-25	Багато князів з боярами підкорились і просили собі волості	Благочестивии же наши князи не разумеша, яко истинным богочетцем неподобно сие. И сиче мнози и з боляры льстивому повелению злочестивых повинувшася	Як в СтепенКн
М-26	Татари давали їм [те що просили] і спокушали мирською славою	и койждо прошение свое приимаху, мняху сим утолити варварское мучительство [і далі благочестиве повчання].	Як в СтепенКн
М-27	М. перебував у	Сий же слух досяжа [!] и до сего	Сий же

	Чернігові	самого великого князя М. Той бо един во Орду взыти тогда не восхоте, но отшед ис Киева и на своем самовластном отъческом столе во граде Чернигове седе.	слух доиде [далі як в СтепенКн]
М-28	М. вирішив поїхати до Батия і викрити його спокусу	Сердце же его наипаче по бозе разгарашеся [далі благочестива риторика] и тако на него посла бог благодать и дар святого своего духа [далі ще благочестива риторика] и абие распалишася душою и пророческую ревность прием... Таковой же по бозе ревности приемлет мудра советника, по истинне достойна своего ему любомудрия, саном синьглистика Феодора [тут похвала Ф.]	Як в СтепенКн
М-29	М. приїхав до свого духовного отця	И абие приидоша ко святей и апостольстей церкви и ту от духовного си отца молитвы и благословения получитьи требоваху, ему же конечное поведаху, яко уготовишася итти во Орду к нечестивому цареву Батыю и обличити прелесть его.	[Як в СтепенКн, з доповненням:]... обличити прелесть его, ею же льстит христианы.
М-30	Промова духовного отця	Божий же ерей Иван отец их, слышав сия, удивися и тяжко си внят дерзновение их и глагола им: «О чада церковная!... де не прельщени будете, яко же... сотвориша волю поганых, идоша сквозе огонь и поклонишася кусту и солнцю и повредиша души своя...»	[Як в СтепенКн, з відмінами:]... ерей отец их Иван... и погубиша души своя...
М-31	Відповідь М.	Великий же князь М. и синглит его Ф. глаголаша ему...	Як в СтепенКн
М-32	Відповідь Ф.	—	—
М-33	Духовний отець пророкує мучеництво М. і Ф.	Христов же иерей, сия слышав и словеса их во сладость прием, вкупе же и вере их подивися и рече к ним: «Благословен бог... первым святым мучеником ликостоянию причастницы будете и в нынешнем последнем роду наречетесь новоявленная Христова мученика».	[Як в СтепенКн, з відміною:]... ликостоянию причастни будете...
М-34	Духовний отець	Поучив же их от святого евангелия и	Як в СтепенКн

	благословляє М. і Ф.	от иных книг... [але промови Івана нема]	
М-35	М. збирається в дорогу й їде	Святаа же идоста в дома своя и потребная им на путь и от имени своего возьмеша, мир своим прирекше: «Господь да будет с вами» и тако путеви касахуся, самовольне на подвиг устремишася, каждо в себе глаголюще: «Яко желает елень на источники водные...»	Як в СтепенКн
М-36	М. і Ф. приїхали до Батия	... о них же поведаша злочестивому царю Батыю, глаголюще: [і далі риторична похвала М.]	Як в СтепенКн
М-37	Наказ Батия волхвам	Беззаконный же Батый призва к себе чародейственные своя волхвы и повеле...	Як в СтепенКн
М-38	Волхви хотять провести М. і Ф. крізь вогонь	Волхвом же пришедшим ко князю М. и глаголаша ему...	Як в СтепенКн
М-39	Приготування вогнів	... идеже быше огонь накладен по обе страны, и мнози погани и идяху сквозе огонь и поклоняхуся солнцю же и огню.	Як в СтепенКн
М-40	М. відмовляється пройти крізь вогонь і поклонитись ідолам	Великий же князь М. рече: «Недостойно есть христианом сквозе огонь ити и поклонитися твари паче творца; но поклоняемся святей троици, отцу и сыну и святому духу, иже есть един бог, творець небу и земли».	Як в СтепенКн
М-40a	М. зганив царя	Сим отвещанием доблестный М. безстудное лице мучителево посрамив и повеление его попра, с ним же и самого дьявола обруга и поганых злочестивыя уставы яко ничто же положишася.	Як в СтепенКн
М-41	Політична декларація М.	—	—
М-42	Слова М. до Ф.	—	—
М-43	Волхви доповідають Батию	И тако волхвы, яко поругани и студи исполнены, возвратишася ко царю и поведаша ему...	Як в СтепенКн
М-44	Єлдега (вельможа	—	—

	Батия) наказав мучити М. і потім наказав відрізати М. голову		
М-45	Батий послав свого вельможу Єлдегу з наказом – поклонитися або померти	Сия же слышав, царь ярости великия исполнился... инем образом коварство умышляет... избирает от предстоящих ему сановитыя, от них же посылает единого стольника своего, Ельдегу именем, еже бы ласканьми блаженного привлеци ко своей воли... глаголя сице: «Почто повеление мое приобидел еси...	Як в СтепенКн
М-46	Слова наказу	... Аще ли не послушаеши мене и богом моим не поклонишися, то злою смертию умреши»...	[Як в СтепенКн, з відміною:]... Аще ли же не послушаеши...
М-47	Політична декларація М.	Великий же князь М. никако же устрашился ярости мучителя, но с дерзновением сице глаголаше: «Цареви убо по естеству поклонитися и должную честь воздати лепо есть, понеже вручено бысть ему царствие от бога... А еже Христа отверщися и богом вашим поклонитися, да не будет: не суть бози, но сотворение...»	[Як в СтепенКн, з відміною:]... вручено есть ему...
М-47а	Запитання Єлдеги і богословська декларація М.	Дуже подібно до ТПС	Як в СтепенКн
М-48	Діалог М. та Єлдеги	Елдега рече: «Аще в сем разуме пребудеши, о М., и цареву волю не створиши, умрети имаши». Блаженный же князь М. рече: «Ничьтоже ми смерть сия, разве приобретение и вечное с богом пребывание. И что много глаголю: христианин есмь и творца небу и земли исповедую и в того несуменно верую и умру за нь, радуюся». [майже як в ТПС – М-57; після слів М. додано ще риторичну похвалу М.]	Як в СтепенКн

М-49	Діалог Бориса та М.	Не токмо бо посланнии от Батыя стужаху святому, но и князи русьтии мнози, обседающе его, иже с ним сущии, снедающеся утробою, жалующе о сих и ожидающе неправедного убийства, моляху его ласканьми, воспоминающе ему женылюбление и ласкание чад [5]... Един же от тех ласкателей, князь Борис, на того бо тогда ростовское начальство преиде, и не исправися ходити по стопам отца своего, святого и добропобедного мученика и исповедника, вышереченного в книзе сей Василя, рекомаго Василька, сына Костянтинова... светлomu М. недобре совещеваху: «Да сотворит волю цареву, да не погибнеши, рече, зле и мы с тобою. Можеши бо и лестью сотворити волю цареву, токмо да избивишися от ярости его... яко и бог сего не истяжет вестъ бо, яко не своею волею сотвори. Тако бо прехитря царя, многа благая и полезная створиши земли своей...» [далі риторична похвала М.]	[Як в СтепенКн, з відміною:] «... рече, зде и мы... .. от ярости его». Бояре же Бориса Василковича глаголаша великому князю М.: [далі кінець промови Бориса з СтепенКн, переданий боярам, і похвала М.]
М-50	Думка Ф.	[Використано в попередньому епізоді]	[Використано в попередньому епізоді]
М-51	Промова Ф. до М.	Велеумний же синглитик Ф....	Як в СтепенКн
М-52	М. відмовляється від мирської слави	... дивитися же и Феодорове премудрости, яко велико дерзновение и теплоту стяжа к богу...	... дивити же ся есть и Феодорове премудрости, яко велико дерзновение и теплоту стяжа к богу... [далі як в ТПС – М-52:] князь же Борис Василкович моляще великого князя М., да сотворит волю цареву... тогда соймя с себе кочь свой и врьже к ним, глаголя: «Приимите славу света сего, а яз не хошю».
М-53	Батий послав	—	—

	свого вельможу Єлдегу з наказом – поклонитися або померти		
М-54	Слова наказу	–	–
М-55	Політична декларація М.	–	–
М-56	Запитання Єлдеги і богословська декларація М.	–	–
М-57	Діалог М. та Єлдеги	–	–
М-58	Єлдега доповідає Батию	... и абие шед, изглагола цареви вся...	... тогда еха Елдега ко царю поведати...
М-59	Наклеп Єлдеги на М.	... прирек же и се, яко не токмо не хоцет поклонитися богом нашим, но и ругается и всем, иже в них верующих [як в С-7] ...	–
М-60	Гнів Батия	... и абие вельми велегласно возопи ко престоящим ему народом, святого мучителем повеле предати. Егда же услыша сей ответ, абие погани устремишася единодушно на мученика.	–
М-60а	М. відмовляється від мирської слави	И преже сановному поясу хотящу отъяту быти, князь же Борис, его же прежде помянухом, никако же престаяше со прочими, моляще великого князя М., да сотворит волю цареву... тогда сам снем с себе мечь свой и верже к ним глаголя: «Приимите славу света сего, аз же не хощю».	–
М-61	М. і Ф. співають мученицький гімн	И тако святыи мученик Христов М. стояше на месте том с Ф., ничто же о смерти не радяше, но псалмы пояху,	Стоящими же има на месте том, множество христиан и поганных слышахом словеса сия, яже отвеща велики князь М. царю. Тогда блаженный сий великий князь М. и боярин его Ф. начаста себе

			пети [6],
М-62	Причастя М. і Ф.	по сих же пречестнаго тела и крови Христове причастившеся.	по отпетии же взяста себе причастие, еже бе дал им отець их духовный и благословив я на то, иже пострадати за Христа.
М-62а	Єлдега доповідає Батию	–	И пришед Елдега изглагола цареви вся...
М-62б	Наклеп Єлдеги на М.	–	... прирек же и се, яко не токмо не хоцет поклонитися богом нашим, но и ругается всем, иже в них верующих [як в ТПС] ...
М-62в	Гнів Батия	–	Як в СтепенКн – М-60
М-62г	Діалог Бориса і М.	–	И прежде сановному поясу отъяту хотящу быти. Внук же его князь Борис Василкович Ростовский никако же не престаяше, с прочими моляше великого князя М. да сотворит [далі як в НикЛ – М-51а]
М-63	Остання відмова М. і Ф.	Видевши же к себе убийц грядущих, начаша пети:	И глаголаху ему предсто ящи: «Княже Михаиле, идут от царя убивати ваю, поклонитася, створита волю цареву , и жива будета». Великий же князь М. и боярин его Ф. яко единеми усты отвещаста: «Не кланяемся, ни слушаем вас, славы и света сего не хоцем». Видевши же к себе убийц грядущих , начаста

			себе пети:
М-64	Гімн мучеників	«Мученици твои, господи, многиа муки претерпеша и любовию твоєю душа соединившися святии» и прочая [як в С-6 – С-7].	«Мученици твои, господи, не отвергъшеса тебя, ни отступиша от заповеди твоих». И паки: «Страдавше тебя ради, Христе, многиа муки претерпеша» и прочая мученичная [як в С1ЛС1, але кінець проминено].
М-65	Убивці б'ють М.	... яша святого за руце и за нозе, и растягше, немилостиво бияху его по всему телу [як в С-6 – С-7]...	Як в СтепенКн
М-66	М. терпить страждання	... его же мнози вои со страхом окружаху и его же страны трепетааху, сему скверныя руки касахуся нещадно [як в С-6 – С-7, далі промова М. і ще подробиці]	Як в СтепенКн
М-67	Доман відрізав голову М.	И абие един от них, Доман именем, иже преже христианин быв, потом же отвержеса веры христианския, сей убо законопреступник зело огорчився на святого, яко враг христианския веры, простер скверныя свои руки и отреза ножом честную главу святому исповеднику же и мученику великому князю М. и отверже ю прочь от тела, еще оно слово глаголя: «Христианин есмь» [майже як в С-6 – С-7, далі риторична похвала М.].	Як в СтепенКн
М-68	Ф. ганить татарську віру і славить християнську	–	–
М-69	Татари пропонують Ф. поклонитися і прийняти князівство	... поклонися солнцю, кусту и огню, и не токмо жив будеши, но и велику славу от царя приимеши и пред лице его внидеши и честию его насладишися и наследник будеши державе господина своего ...	Як в СтепенКн
М-70	Відмова Ф.	Добрый же подвигоположник светлейшею душею и светлым гласом отвещеваще глаголя: «Тако	Як в СтепенКн

		речете царю, понеже вестъ, яко аз Ф. единомыслен советник и тайбник [!?] бых державных правлений благочестия господина моего, великого князя М., его же княжения не хошю, ни славы, еже царь обещевает ми [і далі благочестива промова]».	
М-71	Федору відрізали голову	Сий священный глас великаго Ф. слышаще, сквернии татарове бесни бывше гневом, видеша бо его непреклонна пребывающа. И яко зверие сверепии... безмилостиво мучаху тако же, яко и великого князя, и плоть ему раздробиша. Последи же и честную главу его отсекоша, сице прирекши погании: «Яко иже не хотевше поклонитися солнцю, недостойни суть и зрети на нь».	Як в СтепенКн
М-72	Кінець М. і Ф.	Ти тако пострадаша, благодаряще Христа, предаста святеи свои души в руце богови, святая и новоявленная исповедника же и мученика месяца септября в 20.	Як в СтепенКн
М-73	Тіла М. та Ф. кинули псам, але пси багато днів їх не торкали	Священная же телеса святых и добропобедных мученик суровии варвари во пустая места повергоша, яко да зверие и птицы снут их...	Святая же телеса их повержена бысть псом на снадение...
М-74	Над тілами з'явився вогненний стовп	На многи же ноци всем явишася столпове огнени над святыми телесы их, сияюще пресветлыми зарями и свеща многи горяще...	... столп огнен явися над телесех ею, сияюще пресветлыми зарями, свеща горяща и пениа аггельская слышаху на утверждение христианом, и на обличение тем, еже оставше бога истиннаго и поклоняхуся твари, и на устрашение поганым [майже як в С1ЛС1].
М-75	Їх тіла зберегли	По времени же сшедшася ту	Як в СтепенКн

	якісь християни	прилучившии благочестивии собраша честная их телеса и погребоша со многим благоговением.	
М-76	Вшанування пам'яті М. і Ф. у Ростові	–	–
М-77	Дата загибелі М. і Ф.	[Перенесено вище, в М-72]	[Перенесено вище, в М-72]
М-78	М. і Ф. моляться за нас	Сия преславныя подвиги!... Но, о мученицы великоименити исповедницы... ныне же наипаче заступайте нас от всякого навета врагов [і далі ще багато пишних слів]	Як в СтепенКн
	Подано епізодів	62	66
	Пропущено епізодів	27	23

Примітки

У лічбі епізодів враховано, що ці тексти містять 10 додаткових епізодів.

1. Різні рукописи Степенної книги, використані у виданні 1908 р., містять дрібні різночитання (переважно окремі слова). Я використав у своїх виписках варіанти там, де вони дають кращий, зрозуміліший текст, ніж основний список.

2. Оце *сам* тут зайве, бо немає згадки про Менгу-хана.

3. Весь епізод запозичено з кінцевому підсумку з ІпатЛ, але цей фрагмент ІпатЛ наявний і в інших великоруських літописах.

4. Текст СтепенКн зіпсовано, правильний текст – в ЛЛЗ.

5. Тут використано промову Ф. до М. (М-51).

6. Оцей і наступний епізоди досить подібні до відповідних епізодів С1ЛС1.

Зауваження до текстів Степенної книги

Андрій (Афанасій) – автор Степенної книги

Дослідники досить упевнено пишуть, що Степенна книга – твір протопопа Андрія (пізніше ченця Афанасія, московського митрополита). Так і я буду називати його автором, покладаючись на попередніх дослідників [я спираюсь на енциклопедичну статтю: *Покровский Н. Н. Афанасий (в миру Андрей)*, митрополит Московский. – Словарь книжников и книжности Древней Руси, Ленинград, Наука, 1988 г., вып. 2, ч. 1]

Спаський собор у Переславлі-Залеському. Фото М. І. Жарких 23.08.1976 р.

Благовіщенський собор московського Кремля.

Фото М.І.Жарких, 6.09.1976 р.

Про Андрія відомо, що він був священиком собору в Переславлі-Залеському. Десь у 1549..1550 роках почався стрімкий злет його кар'єри: він був переведений до Москви, і не просто до Москви, а до Кремля, і не просто до Кремля, а до Благовіщенського собору, в якому він служив протопопом. Цей собор – домова церква московських царів, і природно, що Андрій став духівником царя Івана 4-го. Слід думати, що все це відбулося не просто з відома митрополита Макарія, дуже впливового при царському дворі, а й за його прямої участі.

Андрій був і надалі дуже близьким до Макарія і останній дивився на Андрія як на свого наступника у митрополії. В 1562 р. Андрій постригся в ченці з іменем Афанасія в Чудовому монастирі (це теж Московський Кремль), відвідував Макарія під час його смертної хвороби (помер 31.12.1563 р.) і займався його похороном. На початку 1564 р. новоспечений чернець (мав заледво два роки чернечого стажу) був висвячений на митрополита.

Можна досить упевнено думати, що Андрій був помічником Макарія в його культурних планах, і саме Макарій був ініціатором роботи над Степенною книгою, котру Андрій розпочав у 1560 році і закінчив не пізніше грудня 1563 року, тобто ще за життя Макарія, хоча старий митрополит навряд чи мав сили детально нею займатись.

Зі смертю Макарія цар Іван остаточно звільнився від сторонньої опіки, котру відчував з боку старшого за віком і дуже всіма поважаного митрополита. І от на початку 1565 року розпочалося введення опричнини – репресивного апарату, підпорядкованого особисто царю. Намагання Афанасія пом'якшити божевільну політику царя тільки стягнули на нього незадоволення, і 19 травня 1566 року Афанасій залишив кафедру і повернувся до Чудова монастиря. Причиною відставки була саме опричнина, бо 25 липня того ж 1566 р. при висвяченні наступного митрополита Филипа з нього взяли зобов'язання «через опричнину митрополії не полишати».

Після 1566 р. відомості про Афанасія зникають, вважається, що він помер між 1568 і 1575 роками.

Сказання про Михайла і Федора у Степенній книзі

Яке відношення мають наведені відомості до СМФ? – Пряме й безпосереднє.

Макарій, як ми здогадувались вище, був ініціатором написання Похвального слова Льва Філолога і безсумнівно читав його перед тим, як віддав до вписування у Великі мінеї четії. Я думаю, історична концепція ПСЛФ справила враження на Макарія і стала тим зерном, з якого розвинулась Степенна книга. В останній було узято на озброєння і розвинуто ідеї одного центру влади для всієї Русі (звідки зовсім недалеко до ідеї самодержавства) та послідовного переносу центру влади з одного міста до іншого.

В цілому Степенна книга була історією правлячої династії Московського царства, не історією народу, чи держави, чи території, і за цим династичним принципом викладається історія Росії / СРСР / Росії аж до наших днів, не тільки до Карамзіна, як доводиться подекуди читати.

Цілком природно, що Андрій теж читав ПСЛФ, і цей твір справив на нього сильне враження, так що новий текст СМФ у Степенній книзі має виразні сліди використання ПСЛФ. В наступній таблиці наведено деякі приклади текстуальних збіжностей:

Епізод СМФ	ПСЛФ	Степенна книга
М-20	Възвращающу же ся безбожному кагану в своя, заповѣдь положи, яко да велиции князя и мѣстоблюстителе, грададръжци же и мѣстници, хотящии	И тако заповедь безумну предложи, яко да велицы князи, градодержцы же и местоблюстители, хотящи восприяти своя хоругви же и областия, и тем повеле восходити во Орду и кийждо от руки его

	въсприати своя хоругви же и областиа, въсходят в Орду и от кагановы руки кыйждо свою власть да въсприимет, покаяряся и работая варваром, на мѣстѣ своем сѣдя.	власть да восприимет...
М-22	Но понеже заповѣдь мучителя разумѣша, еже въсходити в Орду, оттуду власти взимати, и тако ни единого покая, ни ослабы получивше, вси к каганови в Орду идяху.	И от такового злокозненного умышления благочестивии и единого покая ни ослабы получиша: вси во Орду идяху.
М-23	Мръзскый же Батые постави влѣхвы ввводителя быти русским князем к себѣ. Въвожение же зѣло лукаво злохитрый умысли...	Богомерзкий же Батый... волхвы постави, да приходящим к нему князем ввводители будут. Ввожение же зело лукаво злохитрый умысли...
М-25	... смѣхъ есть истинным богочетцем сие безумие... не буди мнѣ и всякому христианину, единою та оплевавшу истинному богочетцу .	Благочестивии же наши князи не разумеша, яко истинным богочетцем неподобно сие.
М-26	Аще бо князя отступники сътворит, и на церковь что удобь възмощи, таже и христианское имя в Руси сътворить.	... иже князя отступники хотя сотворити и тако надеяшеса удобь и на церковь възмощи и христианское имя на Руси упразднити.
М-26	Обаче безумный безумнѣ поучится тщетным [1]: Церкви бо женихъ есть Христос [2], и тѣмъ свою невѣсту чистую, неборимую съблюде [3].	Но обаче безумный все поучается тщетным: Христос бо есть женихъ церкви, ей же ни самая адава врата не одолеют...
М-26	свѣтлый князь, слово подвижа, Михаил... Пресвѣтлаго же Михаила князя великаго... Уже и свѣтлаго Михаила великаго князя... (всього 7 разів)	... светлого Михаила великаго князя...
М-28	[М.] весь слезен бываше, печалию и скръбию душу свою по братиах прободаше...	... скорбию душу свою по братиах прободаше и весь слезен бываше...
М-28	Не трѣпя же намнозѣ злослутию сему обноситися...	И того ради не терпя на мнозе злослутию сему обноситися...
М-28	... състрѣляти самого того диявола, и еже съсѣщи главу невидимому змиеву, и уставити злочестиа велѣние, спасти же прочаа, иже еще вреду	... состреляти самого того диявола и сосещи главу невидимому змиеву, мучительскую же безбожную буюсть и злочестиа веление, обличив, низложити, спасти же непричастныя вредоумнаго

	непричастни, плѣненыя же душою оплѣнити к благочестию, край подвига – свою душу за люди Божия положить и еже за благочестие умерети.	веления, пленных же душа отпленити ко благочестию, конечнее же и свою душу за люди божия положить и умерети за благочестие.
М-40-2	Сице того наказа доблественный Михаил, великий князь, безстудное его лице посрамив, на нем же и самого диавола обруга, понеже повелѣние Батыево попрано бысть свѣтлым князем Михаилом, и того злочестивыя уставы яко ничтоже положишася.	Сим отвещанием доблественный М. безстудное лице мучителево посрамив и повеление его попра, с ним же и самого дьявола обруга и поганых злочестивыя уставы яко ничто же положишася.
М-49	Ни бо токмо послании от кагана стужаху святому, во еже послушати во злочестие, но и князи русьтии мнози обѣсѣдяще его, моляху ласканьми, яко бы не предатися смерти, воспоминающе ему красоту мира сего, и леть богатства, и славу власти, и сладость жизни.	Не токмо бо посланнии от Батыя стужаху святому, но и князи русьтии мнози, обседающе его, иже с ним сущии, снedaющеся утробою, жалующе о сих и ожидающе неправедного убийства, моляху его ласканьми, воспоминающе ему жены любление и ласкание чад [4].
М-49	В тѣх ласкателех и великий князь ростовский присѣдя Борис. На того уже великих княжений начальное владычество преиде... Борис же не исправися по стопам праотца своего ходити...	Един же от тех ласкателей, князь Борис, на того бо тогда ростовское начальство преиде, и не исправися ходити по стопам отца своего, святого и добропобедного мученика и исповедника, вышереченного в книзе сей Василия, рекомаго Василька, сына Костянтинова... [5]
М-49	свѣтлому Михаилу съвѣщеваше недобрѣ	светлому М. недобре совещеваху
М-71	Сий слышавше сквернии татарове священный глас великаго Феодора, бѣсни бышя гнѣвом, яко звѣрие, от ярости устремишася на нь. И възхытивше его, скверныя своя руки нанесше на святаго, без милости мучяхуть и плоть ему сдробиша...	Сий священный глас великаго Ф. слышаше, сквернии татарове бесни бывше гневом, видеша бо его непреклонна пребывающа. И яко зверие сверепии... безмилостиво мучаху тако же, яко и великаго князя, и плоть ему сдробиша...
М-73	Тѣлеса же святою добропобѣдную мученику суроваа варварскаа рука в пустаа мѣста поврѣже, – мучителю тако повелѣвшу, яко «да, – рече, – звѣрие и птица снѣдят и».	Священная же телеса святых и добропобедных мученик суровии варвари во пустаа места повергоша, яко да зверие и птицы снedaют их...

1. Здається, натяк на Псалтир, 2, 1.

2. Послання до ефесян, 5, 25 – 27.
3. 2-е послання до коринфян, 11, 2.
4. Тут бачимо додаток до ПСЛФ, узятий із думки Федора (епізод М-50 в РПТ – С1ЛСІ).

5. Тут родовід Бориса подано правильно, за літописом, а не за ПСЛФ.

Число прикладів можна нарощувати і далі, але ясно і так, що Андрій щедро запозичував фрагменти із ПСЛФ. Вплив ПСЛФ проявився також у систематичному титулуванні Федора *синглитиком*, а в М-70 він названий ще й *подвигоположником* – це характерне слово вжито в ПСЛФ принаймні тричі.

Запозичував Андрій не самі тільки фрагменти, що видно із наступного риторичного уривку:

Оле неразумного усомнения и неподобнаго повинования князей наших!
Оле дияволя душегубителнаго злохитрства!
Оле пронырливаго мучительства злаго и лукаваго умышления!

Андрій показався не лише пильним, але й здібним учнем Льва, конструюючи свої риторичні формули за його ескізами.

Разом з тим Андрій дуже добре розумів, що історична книга, яку він писав – це не похвальне слово, і правил жанру треба дотримуватись. Тому він використав ряд інших джерел.

На початку твору маємо кілька запозичень із Никонівського літопису. Так, характерний вставний епізод М-4а, якого не було в жодному попередньому тексті СМФ, переїхав і до СтепенКн. Близькість СтепенКн до НикЛ проявляється в епізодах М-5 (генеалогія Михайла), М-15 (похід татар до Володави). Разом з цим Андрій відходив від НикЛ на користь інших джерел, наприклад, в епізодах М-28 та М-36 у нього немає згадок про князя Бориса, доданих в НикЛ всупереч давнішим текстам.

Епізоди М-16 – М-18, відсутні в НикЛ, подані у СтепенКн за РПТ чи С1ЛСІ. Немає в НикЛ також епізодів М-26, 31, 52, 61, 62 які знову з'являються в СтепенКн на своєму місці.

В епізоді М-23 бачимо пряме запозичення із ТПС: «огнь некак, не яко действен, но волшвением повеле устроити» (можливо, джерелом був текст С-7 із Великих міней четіих, котрі Андрій безперечно знав). Епізод М-27 також є переробкою ТПС в дусі улюбленого Андрієм самодержавства: «на своем **самовластном** отъческом столе во граде Чернигове седе» (в давніші часи досить було би вказівки на те, що він посів батьківський стіл). Так само незначною переробкою ТПС є епізоди М-35, 40, 43, 52, 59 – 67, 72. В епізоді М-49 маємо поєднання великої цитати із ПСЛФ та промови Бориса, узятої із ТПС.

В епізоді М-45 Андрій, об'єднуючи тексти різних джерел, трохи перестарався, і вийшло, що Батий дуже розлютився (як в РПТ та РЛТ) і наказав Єлдезі діяти лагідно (як в НикЛ). Але структурно цей епізод знаходиться в тій самій позиції, як в РПТ – РЛТ, не в позиції М-53, як у ТПС. Цей структурний вплив РПТ – РЛТ маємо і в епізоді М-47, який дає політичну декларацію Михайла, хоча текстуально декларація близька до епізоду М-55 в ТПС. Слідом на нею переїхала із позиції ТПС – М-56 в позицію М-47а і богословська декларація Михайла; і діалог Михайла та Єлдеги перенесено з позиції М-57 (ТПС) в позицію М-48 (як в РПТ – РЛТ).

Вставний епізод М-60а в СтепенКн – це переставлений на нове місце епізод М-52 із С-7: саме в С-7 ми маємо характерне поєднання фраз «его же преже помянухом» та «снем с себе мечь свой».

Зі спостережень над джерелами вирисовується наступна картина роботи Андрія над СМФ. Він залучив багато різних джерел і слушно узяв за структурну основу давній текст РПТ (чи С1ЛСІ). Він активно використав текст Пахомія Серба (С-7), але запозичення з нього розклав відповідно до структури РПТ. На цей же структурний каркас він почепив багато фрагментів із Льва Філолога, ще й додав власну риторичку. В історичному вступі до твору він використав НикЛ.

Виходить, метою Андрія було зберегти фактичну основу оповідання, як то личило історичній праці, і прикрасити її пишною риторикою, як вимагали літературні смаки його часу.

Таким чином, походження СМФ у Степенній книзі виявилось набагато складнішим, ніж собі уявляли попередні автори. Погляд М. Серебрянського, що СМФ у Степенній книзі є переробкою ТПС [НІС-1, с. 48 – 49], виявився цілком хибним.

Сказання про Михайла і Федора у Лицевому літописному зводі

Здавалось, Андрій довів текст СМФ до повної досконалості, і далі залишалось тільки переписувати його.

Та де там! В 1568 році, через 5 років після завершення Степенної книги, московські книжники розпочали новий, ще масштабніший літописний проект – Лицевий звід у багатьох томах, із величезної кількістю ілюстрацій. Їх навіть «мініатюрами» не випадає називати, бо там, де вони є, вони займають більшу частину площі аркуша, залишаючи для текста мало місця.

І от для цього зводу текст СМФ був знову перероблений. За основу було узятو Степенну книгу. Було використано також С-5 або С1ЛСІ. Епізод С1ЛСІ – М-3 переїхав у позицію ЛЛЗ – М-5; епізоди С1ЛСІ – М-8, 9 розміщені на новому місці ЛЛЗ – М-4б, 4в. Епізоди С1ЛСІ – М-14, 16 об'єднані в епізод ЛЛЗ – М-14. В епізоді ЛЛЗ – М-49, який в основному слідує СтепенКн, зроблена вставка із С1ЛСІ – М-49 («Бояре же Бориса Василковича глаголаша великому князю М.»), і кінець промови Бориса передано оцим боярам – аби вони не стирчали без діла. В епізоді М-52 також об'єднано тексти СтепенКн та С1ЛСІ. Епізоди ЛЛЗ – М-61, 62, 63, 64, 74 дуже близькі до відповідних епізодів С1ЛСІ. Всі перелічені епізоди можна було би запозичити з С-5, я волю думати про літопис на тій підставі, що ЛЛЗ – літописний проект, і для нього збирались літописні матеріали.

Епізоди СтепенКн – М-59, 60, 60а переставлено в нову позицію ЛЛЗ – М-62б, 62в, 62г, при цьому епізод М-58 подвоївся в епізод М-62а. Також епізод ЛЛЗ – М-62г подано не за СтепенКн – М-60а, а за НикЛ – М-51а. Це єдине, але досить розлоге й виразне запозичення із Никонівського літопису (більше цього епізоду немає ніде).

В цілому редакція ЛЛЗ, значно відходячи від свого прототипу, не показала великої літературної майстерності. Мета переробки, як і в більшості випадків з СМФ, залишилась мені незрозумілою. Думка Л. О. Дмитрієва, що текст ЛЛЗ є переробкою ТПС [Дмитриев Л. А. Сказание о убиении в орде князя Михаила Черниговского и его боярина Феодора. – Словарь книжников и книжности

Древней Руси, Ленинград, 1989 г., т. 2, ч. 2, [с. 412 – 416](#)], виявилась цілком хибною.

Також слід зауважити, що варіанти СМФ, похідні від Никонівського літопису, всі відзначаються дедалі гострішою антитатарською риторикою. Прикладів не наводжу, їх досить навіть у пороблених вище виписках.

ЧУДОВСЬКИЙ ТЕКСТ

Чудовський текст СМФ маємо в єдиному списку 16 ст., який походить із зібрання московського Чудова монастиря (Чуда архангела Михаїла у Хонах; знаходився в московському Кремлі). Його опублікував М. Серебрянський [НИС-2, с. 80 – 86] і присвятив йому значну частину свого дослідження [ч. 1, с. 49 – 55]. На стеммі я позначаю його як С-10.

Серебрянський слушно зауважив, що в основі тексту С-10 лежить С-3, зі значними додатками із С-7. Це підтверджують і мої спостереження:

	Епізод	С-10
М-1	Заголовок	С-6, 13
М-2	Автор	С-3
М-3	М. – християнин	–
М-4	Обов'язки християнина	ТПС [немає в С-3]
М-5	Походження М.	–
М-6	М. почув про прихід варварів	С-7 [немає в С-3]
М-7	Як бог карає грішників	ТПС [немає в С-3]
М-8	Напад татар	С-6, 13
М-9	Біблійні порівняння	–
М-10	Поразка Мстислава	–
М-11	Люди ховались у містах	ТПС
М-12	М. в Києві наказав убити татарських послів	С-7, зі зміною: М. був у Чернігові
М-12а	Історія Георгія Всеволодовича	Додано в С-10
М-13	М. утік до Угорщини	Розширено, з Федором і княгинею і з дітьми [1]
М-14	Інші люди тікали в далекі краї	–
М-15	Падіння Києва	–
М-16	Загибель і полон людей	РПТ
М-17	Мало людей залишилось, їх порахували	РПТ
М-18	і почали брати данину	РПТ
М-19	Князі і люди повертались / М. повернувся до Києва	РПТ, ТПС
М-20	Татари кликали їх [князів?] до Батия	С-2, С-5
М-21	Слова наказу	С-2, С-3, С-7
М-22	Князі поклоняються	РПТ, ТПС
М-23	Звичай Батия	РПТ

М-24	Татари приносять жертви	РПТ
М-25	Багато князів з боярами підкорились і просили собі волості	С-3
М-26	Татари давали їм [те що просили] і спокушали мирською славою	РПТ
М-27	М. перебував у Чернігові	С-3
М-28	М. вирішив поїхати до Батия і викрити його спокусу	С-3
М-29	М. приїхав до свого духовного отця	С-3
М-30	Промова духовного отця	С-3
М-31	Відповідь М.	С-2, С-3
М-32	Відповідь Ф.	С-2, С-3
М-33	Духовний отець пророкує мучеництво М. і Ф.	С-3
М-34	Духовний отець благословляє М. і Ф.	С-2, С-3
М-35	М. збирається в дорогу й їде	С-3
М-35а	Плач княгині	Додано в С-10 [2]
М-36	М. і Ф. приїхали до Батия	С-3
М-37	Наказ Батия волхвам	С-7
М-38	Волхви хочуть провести М. і Ф. крізь вогонь	РПТ, ТПС
М-39	Приготування вогнів	С-3 з додатком «волшебного огня» із ТПС – М-23
М-40	М. відмовляється пройти крізь вогонь і поклонитись ідолам	С-3
М-41	Політична декларація М.	–
М-42	Слова М. до Ф.	–
М-43	Волхви доповідають Батию	С-3
М-44	Єлдега (вельможа Батия) наказав мучити М. і потім наказав відрізати М. голову	–
М-45	Батий послав свого вельможу Єлдегу з наказом – поклонитися або померти	РПТ з додатком «стольника» з ТПС – М-53
М-46	Слова наказу	С-3
М-47	Політична декларація М.	С-3
М-48	Діалог М. та Єлдеги	С-3
М-49	Діалог Бориса та М.	С-3, С-4
М-50	Думка Ф.	С-3
М-51	Промова Ф. до М.	С-3
М-52	М. відмовляється від мирської слави	С-3 із заміною: «венец»
М-53	Батий послав свого вельможу Єлдегу з наказом – поклонитися або померти	–

М-54	Слова наказу	–
М-55	Політична декларація М.	–
М-56	Запитання Єлдеги і богословська декларація М.	–
М-57	Діалог М. та Єлдеги	–
М-58	Єлдега доповідає Батию	С-3
М-59	Наклеп Єлдеги на М.	–
М-60	Гнів Батия	–
М-61	М. і Ф. співають мученицький гімн	С-3
М-62	Причастя М. і Ф.	С-3
М-63	Остання відмова М. і Ф.	С-3
М-64	Гімн мучеників	С-3
М-65	Убивці б'ють М.	найближче – С-9, з додатком «Християнин есмь» з ТПС – М-67
М-66	М. терпить страждання	–
М-67	Доман відрізав голову М.	ТПС з додатком «севрюк родом» (перифразовано з С1ЛСІ) та слів Домана: «Не хотяще же солнцу поклонятись...» (із ТПС – М-71)
М-68	Ф. ганить татарську віру і славить християнську	–
М-69	Татари пропонують Ф. поклонитися і прийняти князівство	С-3
М-70	Відмова Ф.	С-3
М-71	Федору відрізували голову	С-3
М-72	Кінець М. і Ф.	С-3 з додатком «лета 6754»
М-73	Тіла М. та Ф. кинули псам, але пси багато днів їх не торкали	РПТ
М-74	Над тілами з'явився вогненний стовп	С-4, С-5
М-75	Їх тіла зберегли якісь християни	«Видев же се безбожный царь, убоявся и повеле телеса их взяти христьяном...», далі як в С-3
М-76	Вшанування пам'яті М. і Ф. у Ростові	–
М-77	Дата загибелі М. і Ф.	Вище, в М-72
М-78	М. і Ф. моляться за нас	С-3

1. Ясно, що автор С-10 не мав жодного поняття про склад родини Михайла.

2. На цьому місці княгиня трохи передчасно називає себе удовою, бо Михайло ще не помер, а тільки поїхав до Батия.

В деяких місцях маємо кращі збіжності з іншими текстами СМФ, але вони не змінюють загальної картини – об'єднання двох джерел на структурній основі С-3.

Доповнення М-35а, як слушно зазначив М. Серебрянський, запозичено з літописів, в яких плачі княгинь походять від першого такого взірця – плача Євдокії по князю Дмитру Івановичу (Донському, 1389 р.).

Що ж стосується додатку М-12а, то тут не можна погодитись із думкою М. Серебрянського: «В основе рассказа лежит народное предание о событиях завоевания северо-восточной Руси татарами, б. м. очень древнее» [НИС-1, с. 51].

Насправді це – пасквіль на князя Юрія Всеволодовича, оснований на літописній повісті про похід Батия. Послідовність подій в пасквілі така:

(1) Батий знищив рязанських князів і зруйнував рязанські міста (тут біблійні цитати);

(2) про це дізнався князь Георгій Всеволодович у Владимирі;

(3) Георгій перелякався і не знав що почати;

(4) Георгій удався до старця Каламісо, який нічого йому не сказав;

(5) Георгій послав до Каламісо свою дочку Феодору, якій старець відповів біблійними цитатами;

(6) Георгій бачив у сні видіння і зрадив;

(7) Георгій пішов до іншого старця, який біблійними цитатами пояснив: видіння віщує лихо;

(8) Батий прийшов із великою силою агарянською (не татарською!), узяв Владимир, Ярославль та інші міста, убив Георгія і всіх синів його і всіх родичів його, і полонив усю землю Суздальську, як віщували старці.

Цілком очевидно, що це – скорочений виклад літописної повісті (епізоди 1, 2, 8), розбавлений великою кількістю біблійних цитат. Нічого **народного**, а тим більше **усного** тут немає й бути не може – це чисто книжний витвір.

Іменування татар *агарянами*, тобто мусульманами – дуже пізня риса. Татари 16 ст. справді були мусульманами, і їх можна було евфемістично звати агарянами, але до батиевих татар ця назва прикладена «оплошно и не справясь с делом».

Так само пізньою рисою є іменування князя **Юрія** Всеволодовича – **Георгієм** (це базова грецька форма імені). В усіх літописах від Лаврентіївського (1304 р.) до Воскресенського (1541 р.) включно цей князь зветься Юрієм, і навіть у Лицевому зводі (1568 – 1576 рр.) він – Юрій. Тільки Степенна книга (1560 р.) систематично зве його Георгієм.

Дочка Юрія-Георгія у контексті владимирської катастрофи 1238 р. згадана в усіх літописах, починаючи від Лаврентіївського, але її ім'я – Феодора – вперше і востаннє з'являється у Тверському літописі (1534 р.) [ПСРЛ, 1863 г., т. 15, стб. 369].

Отже, якщо надавати значення формі імені *Георгій* і добавчати тут вплив Степенної книги, то Чудовський текст можна було би датувати останньою третиною 16 ст. Мета ж цієї переробки цілком незрозуміла. Здається, що автор дуже хотів вписати кудись зазначені вставні оповідання, і не знайшов для цього кращого місця, як Сказання про Михайла та Федора.

Короткі проложні тексти (16 – 17 ст.)

Пізні короткі проложні тексти (16 – 17 ст.), на відміну від розглянутих вище ранніх коротких текстів, виникли з необхідності скоротити СМФ до розміру типової проложної статті.

Маємо два таких скорочення, Одне походить із рукописів 16 ст. і було опубліковано М. Серебрянським під назвою «загально-руська редакція СМФ» [НИС-2, с. 52]. Я позначаю цей варіант як С-11. Пізніше з його використанням було написано варіант для друкованого Пролога (С-12).

До друкарського верстата СМФ уперше дісталось у Москві в 1642 році. Там ще в 1641 році почали були друкувати Пролог і надрукували перший том (вересень – лютий). Не закінчивши це видання, друкарі розпочали в 1642 р. нове, до якого було включено понад 20 статей про російських святих, серед них і потрібне нам СМФ, котре я скорочено позначаю як С-12. В 1643 р. було надруковано другий том цього видання (березень – серпень).

Я користувався сканом примірника Російської державної бібліотеки: [Пролог](#), первая четверть (сентябрь-ноябрь). – Москва : Печатный двор, 16 декабря 1642 [15.12.7150 – 16.12.7151]. – [882] с. [висловлюю вдячність Вірі Ченцовій за вказівки на скани]. Сторінки цього видання не нумеровані, у скані СМФ знаходиться на с. 161 – 165. [В сильно скороченому і непридатному для науки вигляді СМФ із цього Пролога передруковано в книзі: Литературный сборник 17 века Пролог. – М.: Наука, 1985 г., с. 180 – 181.]

Склад цих варіантів можна подати так:

	Епізод	С-11	С-12
М-1	Заголовок	В той же день убиение святою мученику великаго князя Михаила Черниговскаго и боярина его Феодора от Батыя царя	С-11
М-2	Автор	–	–
М-3	М. – християнин	[Як в С-1, кінець:]... славу суетную , иже есть худжешее паучины.	С-1, С-11, С1ЛСІ, ВПЛ, ВЛ
М-4	Обов'язки християнина	–	–
М-5	Походження М.	–	–
М-6	М. почув про прихід варварів	–	–
М-7	Як бог карає грішників	–	–
М-8	Напад татар	В лето 6746 бысть нахождение безбожного царя Батыя...	С-11
М-9	Біблійні порівняння	Яко же при Нои и при Лоте...	–
М-10	Поразка Мстислава	–	–
М-11	Люди ховались у містах	–	–

М-12	М. в Києві наказав убити татарських послів	–	–
М-13	М. утік до Угорщини	–	–
М-14	Інші люди тікали в далекі краї	–	–
М-15	Падіння Києва	–	–
М-16	Загибель і полон людей	–	–
М-17	Мало людей залишилось, їх порухували	–	–
М-18	і почали брати данину	–	–
М-19	Князі і люди повертались / М. повернувся до Києва	–	–
М-20	Татари кликали їх [князів?] до Батия	Царь же Батый призываа их лестию...	С-11
М-21	Слова наказу	–	–
М-22	Князі поклоняються	–	С-11
М-23	Звичай Батия	и повеле поклонятися идолом канови [1] и кусту и огневи.	–
М-24	Татари приносять жертви	–	–
М-25	Багато князів з боярами підкорились і просили собі волості	И мнози идоша сквозе огонь и поклонишася идолом славы ради света сего	–
М-26	Татари давали їм [те що просили] і спокушали мирською славою	и душа своя погубиша	–
М-27	М. перебував у Чернігові	–	РПТ, РЛТ, ТПС, але ніде нема згадки про Ф.
М-28	М. вирішив поїхати до Батия і викрити його спокусу	–	РПТ, РЛТ
М-29	М. приїхав до свого духовного отця	–	Тут М. одразу просить благословення постраждати за віру
М-30	Промова духовного отця	–	–

М-31	Відповідь М.	–	–
М-32	Відповідь Ф.	–	–
М-33	Духовний отець пророкує мучеництво М. і Ф.	–	–
М-34	Духовний отець благословляє М. і Ф.	–	... поучил я довольно от святого писания и благословив я... – перефразовано ТПС
М-35	М. збирається в дорогу й їде	–	–
М-36	М. і Ф. приїхали до Батия	–	Є скрізь
М-37	Наказ Батия волхвам	–	–
М-38	Волхви хочуть провести М. і Ф. крізь вогонь	–	Царь же нужаше ею поклонитися солнцу и огню.
М-39	Приготування вогнів	–	–
М-40	М. відмовляється пройти крізь вогонь і поклонитись ідолам	«Мы, царю, поклоняемся и святей живоначальней трици, отцу и сыну и святому духу».	Она же царево повеление преобидета и идолом его не поклонистася.
М-41	Політична декларація М. (1)	–	–
М-42	Слова М. до Ф.	–	–
М-43	Волхви доповідають Батию	–	–
М-44	Єлдега (вельможа Батия) наказав мучити М. і потім наказав відрізати М. голову	–	–
М-45	Батий послав свого вельможу Єлдегу з наказом – поклонитися або померти (1)	Царь же възярився и повеле стольнику своему Ельдеге убити святых исповедник.	Царь рече: «Почто повеление мое преобидета и богом моим не поклонистася, солнцу и огню?»
М-46	Слова наказу (1)	–	–
М-47	Політична декларація М. (2)	–	М. же рече: «Недостойно есть христианом поклонятися твари паче творца...» – ТПС – М-40
М-48	Діалог М. та Єлдеги (1)	–	–

М-49	Діалог Бориса та М. (1)	–	Мнози же приходжаху ко святому М. от своих ему и моляху его, глаголюще: «Сотвори волю цареву». – С-5, РЛТ, ТПС, НикЛ., СтепенКн
М-50	Думка Ф.	–	–
М-51	Промова Ф. до М.	–	–
М-52	М. відмовляється від мирської слави	–	–
М-53	Батий послав свого вельможу Єлдегу з наказом – поклонитися або померти (2)	–	Слышав же царь, яко не возможе святого увещати ласканием словес своих, ни прещением смерти устрашити... – НикЛ, ПСЛФ, СтепенКн
М-54	Слова наказу (2)	–	–
М-55	Політична декларація М. (3)	–	–
М-56	Запитання Єлдеги і богословська декларація М.	–	–
М-57	Діалог М. та Єлдеги (2)	–	–
М-58	Єлдега доповідає Батию	–	–
М-59	Наклеп Єлдеги на М.	–	–
М-60	Гнів Батия	–	–
М-61	М. і Ф. співають мученицький гімн	–	–
М-62	Причастя М. і Ф.	–	–
М-63	Остання відмова М. і Ф.	–	–
М-64	Гімн мучеників	–	–
М-65	Убивці б'ють М.	–	И повеле Батый святого растягнути за руце и за нозе и бити немилостиво по всему телу его... – ТПС
М-66	М. терпить страждання	–	–
М-67	Доман відрізав голову М.	И убиен бысть великий князь М. за святую веру крестьянскую,	ТПС

М-68	Ф. ганить татарську віру і славить християнську	–	–
М-69	Татари пропонують Ф. поклонитися і прийняти князівство	–	ТПС
М-70	Відмова Ф.	–	ТПС
М-71	Федору відрізали голову	такоже и Ф. боярин его убъен быть за честное исповедание Христа бога нашего.	ТПС
М-72	Кінець М. і Ф.	–	ТПС
М-73	Тіла М. та Ф. кинули псам, але пси багато днів їх не торкали	–	РЛТ, ТПС
М-74	Над тілами з'явився вогненний стовп	–	ТПС
М-75	Їх тіла зберегли якісь християни	–	ТПС, НикЛ, ПСЛФ
М-76	Вшанування пам'яті М. і Ф. у Ростові	–	–
М-77	Дата загибелі М. і Ф.	–	–
М-78	М. і Ф. моляться за нас	–	–

1. В інших списках – *кановичам, каменеви.*

Короткий текст С-11

Спільних епізодів між С-1 та С-11 – всього 6, що становить 50 % від коротшого тексту С-11. При цьому однаковий зміст епізодів М-8 та М-71 викладено зовсім різними словами.

Порівняння С-11 із групою коротких літописних текстів показує, що вони мають тільки 3 спільних епізоди, і то викладені різними словами. Отже, ці тексти не пов'язані між собою.

Порівняння С-11 з розлогими літописними текстами 15 ст. показало, що епізод М-3 має приблизно однаковий вигляд в С-11, С1ЛСІ та ВПЛ, тому два останніх літописи були обрані для докладнішого порівняння. Всі 12 епізодів С-11 присутні в обох літописах, при цьому 6 викладено приблизно однаково, а зміст інших 6 епізодів передано в С-11 та в літописах різними словами.

Далі, порівняння С-11 з С-2 із групи розлогих проложних текстів показало, що тільки 10 епізодів С-11 знаходять відповідність у значно довшому тексті С-2, а два епізоди в останньому проминено, зокрема, важливий (на мою думку) епізод М-3. Тільки в епізоді М-8 С-11 подає рік події і тим показується ближчим до С-2, ніж до літописів, які числа року в М-8 не подають.

Таким чином, С-11 є скороченням літописних текстів, скоріше за все, СІЛСІ. Маючи перед собою літопис, автор С-11 міг узяти з нього і дату походу Батия, не звертаючись до інших варіантів СМФ.

Короткий текст С-12

Автор С-12 створив сильно скорочену комбіновану редакцію, в якій на початку цілком виразно слідував С-11, а потім перейшов на ТПС. При цьому скороченні повністю випав Єлдега, цар все робить сам. Також випала політична декларація Михайла, а залишилась тільки його відмова поклонитися. Внаслідок такого скорочення в С-12 немає ніяких характерних структурних рис.

Тільки в епізоді М-53 видно запозичення з НикЛ чи подібного тексту (ПСЛФ, СтепенКн) – дуже характерної спроби Батия власкавити Михайла.

Текст зазнав сильного спрощення і став більш прямолінійним (Михайло не пропонує Батию компроміс).

Надалі упродовж 17 – 19 ст. Пролог мав ще багато перевидань, але їх розгляд виходить за рамки моєї теми.

Текст Дмитрія Туптала

Димитрій – автор Четьїх міней

Данило Савич Туптало (1651 – 1709 рр.) в 1668 р. постригся у ченці з іменем Димитрій. В 1684 р. він оселився у Києво-Печерській лаврі і розпочав свої найбільшу літературну роботу – Четїї Мінеї, перший том яких (вересень – листопад) був надрукований у лаврі в 1689 р.

В 1702 р. Димитрій став митрополитом ростовським, тому його часто звать Димитрієм Ростовським. У Ростові він і закінчив свої Мінеї (1705 р.).

Хоча Димитрій користувався Великими мінеями четїїми Макарія, текст СМФ він подав у власній переробці, яка спирається на ВМЧ (С-7). Скорочено я буду посилатись на нього як ТДТ. Оскільки до е-передруку видання 1689 року наука поки що не дійшла, я користувався [виданням Києво-Печерської лаври 1764 р.](#), зісканованим в Петербурзі в 2009 році. Сторінки видання не нумеровані, у скані це с. 225 – 233.

Аналіз тексту Дмитрія

Вступна частина ТДТ основана на епізоді ТПС – М-7 (як бог карає грішників), але його розпросторено новими біблійними цитатами і прямим порівнянням: як у давнину бог покарав Ізраїль, так пізніше було й «нашей земле Российской».

Напад татар (ТПС – М-8) викладено такими словами:

Попусти убо на нас прийти безбожным и безчеловечным варваром, яже нарицаются татаре, с нечестивейшим и беззаконнейшим царем их Батыем, иже в безчисленном множестве силы своая поганския на Российскую нашу землю нашедше, в лето бытия мира С҃҃҃҃С [6746], воплощения же бога слова в лето АСЛИ [1238]...

Там, де Пахомію знадобилось 45 знаків, Дмитрій витратив аж 279, або в 6.2 рази більше. Поговоривши ще про руїну від татар, Дмитрій завершив словами пророка (Ісайя, 1, 19 – 20): «Аще же не послушаете мене, меч вы пояст», якими

закінчується епізод ТПС – М-7. З цього можна вивести, що в ТДТ маємо досить вільну перекомпоновку ТПС.

Певну родзинку містить родовід Михайла:

... Великий князь Киевский и Черниговский Михаил, сын Всеволода Чермнаго, внук Ольгов...

Це – запозичення із ТверЛ – М-1: тільки в ньому маємо іменування Всеволода – Чермним, і тільки в ньому Михайло виставлений онуком Олега (помилково, але точно так, як у ТверЛ). На цьому місці важливо відзначити: Толстовський список ТверЛ (РНБ, F.IV.214) переписано за наказом економа Києво-Печерської лаври Пантелеймона Кохановського близько 1681 р. [Клосс Б. М. Предисловие. – ПСРЛ, 2000 г., т. 15, с. 8]. Тим-то й не дивно, що Дмитрій знав про цю книжкову новинку і скористався з неї.

Далі йде похвала християнським чеснотам Михайла (здається, складена Дмитрієм), і згадка про «любимого себе боярина... именем Феодора».

Після цього вступу починається власне оповідання – цитатою із Синописа [цитую за перекладом Ірини Жиленко: [Синопис Київський](#). – Лаврський альманах, 2002 р., спецвипуск 2, с. 78]:

Синопис	ТДТ
Року від сотворіння світу 6748, від Різдва 1240, коли княював у Києві Михайло Всеволодич, прислав злочестивий Батий татар своїх поглянути на Київ.	Сущу тому благоверному и христолюбивому князю на великом княженни Киевском, присла злочестивый Батый татаров своих соглядати Киев.
І побачивши велич та красу його, [ті] здивувалися. І повернувшись, повідали Батієві про преславний град Київ.	Тии же видеvше величество и красоту его, удивишася, и возвращешся поведаша Батью о преславном граде Киеве.
Знову ж Батий послав до князя Михайла в Київ, намовляючи його поклонитися йому.	Паки же Батый посла ко князю Михаилу в Киев, прелщая его, да поклонится ему.
Михайло ж князь перебив послів Батієвих,	Великий же князь Михаил, разумев прелесть их, яко лукавством хотят взяти град и опустошити его, слышав бо от безбожных тех варвар, яко всех, аще и волею предающихся и поклоняющихся им, немилостиво избивают; повеле убо послов тех погубити.
а сам втік із Києва в Угри.	Таже уведав о находящей великой татарской силе, яже во многом множестве (бе бо воинства шесть сот тысяч), яко пружи , на всю землю Российскую найде, и взиmаше крепкия грады; и разумев, яко не возможно Киеву от приближающихся врагов быти целу бежа во Угры со боярином своим Феодором, и бяше пришлец в земле чуждей...

На цьому прикладі ми бачимо і залежність ТДТ від джерела (два посольства татар до Києва, а не одно, як скрізь), і спосіб думання Дмитрія (він дає Михайлу

цілком раціональні міркування, як сучасний історик), і його літературний стиль (розпросторення тексту джерела і гостра антитатарська риторика).

Оце характерне «яко пружи» (саранча) походить, здається, з Одкровення Мефодія Патарського. Про поширення племені біблійних агарян там сказано:

Исполнися земля племени их, беху бо мнозы **яко пружии** на земле ходжаху [Истрин В. М. [Откровение Мефодия Патарского](#) и апокрифические видения Даниила в византийской и славянорусской литературах. – М.: 1897 г., тексты, с. 87].

Далі в НІЛСІ (6746 / 1238 р.) читаємо:

В то лето придоша иноплемьници, глаголемии Татарове, на землю Рязанскую, множество бещисла, **акы пружи**; и первое пришедше и сташа о Нузле, и взяша ю, и сташа станомь ту.

Те саме очікувано стоїть і в НІЛМІ. Однак цих *пружив* немає в літописах, залежних від Лаврентіївського (СІЛСІ, МЗ1492, НикЛ), хоча сам топонім Нузла / Нуза там зафіксовано.

Тому я думаю, що з усіх можливих джерел Дмитрія слід віддати перевагу Тверському літопису [ПСРЛ, 1863 г., т. 15, стб. 366], де цей вираз прикладено не до рязанського епізоду, а до всієї Руської землі.

Описавши знищення Києва татарами, Дмитрій додає наступну сентиментальну тираду:

Сия вся в Российской земле сбывающаяся князь Михаил во странствовании сый слышав, рыдаше неутешне по единоверной своей братии и по опустении земли своя.

У Пахомія Серба (М-19) сказано зовсім інакше:

Слышав же сия великий князь Михаил бывающая в отечестве его, и абие болит душею, и сердцем снедается, и о беззаконии **негодует** нечестивого царя; и верою вооружився, **якоже Давид на Голиафа...**

У виділених мною словах Пахомія маємо мотив **опору** татарам, який зник у Дмитрія. А це – зміна ідейного спрямування твору, хоча локальна й мало помітна.

Далі Дмитрій дуже вільно, з великими самостійними додатками, переповів епізоди М-17, 18, так що конкретне джерело запозичення встановити не можна. В епізоді М-19 (повернення Михайла) знову маємо запозичення із Синописиса:

Синописис	ТДТ
і саму до Небес подібну церкву Пресвятої Богородиці Печерську осквернили, від усіх прикрас оголили, і хрест з глави церковної золотокований знявши, верх до половини церкви по вікна згідно веління проклятого Батия зруйнували.	И прииде [Михаил] первее в Киев, и виде места святая пуста, и небеси подобную церковь печерскую до полу разоренную, плакася горко; таже иде во Чернигов.

В епізоді М-20 (татари кликали до Батия тих, що повернулися) маємо значні зміни: «мало отдохнувшя от бежания» (ТПС) ⇒ «и едва мало отдохнувшу ему от пути» (ТДТ). Епізод переосмислено так, що татари кликали власне Михайла «якоже и прочих князей российских». Це вийшло дуже нещасливо, бо виходить, що наступні епізоди поклоніння стосуються Михайла. Після слів наказу «... не поклонившимся ему», котрі є в усіх варіантах СМФ, в ТДТ йде доповнення: «Грядите убо и дадите ему [Батью] поклон, и данники ему будите, тако в жилищах своих пребывайте». В цілому цей епізод є докорінною переробкою ТПС.

Так само ґрунтовно перероблено епізоди М-23 – М-26, де згадані не одні волхви, а ще й «жрецы татарские», поклонялись треба «идолом, кану, и кусту, и солнцу» (оцей *кан*, який одразу був мало зрозумілий писарям СМФ, у Дмитрія остаточно перетворився на предмет поклоніння). Також Дмитрій додав цілком раціональну мотивацію поведінки князів:

И мнози от князей российских страха ради царева и **восприятия ради княжения своего**, то сотвориша.

Епізоду М-24 (татари приносять жертви) немає в С-7 – він є в інших варіантах ТПС, також у ТверЛ.

І тільки коли Дмитрій дійшов до епізоду М-28, з'ясувалось, що все попереднє не стосувалося Михайла, і відновлено протиставлення: всі князі поклоняються – Михайло ж веде себе інакше. Але перероблено цей епізод також невдало. В усіх попередніх варіантах СМФ Михайло вирішує їхати до Батія і викрити його облуду (М-28), і це – перший його крок до подвигу. З цим наміром від їде до духовного отця, котрий передбачає загибель Михайла. Однак Михайло не зважає на загрозу і залишається при своєму намірі (М-31 – 34), і це – другий крок до подвигу.

В ТДТ все це спрощено і складено в одну купу: Михайло вирішує їхати до Батія, сповідувати перед ним Христа і пролити кров за Христа – тобто він одразу знає про свою загибель, і степенування подвигу зникло. (Подібне спрощення можна побачити в С-12 – М-29. Не беруся судити, чи Дмитрій використав це видання, чи зробив таке скорочення незалежно.)

Далі в цьому ж епізоді Михайло нараджується із Федором щодо свого наміру, і дістає схвалення Федора. Оцю **нараду** маємо тільки в С-8 та у Степенній книзі («Тако пресветлая сия двоица, великий князь Михаил и синглит Феодор, единомдушно [!] совещаста пременити мимотекущими присносущная»). Але у ТДТ Федір – *советник*, і «протокол наради» викладено просто та зрозуміло. Джерело тут неясне, можливо, що Дмитрій склав цей текст самостійно.

Промова духовного отця (М-30) в ТДТ трохи скорочена проти ТПС і доповнена деякими фразами. Наприклад, «брашно же и питие да не внидеть во уста твоя» (ТПС) ⇒ «да ничто же внидеть от скверных идоложертвенных брашен во уста твоя» (ТДТ).

Стилізація відповіді Михайла і Федора (М-31) найближча до С-6 та С-7. Благословення духовного отця (М-32) та поїздка до татар (М-33) основане на ТПС, з додатками, внесеними Дмитрієм.

В наказі Батія волхвам (М-37) знову діють «волхвы **и жрецы**» і з'являється новий мотив, якого не було ніде раніше: «и идолам кланятися **да принудят**».

Відмова Михайла (М-40) значно перероблена: «Не подобает христианам сквозе той огонь ити, **его же нечестивии имеют во бога**, аз же христианин есмь» – і далі приблизно так, як в усіх попередніх текстах. Виділене доповнення дуже недоречне, бо виходить, що Михайло таки лаяв татарську віру, і донос Єлдеги не був безпідставним (як подано у ТПС).

В епізоді М-43 Батію про відмову Михайла повідомляють знову не просто волхви, але «волхвы **и жрецы**», і вони не просто присоромлені, але «исполнишася студа **и ярости**». В основі епізоду лежить ТПС, але Дмитрій поробив додатки.

Далі бачимо в ТДТ характерну структурну особливість ТПС – пропуск епізодів М-45 – 48, перенесених нижче по тексту.

В епізоді М-49, так само основаному на ТПС, Дмитрій переробив склад «тих, що прийшли з Михайлом». У нього це «инии россиястии князи, с ним [Михаилом] на поклонение к царю пришедшии». Відповідно і промову виголошує не один Борис, а всі вони разом. Зроблено й інші доповнення. Знову бачимо в ТДТ значну переробку джерела.

В епізоді М-50 Федір додатково названий «блаженным», а в наступній промові (М-51) Федір зве князя «благочестивим», чого не було в давніших текстах.

В епізоді М-52 «Михаил сих словес от боярина своего в сладость послушаше», приблизно як у ТПС; але далі замість дивуватись мудрості Федора він «палаше ревностию по бозе, и с веселием ждаше мучения, готов сый умрети за жизнедавца Христа». Все це – витвір Дмитрія, в ТПС такого нема зовсім.

Епізоди М-53, 54 в ТДТ є перефразуванням ТПС. На погрозу Єлдеги «Михаил никакоже устрашися ярости мучителя, смертию претяца, абие отвеща» (ТПС) ⇒ «не устрашися ни мало, но **дерзновенно** отвеща» (ТДТ). В тексті важливої політичної заяви Михайла (М-55) зроблено доповнення: «и нас грех наших ради десница всевышнего твоей [Батыя] власти покорила».

В богословському диспуті Єлдеги із Михайлом (М-56) маємо цікаву заміну, не зовсім синонімічну. В ТПС Єлдега каже, що сонце освітлює «всю поднебесную», в ТДТ – «всю **вселенную**». Можливо, це має якесь значення для з'ясування світогляду Дмитрія.

Далі (М-57) Єлдега говорить: «Аще в сем разуме пребудеши, о М., и цареву волю не створиши, умрети имаши» (ТПС) ⇒ «Аще в сем **непокорении** твоём, М., пребудеши и царевы воли не сотвориши, то абие умреши» (ТДТ). Михайло відповідає: «Ничто ми смерть сия...» (ТПС) ⇒ «Не боюся тое смерти...» (ТДТ).

Далі в ТДТ опущено ключовий, на мій погляд, епізод ТПС – наклеп Єлдеги на Михайла (М-59). В результаті Батий розгнівався не через брехливе повідомлення про зневагу татарських богів, а через відмову Михайла підкоритися – чергову відмову, яких уже було кілька. Стає неясним, чому Батий спалахнув аж тільки зараз, хоча мав до того кілька нагод.

В наступному епізоді (М-60) татари «абие устремишася единомудушно на мученика» (ТПС) ⇒ «и устремишася слуги мучителейы аки пси на лове, или аки волци на овцу текуще» (ТДТ). З усього тексту джерела у Дмитрія залишилось одне слово.

В ТДТ опущено згадку про причастя Михайла і Федора (М-62). При описі катування Михайла (М-65) в ТДТ додано, що Михайло говорив: «Христианин есмь» – так, як у Никонівському літописі та Чудовському тексті (С-10), слідів використання яких у Дмитрія не видно. Разом з тим розлогий опис терпіння Михайла (ТПС – М-66) в ТДТ опущено.

Великої переробки зазнав епізод із Доманом (М-67):

ТПС	ТДТ
простер руку и отреза ножем честную главу святому исповеднику же и мученику великому князю М. и отверже ю прочь от тела, еще оному слово глаголя: «Христианин есмь».	и простер руку, ят святого за главу, и отреза ю, и отторже от тела еще имущу во устех исповедническое слово и глаголющу «Христианин есмь». О чудо предивно! Глава, от тела нуждею отята и отвержена, – вещаше и Христа усты исповедаше.

Тут Дмитрій не зрозумів (або зробив вигляд, що не зрозумів) досить ясний текст Пахомія. У Пахомія Доман говорить про Михайла, що той – християнин (мовляв, нема чого журитися його смертю). а Дмитрій зробив із цього непотрібне чудо, що голова говорить це про себе. Подібне трактування цього місця було в НикЛ, але в ТДТ викладено зовсім іншими словами.

Епізод М-69 (татари спокушають Федора) практично без змін перенесено із ТПС до ТДТ, а в епізоді М-70 (відмова Федора) в маємо доповнення до промови Федора, як то часто бачимо в ТДТ. В епізоді М-71 (загибель Федора) сонце додатково названо «пресветлым».

В епізоді М-72 подано дату – 20 вересня 6753 р., точно як в С-7. До неї додано відповідник – 1245 р., як скрізь у ТДТ. Епізоди М-73 – 75 подано за ТПС із незначними змінами. Кінцева молитва (М-78) в ТДТ опущена, натомість додано в сильному скороченні «Повість про загибель Батия в Угорщині», котра у ВМЧ Макарія йшла одразу після ТПС. Опущено у Дмитрія і похвальне слово Льва Філолога (якщо воно взагалі було у тому списку ВМЧ, котрим користувався Дмитрій).

До основного тексту Дмитрій додав примітку: моці князя Михайла з Орди були перенесені до Чернігова, а далі через багато років – до Москви. Це перенесення відзначають 14 лютого. Ніяких річних дат ані згадки про моці Федора немає. Такі примітки з відсиланням до інших статей під іншими датами є типовими у ВМЧ Дмитрія.

Під 14 лютого окремого запису про перенесення мощів Михайла у Дмитрія нема, є тільки житія Авксентія та Ісакія Печерського. У [перевиданні 1903 – 1911 рр.](#) під цим днем додано ще пам'яті Марона, Авраама Каррійського та запис про перенесення мощів Михайла і Федора. Все це – прояв обіцяних укладачами видання доповнень.

Ідея тексту Дмитрія

Проведені спостереження показують, що Дмитрій справді користувався ВМЧ Макарія (С-7) та Тверським літописом, який він назвав Печерським за місцем зберігання книги (не за її змістом). Ці джерела він сам зазначив на початку твору. До них треба додати не зазначений явно «Синописис».

Структурно ТДТ є варіантом тексту Пахомія Серба, але текст С-7 в руках Дмитрія зазнав значних змін, майже кожен епізод його перероблено, дещо скорочено, дещо доповнено. Зроблено значні доповнення історичного характеру, і ряд другорядних епізодів опущено.

Зокрема Дмитрій не зрозумів (чи зробив вигляд, що не зрозумів) основної ідеї Пахомія. Нагадаю: на мою думку, Пахомій в СМФ намагався м'яко й обережно засудити нерозважного правителя, котрий легко довіряється злісним вигадкам своїх радників. Ключовим в такому викладі є донос Єлдеги (що Михайло буцімто зневажає татарську віру, М-59), і саме цей епізод випав у Дмитрія. Ну, якщо з годинника вийняти пружину (з електронного – елемент живлення), то не слід дивуватись, що годинник зупиниться.

В результаті такого недоречного втручання уся складна механіка Пахомія зупинилась, а нової Дмитрій не зумів збудувати. І в такий спосіб СМФ розсипалась на послідовність епізодів, яких могло би бути більше або менше, бо вони не пов'язані між собою єдиною ідеєю.

Натомість в епізоді М-40 Дмитрій змусив Михайла таки виляти татарську віру, але це не мало ніяких наслідків. Це «покращення» є дуже недоречним, і так само недоречними є переробки епізодів М-20, М-28 (як відзначено вище).

Далі, в епізоді М-19 Дмитрій зняв мотив опору Михайла татарам – виходить, він хотів представити Михайла лагіднішим, ніж у попередньому тексті? Але такому наміру суперечить епізод М-55, де Дмитрій зобов'язав Михайла відповідати зухвало («дерзновенно»). Як же узгодити між собою ці зміни? Найпростіше – так, що вони ніяк не узгоджені. Можна думати, що у Дмитрія не було цілісного уявлення образу Михайла і так само цілісного уявлення – що він хоче сказати, переробляючи Пахомія. Ці зміни слід вважати локальними, такими, що не мають провідної ідеї: в цьому місці підфарбовано так, в другому – інакше.

Втім, дві провідних ідеї в ТДТ є, тільки вони не пов'язані із Михайлом.

Перша ідея – надати тексту місцевий київський колорит, подати при СМФ більше історичних відомостей про Київ і спеціально про Києво-Печерську лавру. Оскільки Дмитрій писав **четьї** мінеї (книгу для читання), цю ідею, запозичену із «Синописа» (поєднати розповідь про Київ із розповіддю про Михайла), можна вважати вдалою. Київ для Дмитрія – «преславный и превеликий престолный великого княжения **Российскаго** град».

Виділене слово «российский», повторене в ТДТ аж 8 разів, засвідчує другу провідну ідею – державний патріотизм Дмитрія. Ніякої Росії зразка 1689 року в 13 ст. не існувало, але Дмитрія це не обходило. Він писав про місцевого російського святого, і постійно повторював оце нове на той час політичне поняття. Ніякого поняття про Україну, ніже про Малоросію чи Гетьманщину у Дмитрія нема (ну, принаймні в даному творі).

Результатом читання ТДТ мало стати враження: один цар – одна держава – одна церква. І все це – російське, котре існувало споконвіку. Якщо це вважати провідною ідеєю всього ТДТ, то на віз, яким їхали Михайло із Федором, вона навантажена механічно й недоречно.

Студії над текстом Дмитрія

Д. І. Абрамович (1873 – 1955) у своїй статті «Літописні джерела Четьїх-Міней Дмитра Ростовського» [[Науковий збірник за рік 1929](#), К., 1929 р., с. 32 – 61] присвятив був останній, 6-й параграф нашому ТДТ [с. 57 – 61]. Ключові положення такі:

(1) За головне джерело для цього оповідання були Великі мінеї четьї митрополита Макарія. Звідси прямо й безпосередньо запозичено мало не цілком увесь зміст: то слово в слово, або з незначними змінами, то з деякими скороченнями.

(2) В двох місцях наведено цитати з друкованого видання «Синописа».

(3) Що ж до вказівки редактора Міней на Печерську літопись, то це яесь загадкове непорозуміння.

З першим твердженням ніяк не можна погодитись. Зміни в ТДТ значні і заторкують не тільки форму викладу, а й ідейну спрямованість твору.

Порівняльна таблиця, яка мала показати залежність ТДТ від С-7, складена у Абрамовича поверхово і без урахування інших текстів, опублікованих на той час. Наприклад, в епізоді М-8 дата «в лето 6746» є уже в С-2 і звідти кочувала по пізніших текстах. Її наявність ніяк не свідчить про залежність ТДТ саме від С-7; в

решті тексту цього епізоду ТДТ настільки сильно відрізняється від С-7, що можна сказати тільки протилежне тезі Д. А.: немає майже ні одного спільного слова.

Епізод М-12 знову показує протилежне тому, що хотів показати Д. А.: замість кучерявого «повелевает от среды сотворити» (С-7) маємо просте і ясне «повеле убо послов тех погубити» (ТДТ). Де ж тут запозичення слово в слово?

Перша цитата із «Синописа» зазначена слушно. Другої цитати (про смерть Батія) у використаному мною перекладі видання 1674 р. немає, можливо, вона є у пізніших виданнях (1678 чи 1680 р.). Джерелом її була повість Пахомія Серба про смерть Батія, наведена у ВМЧ Макарія, і зрештою невідомо, чи Дмитрій узяв її із «Синописа», чи прямо з ВМЧ.

Печерський літопис, як я зазначив вище, не є непорозумінням – це відомий уже на той час Тверський літопис, опублікований в 1863 р. Чому Д. А. до нього не зазирнув – залишається невідомим, я знайшов це джерело без найменшого труду.

В цілому цей параграф статті слабкий і цілком застарів після моєї роботи.

Переробки тексту Дмитрія

Оскільки Четї мінеї Дмитрія були кілька разів надруковані, ТДТ став легко приступним і витіснив інші варіанти СМФ. Не маючи наміру вичерпати цю тему, подам кілька знахідок, які трапились мені по дорозі.

В 1866 р. була надрукована брошура «[Страдание святых мучеников](#) Михаила князя Черниговского и боярине его Феодора, замученных в Орде по повелению Батия (составлено по Четви-Минеи)» [М.: в типографии О. Назаровой, 1866 г. – 35 с.]. Це анонімний переклад ТДТ сучасною (ну, тогочасною) російською мовою, з доповненням зі «Степенної книги» та «Русского временника». З останніх запозичено опис татарської руїни, який походить від Льва Філолога, наприклад:

Синглитьскыя жены, иже никогдаже въ руку свою дѣло видѣшя, повелѣвающе преже, нынѣ же повелѣваемы варварьскыми женами, работну игу выю прекланяюще [ПСЛФ].

Синглитския жены, иже никогда же рукама своима работному делу касахуся, но рабом своим повелеваху преже, последи же сами повелеваеми варварскими женами, работну игу выю прекланяюще [СтепенКн – ПСРЛ, 1908 г., т. 21, ч. 1, с. 263].

Жены боярские, не знавшие трудов, всегда окруженные толпой слуг, сделались рабами варваров [Страдание..., 1866 г., с. 7].

Отаким химерним шляхом фрагмент із твору, присвяченого Михайлу і Федору, спочатку був вилучений із цього контексту і вставлений у загальний опис руїни, а потім знову повернувся до Михайла з Федором!

Було ще одне популярне видання – «[Страдание святых мучеников](#) Михаила, князя Черниговского, и боярина его Феодора, с изображением святых мучеников» [М.: Синодальная, тип., 1904 г. – 16 с.], його е-копія поки що відсутня.

Слід знати, що в Москві в 1903 – 1911 рр. були надруковані «Жития святых на русском языке, изложенные по руководству Четвх-Миней св. Дмитрия Ростовского с дополнениями, объяснительными примечаниями и изображениями святых», передруковані у Києві Києво-Печерської лаврою в 2004 р. Це переклад сучасною російською мовою, легко доступний у [Вікі-джерелах](#) та на багатьох інших сайтах (зокрема, на порталі [True christianity](#), на сайті [azbyka.ru](#)). Пізнати цей

переклад легко за характерним титулом «Михаил, сын Всеволода Черного, князь Черниговский».

Український переклад на тому ж порталі [True christianity](http://TrueChristianity.com) зроблений незалежно, тому там бачимо: «великий князь київський та чернігівський Михайло, син Всеволода **Красного** внук Олеговий». Це значно ближче до ТДТ.

Російський переклад на сайті vidania.ru зроблено незалежно і досить близько до ТДТ, тільки без примітки про перенесення мощів.

Вплив «Сказання» на пізніші тексти

Ця тема не належить до літературної історії СМФ як такого, тому я просто нотую ті моменти, які трапились по дорозі, не намагаючись вичерпати тему.

Загибель князя Романа Рязанського

Із Троїцького літопису, доведеного до 1408 р., М. М. Карамзін зробив виписку повчання на смерть рязанського князя Романа Ольговича, вбитого татарами в 6778 (1270) році:

О возлюблении князи руськыи, не прелщайтесь пустошною славою света сего, еже хуже паучины [...] да радости святых исполнитесь, яко сий блаженный Роман купи си страстию царство небесное и венец прият от руки господня со сродником своим Михаилом [*Приселков М. Д. [Троицкая летопись](#). Реконструкция текста. – М.: 1950 г., с. 330*].

Перше речення виглядає цитатою із епізоду М-3, а друге прямо вказує на Михайла Всеволодовича (спільним предком князів чернігівського і рязанського домів був Святослав Ярославич, і кожен літописець знав про це із того літопису, який він переписував).

Деякі подробиці загибелі князя Романа подає Симеонівський літопис, в цій частині близький до Троїцького [ПСРЛ, 1913 р., т. 18, с. 73]. Там смерть Романа порівнюється із долею святого Якова Персидського, страсть якого, [на мою думку](#), має виразні паралелі зі страстю Михайла. Після цих подробиць іде процитоване повчання.

Далі ця історія потрапила до Софійського 1-го літопису старшого ізводу, а з нього поширилась в подальшому літописанні.

Більше того, в Новгородському 4-у літописі перше з процитованих речень прикладене до князів, які загинули в 1238 році [ПСРЛ, 1915 г., т. 4, вып. 1, с. 220] – здається, під впливом розповіді про Романа.

Антитатарська публіцистика

Як я уже [був зауважив](#), «Послання на Угру» Вассіана Рило (1480 р.) містить неявну згадку про святих Михайла і Федора, а також дещо спільне у фразеології.

Думаю, якщо продовжити пошуки таких паралелей у хронологічну ширину та текстологічну глибину, можна буде зайти ще деякі сліди впливів, можливо навіть взаємних.

Татарська руїна

Як ми [бачили вище](#), яскраво розфарбований опис руїни Русі від походу Батия у Степенній книзі є переробкою відповідного фрагменту похвального слова Льва Філолога.

Можливо, що сліди цього слова знайдуться і в інших місцях Степенної книги (це далеко виходить за рамки моєї теми).

Житіє князя Олександра Невського

В середині 16 ст. псковський пресвітер Василь склав нове житіє св. князя Олександра Невського (Невським він названий прямо в заголовку!). Це житіє поширилось в рукописній традиції і навіть було включене до Царського списку Великих міней четііх митрополита Макарія. Відомі й пізніші його переробки [НИС-1, с. 107 – 110].

М. Серебрянський відзначив, що Василь скористався ТПС; надрукував і текст цього твору [НИС-2, с. 124 – 137].

Отож бачимо у творі Василя:

Инии мнози князи наши русския чести ради и славы мира сего суетнаго, паче же страха ради мучителява сотвориша волю безбожного царя Батия: оставивше бога живого и поклонишася кусту и огню и идолом их [с. 132].

Це переробка епізоду ТПС – М-25, тільки тут, на відміну від усіх текстів СМФ, поклоніння ідолам прямо назване зрадою християнства.

Батий у Василя – «неистовый, бесчеловечный, зверообразный и безбожный». Це прояв загальної закономірності: чим далі автор відстояв від доби Батия, тим гіршими словами він його ляяв.

Одним реченням згадав Василь загибель Михайла і Федора, а далі під датою 6755 (1247) р. написав, що Батий погрожував Олександрю у такий спосіб: «Сотворю тебе и граду твоему [Суздалю!] якоже князю Михаилу Черниговскому». Далі Олександр «разгоревся душею и пророческую ревность прием» (ТПС – М-28), прийшов до єпископа (на цей раз – історичного Кирила), який повчав його (як в ТПС – М-30) і дав йому причастя та благословив (як в ТПС – М-34) – але не на мучеництво, тільки на те, щоб сміливо говорити перед царем.

Далі Олександр «абие самовольно устремися из дому своего» (як в ТПС – М-35) і прийшов до Батия. Відповідь Олександра волхвам запозичена із ТПС – М-40, а волхви очікувано «студа исполнившася», як в ТПС – М-43.

По смотрению же божию не повеле царь нудити ко своей вере, ни вести сквозе огонь, ни кланятися солнцу ни кусту ни идолом безбожным – тобто Василь послідовно проводив свою думку, що поклоніння дорівнює переходу в татарську віру, про яку він, ясна річ, не мав найменшого поняття.

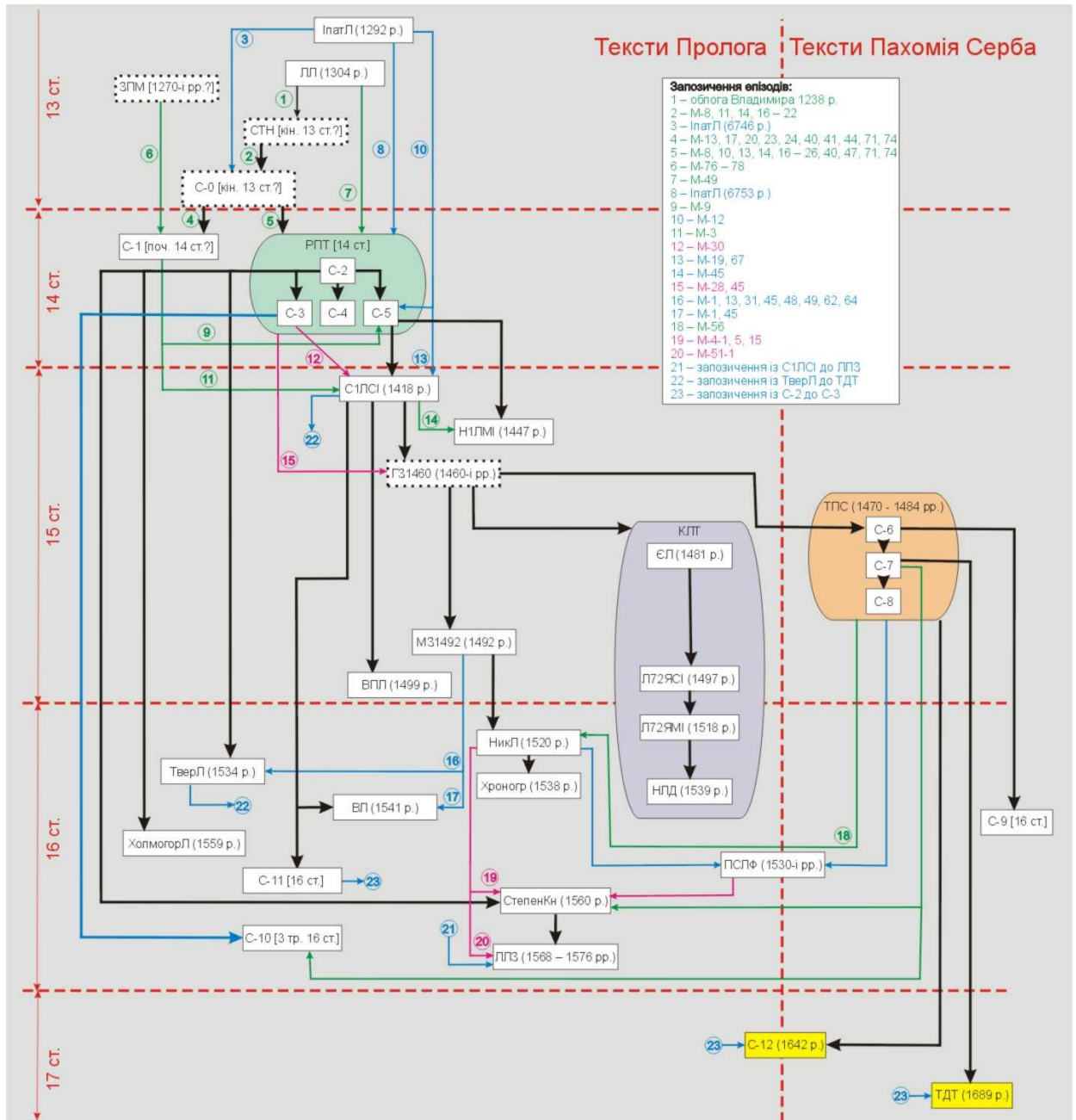
Закінчується цей розділ житія скороченим викладом Пахомієвої повісті про смерть Батия.

Таким чином, частина СМФ продовжила своє життя в літературі Московського царства у складі житія Олександра Невського.

Загальні спостереження

Залежність текстів

Спостереження над текстами СМФ можна підсумувати у вигляді наступної стемми, котра виявилась складнішою і багатшою, ніж уявлялось попереднім авторам.

Стема редакцій СМФ за М. Жарких

Її треба розглядати без поспіху і з урахуванням наступних позначень:

- вертикальна пунктирна червона лінія ділить всі тексти на дві групи за структурою епізодів: ліворуч – структура Пролога (РПТ), праворуч – структура ТПС. Прямо на роздільній лінії лежать ПСПФ та С-12, котрі не належать до жодної з груп і не утворюють третьої структурної групи;
- горизонтальні пунктирні червоні лінії ділять між собою століття, позначені ліворуч;
- прямокутниками з пунктирним контуром показано гіпотетичні протографи;
- прямокутниками з суцільним контуром показано реально відомі тексти;
- прямокутниками з білим тлом показано рукописи;
- прямокутниками з жовтим тлом показано друковані тексти;
- прямокутники зі скругленими кутами і кольоровим тлом охоплюють групи близьких текстів;

– товсті чорні лінії зі стрілками позначають запозичення основної маси епізодів; таку саму товсту лінію від С-3 до С-10 довелось зробити синьою, щоб не було двозначності при перетині товстих ліній;

– тонкі кольорові лінії позначають запозичення невеликої кількості епізодів, підписаних у текстовому блоці. Різниця кольорів змістовного навантаження не несе – аби тільки не було сумнівів при перетині таких ліній;

– в трьох останніх місцях (21 – 23) довелось відмовитись від проведення з'єднувальних ліній, позначивши тільки їх початок та кінець, як це робиться на складних радіосхемах;

– підписи в круглих дужках позначають певні дати (остання подія в літописі чи дата друку);

– підписи в квадратних дужках позначають орієнтовні дати.

На стеммі не показано інші письмові джерела, окрім Іпатіївського та Лаврентіївського літописів, бо вона й так вийшла дуже складною.

Зі стемми видно одразу два недоліки попередніх студій:

1. Ігнорування (поверховий розгляд) літописних текстів СМФ, котрі дали багато нових варіантів і мали вплив на пізніші тексти.

2. Було проігноровано похвальне слово Льва Філолога, котре не тільки само по собі цінне, але й вплинуло на пізніші тексти.

Прийоми варіювання текстів

Розглядаючи всю сукупність різниць між текстами СМФ, можна виділити наступні прийоми варіювання, розміщені в порядку від найбільшої до найменшої ваги:

– структурні зміни (додавання / вилучення / перестановка епізодів) (20 балів / епізод);

– текст епізоду має інший глузд (включаючи додатки та скорочення, що змінюють глузд) (15 балів / епізод);

– текст епізоду викладено іншими словами при збереженні того самого глузду (10 балів / епізод);

– синонімічні заміни (господь – бог – Христос і т. п.) (5 балів / епізод);

– перенос або копіювання характерних фраз із одного епізоду до іншого (3 балів / епізод);

– зміна порядку слів та фраз в межах одного епізоду (2 балів / епізод);

– заміна форм слів (слушаеве – слушаем; бе – беша – беста – бысть і т. п.) (1 бал / епізод).

Якщо поррахувати всі відмінності між двома текстами і проставити їх вагу відповідно до зазначеної кількості балів, можна отримати кількісну міру близькості або віддалі в оцих умовних балах, а потім застосувати кластерний аналіз і взагалі зануритись у цифрову текстологію. Цей підхід дає надію, що хоча б текстологія вийде із царини поезії / гуманітаристики і перейде в царину науки.

Але виявилось, що в конкретному випадку СМФ достатньо подивитись одні тільки структурні зміни, котрі я вважаю найбільш вагомими і показовими.

Варто відзначити, що найбільш варіативними частинами СМФ виявились заголовки (М-1), котрий не повторено дослівно жодного разу, та заключна молитва (М-78), котра також зазнавала постійних змін і подекуди опускалась цілком.

Також варто відзначити, що дослідники надають якесь сакральне значення найдрібнішим особливостям ранніх текстів СМФ (С-1, С-2, С-5), намагаючись саме з цих дрібниць вивести щось позитивне. Цього не варто робити, бо ми не маємо автографів цих творів, а тільки списки. І коли ми бачимо сильне варіювання текстів від найдавніших списків до пізніших, то мусимо припускати, що такого самого варіювання зазнав текст на невідомому нам шляху від автографів до реально збережених списків. Дослідник має орієнтуватись на крупніші, більш стійкі одиниці тексту.

Класифікація текстів

В цілому сукупність розглядуваних текстів становить велику різноманітність, де між крайніми точками віддаль приблизно така, як між поемою Дж. Байрона «[Мазепа](#)» та [романом Б. Лепкого](#) такої ж назви.

Всі автори, які пишуть на одну й ту саму тему з історії, конструюють свій текст із одних і тих же цеглинок базової інформації, компонуєчи їх з метою донести до читача свою ідею.

У випадку СМФ можна виділити 4 твори з окремими ідеями:

1, **ростовське СМФ (С-1)**. Головна ідея твору виражена в кінцевій молитві (М-78): святих мучеників просять особливо подбати за ростовських князів Бориса та Гліба Васильковичів.

2, така спроба приватизувати подвиг Михайла і Федора і зробити з них місцевих, чисто ростовських святих не сподобалась пізнішому письменнику, і він спорудив **розлогий проложний текст (С-2)**. Ідея твору полягає у зіткненні двох непримирених начал чи світів: тверда воля царя Батия наштовхується на так само твердий опір Михайла. В результаті кожна зі сторін конфлікту отримала те, чого вона бажала: Михайло попав у царство небесне, а Батий знищив непокірного князя (ну, вигода Батия явно у творі не звучить, і можливо, автор навіть про неї не думав. Але вийшло так).

С-2, попри деякі повтори й недоладності, [відзначені вище](#), справляє сильне враження і є, на мою думку, найкращим варіантом у своїй групі. Подальші його переробки, на мою думку, не усунули недоліків С-2, а тільки без потреби подавали нових недоречностей і просто помилок.

Ідею цих численних переробок (див. ліву частину стемми) окреслити не вдається. Ну, замінив автор СІЛСІ *цїсаря* на *царя* – хіба ж це ідея?

Отже, якщо називати редакцією системні цілеспрямовані зміни, проведені по всьому тексту, то ніяких редакцій РПТ ми не маємо, а тільки варіанти тексту з локальними змінами. Кожна така зміна, мабуть, мала якусь рацію, але вона ніде не проведена систематично по всьому тексту.

3, на основі літописного варіанту СМФ (не РПТ, як помилково уявляли собі попередні дослідники) **Пахомій Серб** написав свій твір про Михайла та Федора. Причиною загибелі Михайла виставлена не його твердість у вірі, а подана царю брехлива інформація, буцімто Михайло ганьбив татарську віру. Якби радники царя виконували свої обов'язки ретельно і не приборкували від себе різні небилиці, могло б обійтися і без мучеництва.

Чи зрозуміли цей нюанс ті читачі, від яких залежало поширення твору, чи ні – судити важко, але твір закріпився в рукописній і потім у друкованій традиції.

Також слід відзначити, що твір Пахомія написаний в новому жанрі – ораторської промови чи проповіді і розрахований у першу чергу на слухачів, а вже потім – на читачів.

4, зовсім особливий твір про Михайла і Федора написав **Лев Філолог**. Наскільки можна зрозуміти з його дуже пишної, але важкуватої мови, він бачив тут перемогу сил добра (християнства), персоніфікованих Михайлом і Федором, над силами зла (дияволом), персоніфікованих у Батії. Ця перемога у Льва – поворотний пункт всієї історії Русі, котра залишилась при православ'ї попри те, що їй загрожував перехід князів у татарську віру, за яким мав би послідувати перехід і всього простого люду.

Цей твір з глибокою ідеєю і яскравим красномовством незаслужено ігнорується дослідниками СМФ.

5, редакцією твору Пахомія Серба можна вважати текст, написаний **Димитрієм Тупталом**. Взявши за основу текст першого, Димитрій узявся його поліпшувати, при цьому затер основну ідею Пахомія і не дав натомість своєї. Димитрій хотів зробити СМФ більш пізнавальним і дидактичним. Перше видно з того, що він розширив вступ з описом походу Батія, надавши цьому опису виразного місцевого київського забарвлення. Друге видно з постійного повторення визначень «наша Російська земля», «наші російські князі», і це мало відкластися у свідомості читача: «Ми – російські люди».

Інші тексти слід вважати варіантами виділених творів або їх сумішню, контамінацією. Як завжди при змішуванні, запозичені фрази і цілі епізоди, вилучені зі свого природного контексту, втрачають своє навантаження на нових місцях.

Загальний напрямок розвитку всіх текстів СМФ від кінця 13 до кінця 17 ст. полягав у збільшенні обсягу за рахунок все нових і нових риторичних прикрас та у загостренні антитатарської риторики, у прикладанні все гірших і лайливіших слів як до татар в цілому, так і особисто до Батія.

Регіональні варіанти

Місця написання різних варіантів СМФ можна відносно певно визначити лише для літописних текстів. Це варіанти Новгородського 1-го літопису молодшого ізводу, Вологодсько-Пермського літопису та Холмогорського літопису, місця написання яких означено в їх назвах. Походження решти літописів пов'язане із Москвою.

Текст С-1 має виразні вказівки на Ростов, і можна упевнено думати, що він написаний в Ростові. Чи варіант Тверського літопису написано ще у 15 ст. в Твері, чи від час остаточного формування літопису бл. 1534 р. у Ростові – вирішити зараз не можна.

Розглянуті друковані тексти безсумнівно виникли при тих друкарнях, що їх випустили: С-12 – в Москві, варіант Димитрія Туптала – у Києво-Печерській лаврі.

Аде переважна частина примірників СМФ поширювалась у складі рукописних Прологів, котрих дослідники нараховують цілі тисячі, в той час як рукописів Степенної книги відомо до 150, а всі інші літописи разом узяті не мали і такого числа примірників. Рукописів Четьїх міней також не було багато.

Можна сподіватись, що з рукописних Прологів принаймні деякі мають вказівки на місця їх переписування / побутування, і співставлення цих даних з

варіантами СМФ, які містяться (або не містяться) в них, може показати, з одного боку, регіони побутування того чи іншого варіанту СМФ, а з другого – сприяти виділенню регіональних типів компоновки самих Прологів.

Все те саме можна повторити і щодо збірників іншого складу, які містять СМФ. Скажімо, тексти Пахомія Сербя не включались (здається) до Прологів, натомість включались у збірки богослужбового призначення.

В Україні Прологи не були поширені, і першим текстом про Михайла і Федора, який почав поширюватись в Україні, були Четві мінеї Дмитрія Туптала. Цей текст запозичено з Москви, ніякої місцевої традиції про Михайла Всеволодовича в Україні не існувало.

Джерела для укладання «Сказання»

Основними джерелами для написання ранніх варіантів СМФ були відомі нам Лаврентіївський та Іпатіївський літописи, використані в тих частинах, де йшлося про похід Батия та про загибель князя Михайла.

Ці відомості були дуже скупими, і природно, що автори СМФ розпросторювали їх, з одного боку, запозиченнями з інших агіографічних творів, з другого – плодами власної фантазії.

Багато запозичень зроблено із Біблії. Дмитрій Туптало проставив посилання на біблійні цитати на берегах свого твору, і тепер вони супроводжують кожне перевидання його тексту. В моїй роботі відмічено деякі з них, виявляти їх систематично не входило в мої наміри. Але прямими цитатами вплив Біблії не обмежувався, текст СМФ містить структурні запозичення (три отроки у вогняній печі – книга Даниїла), алюзії до біблійних сюжетів (заперечення ходіння крізь вогонь), слідування архетипальним для християн зразкам (мучеництво Ісуса Христа).

Загальна схема СМФ, в якому прославлено одразу двох мучеників, є незвичною і я не вмію вказати для неї прямих аналогів.

У страсті св. Дмитра Солунського зазначено, що після Дмитра було замучено і його слугу Луппа [«Страдание и чудеса святого славного великомученика Дмитрия» у викладі Дмитрія Туптала, в [перекладі сучасною російською мовою](#)], але святим вважався тільки сам Дмитро.

Парні святі – Кузьма і Дем'ян, Флор і Лавр, Кирило та Мефодій, Борис і Гліб – усе представлені як рідні брати з однаковою або дуже подібною долею, і тому природно, що кожен член пари став святим.

У випадку СМФ на одному рівні святості поставлено князя та боярина – людей, що не мають між собою родинного зв'язку, а до того ж боярин мав неспівмірно нижчий соціальний статус, ніж князь. Можливо, з цього факту вдасться витягнути якісь глибші особливості великоруської релігійності.

Добровільний прихід християнина до лихого правителя заради висловлення своєї віри має паралель у страсті св. Георгія, як зазначив ще автор Тверського літопису. Одне з посмертних чудес Михайла і Федора безпосередньо запозичене зі сказань про Бориса і Гліба, друге має паралелі в стражданні св. Пантелеймона. Опис страти Михайла в СМФ має численні паралелі у стражданні св. Якова Персидського.

Можна думати, що знавці агіографії знайдуть ще інші паралелі – я не є таким знавцем і не можу в це заглиблюватись.

Гімн мучеників в СМФ запозичено з Осмогласника. Тут знову можна побажати, щоб цією паралеллю зайнялись знавці християнської гімнографії.

Димитрій Туптало у своєму варіанті СМФ використав найновіший на той час історичний твір – друкований «Синопис».

Значення «Сказання» як історичного джерела

З усього сказаного випливає, що СМФ не є жодним історичним джерелом – тільки пам'яткою історіографії та літератури.

Це ніяка не дивина для агіографії: всі без винятку житія святих з доби раннього християнства написані через кілька століть після смерті своїх героїв і так само як і СМФ відбивають реалії й уявлення часу написання твору, а не часу, про який пишеться у творі.

Хоча від загибелі Михайла до появи СМФ минули не століття, а тільки десятиліття, цього було достатньо, щоб реальні подробиці події частково забулися, а частково були знівельовані потужним впливом усталених агіографічних штампів.

Отже, історіограф може простежити на матеріалі СМФ, як розвивались у минулому погляди на події часів Батия – одна тільки послідовність епітетів, прикладуваних до Батия, уже може бути цікавою.

Історик літератури може на матеріалі СМФ простежувати розвиток риторики та стилістики давньої великоруської літератури.

Зрештою, деяку поживу може знайти тут історик релігійних та політичних ідей, які змінювались від давніших варіантів СМФ до пізніших.

І тільки чистий історик подій 13 ст. не знайде тут для себе ніякої поживи. Тому я застерігаю таких істориків від використання СМФ як джерела, щоб не перенести в 13 ст. реалій та уявлень давніх агіографів та / або пізніших авторів 14 – 17 ст.

Висновки

1. Виявлено наступні недоліки попередніх досліджень походження текстів «Сказання про загибель в Орді князя Михайла Чернігівського і боярина Федора» (СМФ):

1.1. Недостатня увага до літописних варіантів СМФ;

1.2. Повне ігнорування «Похвального слова» Льва Філолога.

Це привело до спрощеного і подекуди помилкового уявлення про співвідношення різних варіантів СМФ.

2. В основу класифікації текстів слід покласти їх структуру, тобто склад і послідовність епізодів. Подібність / відмінність структури має найважливіше значення при дослідженні походження текстів, а подібність / відмінність окремих слів і фраз має незначну вагу.

3. Виділено два основних структурних типи СМФ: розлогий проложний текст (РПТ) та текст Пахомія Сербя (ТПС). В ТПС ціла група епізодів РПТ переставлена на нове місце нижче по тексту.

Три тексти мають особливу структуру і не належать до окреслених типів.

4. Виділено 4 окремих твори на тему СМФ, побудовані на одних і тих же фактичних даних, але з різними ідеями:

4.1. Всі тексти структурного типу РПТ є варіантами одного твору. Його ідея полягає у зіткненні двох непримирених начал чи світів: тверда воля царя

Батия наштовхується на так само твердий опір Михайла. Це зіткнення закономірно веде до загибелі мучеників.

4.2. Так сам всі тексти структурного типу ТПС є варіантами одного іншого твору. Причиною загибелі Михайла виставлена не його твердість у вірі, а подана царю брехлива інформація, буцімто Михайло ганьбив татарську віру. Це робить загибель мучеників до деякої міри випадковою, хоча не впливає на кінцевий результат.

Основна редакція твору має три варіанти, всі, мабуть, створені самим Пахомієм Сербом. Особливу редакцію цього твору написав наприкінці 17 ст. Дмитрій Туптало, розширивши місцевий київський контекст подій та наголошуючи скрізь по тексту на «російській землі» та «російських князях». Ця ідея російського загальнодержавного патріотизму є зайвою для історії Михайла і Федора, але важливою для Дмитрія.

4.3. Особливу структуру та ідею має найдавніший (кін. 13 ст.) ростовський твір (С-1). Його головна ідея виражена в кінцевій молитві: святих мучеників просять особливо подбати за ростовських князів Бориса та Гліба Васильковичів.

4.4. Також особливу структуру й особливу ідею має Похвальне слово Льва Філолога (1530-і роки). Лев показав перемогу сил добра (християнства), персоніфікованих Михайлом і Федором, над силами зла (дияволом), персоніфікованих у Батії. Ця перемога у Льва – поворотний пункт всієї історії Русі, котра залишилась при православ'ї.

Пишна риторика Льва Філолога справила сильний вплив на СМФ у складі Степенної книги (1560 – 1563 pp.) і через цю останню – на СМФ у складі Лицевого літописного зводу (1568 – 1576 pp.).

5. Всі твори і всі їх варіанти створені на території північно-східної Русі (пізнішої Московської держави). Численність варіантів тексту, що побутували одночасно, відкриває перспективу виділення регіональних варіантів тексту СМФ.

В Україні ніякої місцевої пам'яті про Михайла і Федора не було, першим твором на цю тему був надрукований у Києві твір Дмитрія Туптала (у складі його Четьїх міней).

6. Джерелами для укладання СМФ виступають відомі нам оповідання Лаврентіївського та Іпатіївського літописів про похід Батия та про загибель князя Михайла Всеволодовича. В пізніших текстах СМФ використано пізніші літописи з їх характерними помилками, зокрема, Пахомій Серб спирався на СМФ у складі найновішого на той час літописного зводу 1460-х років, а Дмитрій Туптало скористався «Синописом» (теж найновішим на той час історичним твором).

Інші письмові джерела – це Біблія та давніші агіографічні твори. Зокрема, в СМФ є пряма цитата зі сказання про св. Бориса і Гліба. Паралелі до СМФ можна простежити у стражданнях св. Якова Персидського та св. Пантелеймона. Можна сподіватись виявити інші агіографічні джерела СМФ.

7. Через своє відносно пізнє походження (кілька десятиліть після події) навіть найдавніші тексти СМФ не можуть розглядатись як джерело для подій середини 13 ст. Ці найдавніші тексти містять численні анахронізми і вживають пізню термінологію.

Автори пізніших переробок давніх текстів не мали ніякого додаткового фактичного матеріалу і показували дедалі гірше розуміння реалій 13 ст., надолужуючи це власними фантазіями та риторичними вставками.

8. Загальний напрямок розвитку текстів СМФ упродовж 14 – 17 ст. полягав у збільшенні об'єму за рахунок розширення викладу християнського вчення (що було, мабуть, найважливішою метою всіх варіантів СМФ), благочестивих діалогів, коротких панегіриків та емоційних окликів.

Також дуже виразно можна простежити наростання гостроти антитатарської риторики, нагромадження дедалі гірших лайливих слів на адресу татар і особисто Батия.

Це дає гарний матеріал для історії великоруської літератури, а також для історіографії (історії поглядів на минуле) та історії релігійних і політичних ідей.

Історіографія

На початку роботи, в розділі «[Уявлення про походження «Сказання»](#)», я уже торкнувся ряду праць, присвячених походженню СМФ, зокрема М. І. Серебрянського (1915 р.) та Л. О. Дмитрієва (1989 р.). Це відповідало логіці мого власного дослідження, котре, спираючись на вказані / опубліковані дослідниками тексти, далі розвивалось незалежно.

Тепер я можу сказати, що **деякі** ідеї Серебрянського та Дмитрієва знайшли своє підтвердження, в той ж час інші їх уявлення були спростовані (сподіваюсь, аргументовано).

Сформувавши власний погляд на предмет на підставі самих текстів твору, я можу «абие устремиться единомушно» читати дослідницьку літературу. Мене перш за все цікавить походження СМФ та його вартість як історичного джерела, тому про інші напрямки студій над СМФ мої судження природно будуть побіжними і поверховими (швець мусить знати своє джерелознавство, і не мішатись у літературне кравецтво).

Лев Дмитрієв (1970 р.)

Цей ленінградський дослідник написав розділ «Сюжетное повествование в житийных памятниках конца 13 – 15 вв.» у колективній монографії «[Истоки русской беллетристики](#)» [Ленинград: Наука, 1970 г., с. 208 – 262]. СМФ він розглянув на с. 212 – 216, походження текстів він не торкався, пославшись на книгу М. Серебрянського.

Розглянувши РПТ, він зробив такий висновок:

По своей основной цели и по своим задачам Распространенная редакция Жития Михаила Черниговского являлась произведением житийного жанра. Но, созданная незаурядным автором, она и в целом и в особенности в каких-то своих частях и деталях выходила из рамок житийной схемы, мастерски передавая наиболее сложные и трагические ситуации в положении своих героев. Это делало повествование более сюжетным, заставляло читателя не только слышать, но и видеть описываемые события. Все эти особенности рассматриваемого жития могут расцениваться как элементы беллетристичности [с. 215].

Це слушно настільки, що автор РПТ справді талановитий і справді майстерно окреслює трагізм ситуації. Але, на мій хлопський розсуд, це саме можна сказати і про багато інших житій-страждань, порівняння з якими Л. Д. не проводив. Що ж

до «елементів белетристики» – це виглядає явною натяжкою, тим соусом, під яким можна було втягнути історію Михайла в «истоки русской беллетристики».

Далі Л. Д. розглядає ТПС, вважаючи, що

Пахомий в соответствии с общей тенденцией своего творчества стремится придать житию более строгий, соответствующий церковно-служебному назначению этого жанра характер [с. 215].

Чи справді така була ідея Пахомія – я ані підтвердити, ні заперечити не можу. Для цього треба сформулювати, що таке «ідеальне житіє» взагалі і в уявленні Пахомія зокрема. Отже, потрібні обширні порівняльні дослідження.

Перестановка групи епізодів, на думку Л. Д.,

в значительной степени снижает напряжённость всего эпизода... весь этот отрывок и по содержанию теряет свою первоначальную эмоциональность и яркость [с. 216].

Як не дивно, Л. Д. зовсім не торкнувся зміни жанрової природи СМФ у Пахомія, також він не торкався ідейної спрямованості твору. Його спостереження над чисто літературними особливостями СМФ, безперечно, заслуговують на увагу.

Володимир Кучкін (1990 р.)

Кучкин В. А. [Монголо-татарское иго](#) в освещении древнерусских книжников: 13 – 1 четв. 14 вв. – «Русская культура в условиях иноземных нашествий и войн 10 – нач. 20 вв.», М., 1990 г., т. 1, с. 15 – 69.

Частина цієї великої статті присвячена ростовській версії СМФ (С-1). В. К. датує її виникнення часом після смерті княгині Марії Михайлівни (1271 р.), але ще за життя її синів Бориса і Гліба († 1277, 1278 рр.):

Лейтмотивом ростовской редакции Повести о Михаиле и Федоре Черниговских является четко проведенная мысль о религиозной нетерпимости монголо-татар. Казнь Михаила и Федора, совершенная Батием по причинам политическим, в Повести представлена как мученичество за христианскую веру... Религиозные вопросы четко отделены от политической позиции... Антитатарская направленность, которая ясно чувствуется в ростовской редакции Повести о Михаиле и Федоре Черниговских, носила своеобразный характер. Автор памятника убийство Михаила и Федора интерпретировал как следствие столкновения двух вер.

Але в С-1, на відміну від інших версій СМФ, Михайла вбиває Єлдега, і не сказано прямо, що це – з наказу Батія. Більше того, в С-1 і татари-то прямо не згадуються, так що антитатарським твір можна назвати тільки з великою натяжкою (на відміну від варіантів СМФ із 16 ст., справді антитатарських).

Далі В. К. переходить до розбору С-2, в якому він також бачить ростовський твір: «Подчеркивание роли Бориса выдает руку ростовца». На мій погляд, у творі ще більше підкреслена роль Михайла Чернігівського, але чейже ніхто не буде наполягати, о СМФ написано в Чернігові?

В редакции отца Андрея Батый косвенно назван цесарем, что ведет ко времени после 1265 года, однако непосредственно перед его именем этот титул не употребляется. Автор редакции отметил также, что русские земли принадлежали «канови и Батыеве». Как видно, он совершенно точно знал, что Батый подчинялся великому хану в Каракоруме, считавшемуся верховным повелителем Руси. Подобное обстоятельство осталось неизвестным автору

ростовской редакции. Имеем основание полагать, что вопреки мнению Н.И.Серебрянского редакция отца Андрея Повести о Михаиле и Федоре Черниговских предшествовала ростовской редакции.

В С-2 титул *цїсар* ужито 11 разів (ніяк не випадково!), і якщо, на думку В. К., Батий – не цїсар, то хто ж тоді цїсар? І хто тоді Батий?

Іменування Батия *цїсарем* формально суперечить його статусу як губернатора, залежного від хана в Каракорумі, і говорить про відносно пізній час виникнення тексту і про те, що автор не тільки не «совершенно точно знал», а навпаки, дуже неясно собі уявляв, що таке *кан* і хто був начальником в Орді у 1246 році.

В. К. не сказав виразно, що С-1 побудована на матеріалі С-2, а тільки заперечив думку Серебрянського. Нагадаю, на мій погляд – С-1 та С-2 незалежно використали одне джерело (С-0).

В редакції отца Андрея Повести о Михаиле я Федоре Черниговских в общих рамках полного признания политической власти монголо-татарских ханов, что сближает эту редакцию о ростовской редакцией, весьма последовательно, иногда даже прямолинейно, и это отличает редакцию отца Андрея от ростовской, проведена мысль о религиозной нетерпимости завоевателей, которые обрисованы как гонители православной веры. Такой взгляд на монголо-татарское иго нельзя признать ни достаточно верным, ни достаточно широким.

Оцієї релігійної нетерпимості татар в СМФ якраз немає. Церков вони не закривали, попів не вбивали, ікон не палили, на релігійні процесії не нападали (поляки в 17 – 18 ст. в Україні все це робили, ну й «русские» після 1917 року цим бавились). І автор С-2 це мабуть теж знав, але це його не обходило. Він мав перед собою агіографічний шаблон «християнський мученик перед безбожним царем», і на роль безбожного царя призначив Батия. Що ж міг зробити Батий, окрім слідування законам жанру?

Таким чином, основний недолік погляду В. К. на СМФ полягає в ігноруванні жанрової специфіки твору і ставленні до СМФ як до твору прагматичної історіографії.

Вадим Стависький (1992 – 2021 рр.)

В. С. повертався до теми СМФ від 1992 до 2021 років, отже упродовж (на сьогодні) 29 років.

(1) *Стависький В. До питання про початок культу* благовірного князя Михайла Чернігівського та боярина його Федора. – «1000 років Чернігівській єпархії», Чернігів, 1992 р.

В цьому короткому повідомленні висловлено припущення, що оповідання Галицько-Волинського літопису (ГВЛ) та Іоана з Плато Карпіні

походять із спільного письмового джерела. В ньому містився великий матеріал щодо нашествия монголів на Східну Європу, яке, згідно з історіософською концепцією, що виникла в Києві наприкінці 30-х – початку 40-х рр. XIII ст., почалося з походу Чингісхана 1219-1224 рр. на країни Середньої Азії та Закавказзя і завершилося битвою на Калці; перепис населення завойовниками у Південній Русі та загибель багатьох давньоруських князів – чернігівських Михайла та Андрія, володимирського Ярослава та ін. [...] На нашу думку, це був перший митрополичий літописний звід, створений у

1246/47 рр. з приводу вступу в сан митрополита Кирила. До цього ж джерела незалежно від «поширеної» редакції [у мене – С-2] сходять «ростовська» редакція «Житія» [у мене – С-1], про що свідчить більш точне пояснення ритуалу проходження між двох вогнищ.

Щодо СМФ в замітці є ще таке міркування:

[Спочатку була] якась напівсвітська оповідь, якій не була притаманна абстрагованість від історичних реалій – необхідна умова агіографічної літератури. Включена у митрополичий звід 1246/47 рр., вона стала джерелом як «Сказанія» («поширена» редакція), так і саме «Житія» («ростовська» редакція), виконаного за всіма умовами жанру.

Тут можна погодитись хіба що з тим, що С-1 та С-2 походять зі спільного джерела, але щоб тим джерелом була гіпотетична повість про татар, включена до двічі гіпотетичного зводу 1247 року – вважаю неможливим.

(2) *Стависький В. І. Київ і київське літописання в 13 ст.* – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005 р. – 107 с.

В цій книзі погляди В. С. дещо змінилися. Тут зникає окрема «напівсвітська оповідь», яка мала увійти до зводу:

Можна вважати, що спільне давньоруське джерело холмського укладача [Галицько-Волинського літопису] і Платона Карпіні, яке повідомляло про нашествя Батия на південноруські землі, описувало також загибель Михайла Чернігівського, тобто було створене не раніше вересня 1246 р. і не пізніше червня 1247 р. Поява в Києві в той час писемного твору з детальною інформацією щодо міжнародних питань («генеалогія», обрання «каном» Гуюка, обставини загибелі чернігівського князя), який набув значного поширення в Русі, про що свідчить його використання в процесі укладання «Житія Михайла Чернігівського» та ГВЛ, може пов'язуватися лише з діяльністю митрополичої кафедри, яку до того часу, очевидно, вже очолював митрополит Кирило [...]

Вважаємо, що наявність спільного джерела в Платона Карпіні, холмського укладача, автора давньої редакції «Житія Михайла Чернігівського», московського і псковського літописів XV ст., яке включало цілий комплекс в основному південноруських свідчень, останнє з яких стосувалося загибелі Михайла Чернігівського, не може бути пояснена антитатарським тоном літопису князя Данила. Це джерело не могло бути укладене в Холмі, а було лише використане холмським літописцем [*Стависький В. І. Київ і київське літописання...*, с. 71, 73].

Припущення про існування спільного джерела оповідань Іоана із Платона Карпіні та ГВЛ здається цікавим і може розглядатись як **робоча гіпотеза**. Але припущення про існування «Зводу митрополита Кирила» 1246 – 1247 рр. – це вже гіпотеза, оперта на гіпотезі, і навряд чи її можна прийняти. В усьому масиві руського літописання (давньої Русі 11 – 13 ст. та північно-східної Русі 13 – 16 ст.) ніяких митрополичих літописів нема, є тільки князівські літописи, котрі все пишуть про князів і їх діяння. Єдиний відомий мені виняток із цього правила – це група записів 1410 – 1427 років про діяння митрополита Фотія, котрі однак, не складають цілісного твору і тим більше – літописного зводу [докладніше: *Жарких М. І. Дві традиції літописання Великого князівства Литовського.* – К.: 2016 р., розділ «[Літопис митрополита Фотія](#)»]. І як могло статись, що з цього «зводу Кирила» ми нічого не довідуємось власне про митрополичу кафедру та її дії?

Прив'язування до цього гіпотетичного зводу усіх дрібних уламків про татар з пізніших літописів – це знову гіпотеза третього рівня, основана на такій гіпотезі другого рівня, що в свою чергу спирається на гіпотезу першого рівня. Її упевнено можна назвати елюкубрацією.

Конкретно ранні тексти СМФ могли спиратись на спогади князя Бориса Ростовського, котрий незаперечно був присутній в Орді під час загибелі Михайла. Отже, ростовський автор міг мати незалежну інформацію про долю Михайла і не конче потребував посилати гінця за 1000 км до Києва, щоб їх дізнатись.

(3) *Ставиский В.* «[Цесарство свѣта сего](#)». – *Ruthenica*, 2017 г., т. 14, с. 207 – 214.

Стаття присвячена питанню – звідки виник термін *цїсар* в руських джерелах 13 ст. і що він означав. На думку В. С.:

первые попытки целостного осмысления нового положения, в котором оказалась Русь и её князья под властью монголов, двигались в направлении понимания монгольского «цесарства» и татарских «цесарей» как ветхозаветной власти царей-язычников над пленённым народом Божиим [с. 213],

і таке розуміння «цїсарства» В. С. добачає в С-2. Натомість в С-1 В. С. бачить спробу

сместить его понимание с эсхатологического «цесарства» в РА [= С-2] в сторону политического «цесарства» в РР [= С-1], раскрывающегося через идею признания власти старшего / сильнейшего, и опирающуюся на «Сказание о Борисе и Глебе» [с. 214].

Ці спостереження над тонкими деталями тексту безумовно корисні і розширюють наше уявлення про літературні джерела СМФ.

(4) *Ставиский В.И.* [О смысловой нагрузке](#) ритуала «поклонения кусту». – «Восточная Европа в древности и средневековье», М., 2020 г., т. 32, с. 198 – 202.

В. С. спробував з'ясувати походження трьох згадок про «поклоніння кущу» в ГВЛ. Його висновок звучить досить категорично:

Все три известия о поклонении кусту считать интерполяцией [... которая] возникла под пером редактора текста ГВЛ не ранее 1288 г. [с. 199].

Джерелом цього «поклоніння кущу», на думку В. С. не міг бути текст С-5, відомий зі списку 1313 р., отже, пізніший за ГВЛ. Таким спільним джерелом «поклоніння кущу» – висновує В. С. – міг бути гіпотетичний звід 1247 року.

На мій погляд, пороблені спостереження не дають додаткових підпор для зводу 1247 р. Сам текст ГВЛ в редакції 1288 р. міг бути таким джерелом, тим більше що в РПТ маємо сліди й інших даних ГВЛ (хоча б утечу Михайла до Угорщини). В такому випадку сумнів викликає тільки «телеграфічна» швидкість поширення тексту ГВЛ з Волині до Пскова (800 км по прямій).

Але далі В. С. запускається в значно гірші елюкубрації:

Обозначение ритуала поклонения умершим предкам, известного Плано Карпини как «поклонение идолу Чингиз-хана», видимо, приобретает узко локальную окраску «поклонения кусту» [с. 201].

Як же так могло статись?

Ритуалы, входившие в порядок дипломатического приема при дворах Чингизидов, становятся понятны в контексте традиционной монгольской культуры. Они были направлены на сохранение «благодати» / «счастья»

монгольских лидеров (Жуковская Н.Л. Категории и символика традиционной культуры монголов. – М.: 1988 г., с. 87 – 91). По-тюркски мероприятия, направленные на сохранение этой благодати, обозначались термином «кут» (Древнетюркский словарь. – Л.: 1969 г. – с. 471). Возможно, что пожелание счастья и процветания роду Чингиз-хана тюркоязычные переводчики связывали с поклонением душе Чингиз-хана, связанной с неким идолом, т. е. его «куту». Это слово могло трансформироваться по созвучию в славянское «куст» [...] Обозначение монгольского ритуала как «поклонение кусту», очевидно, является идиоматическим выражением, возникшим на Волыни в конце XIII в. [с. 202].

Ця побудова цілком неприйнятна:

1, збереження благодаті – це одне, а поклоніння ідолу – щось зовсім інакше, і потребувало би іншої термінології.

2, різниця між **монгольською** мовою учасників обряду збереження благодаті і **тюркською** мовою слова «кут» – приблизно така ж, як між «милостивим государем» и «государем императором». Монгольська, тюркська і руська мови взаємно незрозумілі, але в такі дрібниці, які я називаю мовним бар'єром, історики воліють не вдаватись.

3, перехід *кут* ⇒ *куст* можливий тільки при усному вислуховуванні, тобто він міг (теоретично) статись тільки в Орді у князя Данила та його супутників. Але практично це неможливо, бо ці русини не тільки **чули**, що їм говорять, але також і щось **бачили**. А якщо їм показували на ідола і говорили при цьому *кут*, то прийняти його за *куст* ніякою мірою неможливо. Якщо припускати такий перехід, то це означало би просто непорозуміння, на яке немає жодних правил і з якого не можна витягнути жодного смислового навантаження.

Нарешті, якщо «поклоніння кусту» було в гіпотетичному зводі 1247 р. і в С-2, то називати його «локальним волинським виразом» не випадає. Тут В. С., здається, заплутався у власних комбінаціях.

(5) *Ставиский В. [О формировании житийной традиции](#) прославления князя Михаила Черниговского (возникновение текстов). – Ruthenica, 2021 г., т. 16, с. 44 – 61.*

Наріжним каменем цієї статті виступає текст, який я позначаю С-5-239. В. С. приймає його дату – 1313 рік (хоча, як на мене, вона обґрунтована недостатньо) і вважає С-2 та С-3 скороченнями протографа С-5-239 [с. 47]. Цілком слухним є зауваження про використання в СМФ книги пророка Даниїла [с. 50]

Розглядаючи С-1, В. С. приходять до висновку:

Это ставит под сомнение древность так называемой «Ростовской редакции» и всю генеалогию ранних текстов о черниговском князе Михаиле. Очевидно, что из вершины стеммы РР [= С-1] должна быть перемещена в одну из второстепенных позиций [с. 51].

При розгляді РПТ В. С. слушно вказує на вставний характер епізоду С-5 – М-10, але помилково (на мою думку) вважає його згадкою про битву на Калці [с. 51]. Спільного в цьому епізоді із НІЛСІ дуже мало і навряд чи можна із цього висувати роль НІЛСІ як джерела РПТ. Також визнання цього епізоду вставним захитує систему уявлень В. С. про походження СМФ, тому що в С-2 вставки нема. І ту дослідник або мав би визнати первинність С-2 і вторинність С-5, або виразно наголосити, що цю вставку в С-2 відкинуто і в такий спосіб текст відкотився до

гаданого первісного вигляду, в якому вставки не було. Вважаю, що друга можливість суперечить бритві Оккама і є непотрібним ускладненням картини.

Міркування В. С. про вставки в РПТ із ГВЛ [с. 51 – 52] цілком слухні.

Дуже імпозантно виглядає 4-й розділ статті [с. 52 – 56], де перелічено 6 збіжностей тексту Іоана з плано Карпіні та РПТ. На мою думку, частина із цих збіжностей перейшла в РПТ із давнішого тексту СТН, не пов'язаного із особою Михайла, а частина не має такого характеру близькості, як це подає В. С.

Наступний розділ статті знову присвячено «поклонінню кущу»:

Развёрнутое описание ритуалов, включающее рассказ о «поклонении кусту», представляет собой редакторскую интерполяцию, внесённую в текст не ранее 1288 г. (см. детальное обоснование: «Галицько-Волинський літопис. Текстологія», К., 2020 р., с. 379 – 388, 405 – 401) [с. 57].

На зазначених сторінках книг 2020 року, як виявилось, містяться статті самого В. С. про певні сюжети ГВЛ. Звичайно, немає нічого дивного, що автор посилається на свої розвідки, опубліковані раніше, але хотілося би знати, чи хтось окрім самого В. С. поділяє такий категоричний погляд. Я не думаю, що факт включення статей в колективну монографію означає повну солідарність всіх авторів монографії з кожним твердженням кожної окремої статті. Вдаватись в текстологію ГВЛ і розбирати – «чи справді так було, чи може хтось збрехав» – я на цьому місці не можу. Від «передачі благодаті» з попередньої статті В. С. мабуть відмовився, бо немає про неї жодної згадки (ані про благодать, ані про статтю). А висновок В. С. із цього розділу звучить знову досить категорично:

Уже в части ГВЛ, которая была составлена ок. 1265 г., отразился текст некоего жития, сопоставимый с текстом протографа P1313 – PA / RI [с. 59].

Останній, 6-й розділ статті присвячено з'ясуванню, звідки узявся день 20 вересня як день загибелі Михайла і Федора. В. С. звертає увагу на гімн (М-64), запозичений з Октоїха, який, на його думку,

«исполняется на вечерне в четверг пятничной службы недели 6-го гласа [...] Но в 1240-х гг. 19 и 20 сентября ни разу не выпадало на неделю 6-го гласа. Однако 19 сентября отмечается память другого черниговского страсотерпца – князя Игоря Ольговича [...] Эта литургическая подсказка указывает не на 1246 г. (время события), но на 1247 г., когда, предположительно, составлялось первое агиографическое произведение о Михаиле. [Это время] совпало со 100-летней годовщиной мученического подвига князя Игоря Ольговича» [с. 60].

Вся ця елюкубрація цілком нестійна:

1, коли було складено Октоїх в такому вигляді, як ми його нині маємо?
2, наскільки стабільним є розподіл окремих співів по окремих моментах церковних служб?

3, коли почали шанувати Ігоря Ольговича як святого? Не раніше 17 ст.! [А. В. Кузьмин, А. П. Пятнов [Игорь \(Георгий\) Ольгович](#). – Православная энциклопедия, т. 21, с. 162 – 166]. Тобто автор СМФ – хто б він не був і де й коли б він не писав – не мав зеленого поняття, що цей мізерний Ігор – святий, і скоріше за все просто не знав про його існування (адже в ті часи не те що Інтернету не було, але навіть і «Полного собрания русских летописей»!).

Я дивлюся на цей спів простіше. Автор РПТ пригадав цей гімн і вписав його до свого твору, оскільки він відповідав описуваній ситуації – десь так, як чоловік,

на якого напали розбійники, волатиме «Караул!» безвідносно до того, у який день церковна служба містить таке воання.

Остаточну картину формування РПТ В. С. уявляє собі наступним чином: на початку 1247 р. було написано «житіє» князя Михайла, від якого походить опис його загибелі у Іоана з Плато Карпіні. До 1265 р. цей текст опинився у князівському скрипторії у Володимирі-Волинському (холмський літописець з попередніх статей В. С. при цьому зник), де використовувався при складанні галицької частини ГВЛ, а потім ще раз – при редагуванні ГВЛ в 1288 р. У Володимирі близько 1295 р. було написано протограф РПТ, один список якого перед 1313 роком потрапив до Пскова, а другий – до Володимира (на Клязьмі), де був використаний для складання Лаврентіївського літопису. У той же час скорочений текст протографа (С-1) було включено до Пролога пространної редакції [с. 60 – 61].

Легко помітити, що житіє зразка 1247 року – це той самий «звід митрополита Кирила» того самого 1247 року, тільки в профіль. «Звід» ми ще бачили у В. С. в 2020 році, але в 2021 році В. С. уже від нього відмовився.

Вся ця картина так само нестійка – з багатьох причин.

1, не бувало випадків, щоб «страждання» мучеників писались по свіжих слідах подій, і даремно В. С. дивиться на РПТ як на поліцейський протокол, який має зафіксувати обставини справи для суду історії. «Страждання» трапляються там і тоді, де і коли мученик заходить у конфлікт із начальством, і прославляти людину, страчену за наказом начальства, перед тим самим начальством не завжди буває зручно.

Наприклад, імператора Миколу 2-го убили в 1918 році, і щодо цього не було ніяких сумнівів. Але церковне шанування його розпочалось у 2000-у році, а **житія його досі не складено**, – навіть через 103 роки після загибелі [Вікіпедія, стаття «[Канонизация царской семьи](#)» – станом на 5.12.2021 р.]. Не тільки в 1919 році не було житія, а й досі нема – хоча в тому ж таки 1919 році була слідча комісія, котра залишила поліцейські протоколи, потрібні як фактичний матеріал для житія.

І все через те, що більшовики, котрі убили імператора, зизим оком дивились на вшанування його пам'яті. А Батий же був не тільки не гірший за більшовиків, а може ще й ліпший.

2, **всі без винятку** варіанти СМФ складені на території північно-східної (пізнішої Московської) Русі, і тільки там побутували їх рукописи. На сьогодні не відомо жодного тексту про Михайла і Федора, який походив би з території сучасної України – аж поки в 1689 році не було надруковано перший том Четїїх міней Димитрія Туптала (котрий у свою чергу дізнався про Михайла і Федора із надісланих із **Москви** Макарієвих Четїїх міней).

3, отримати короткий текст ЛЛ простим скороченням гіпотетичного житія 1247 року неможливо: ані ГВЛ, ані Іоан із Плато Карпіні не знають нічого ні про князя Бориса, ніже про докори Михайла на адресу Батия та його віри. Виходить, цих сюжетів не було в гіпотетичному житії 1247 р. і автор ЛЛ основно переробив це гіпотетичне джерело для свого літопису. А де тут моя бритва Оккама?

Тому думаю, що основна цінність даної статті В. С. – у конкретних спостереженнях, а не в загальних висновках.

(6) *Ставиский В.* [К вопросу об источниках](#) Введенского синодика Киево-Печерской Лавры. – Ruthenica, 2021 г., т. 16, с. 166 – 171.

Я присвятив цьому синодику [цілу велику книгу](#), котра в повному обсязі доступна в Мережі з 2018 р. – зокрема, на тому самому сайті Academia.edu, де я без жодних проблем знайшов усі потрібні мені праці В. С. Чому він не зумів знайти мою роботу – це загадка, котру ще мають розгадати майбутні фахівці з історіографії.

Я не роблю собі приклада з тих, хто ігнорує мої роботи (мене цікавить сам предмет, а не моя роль в предметі) і читаю все, що написано по предмету, в даному випадку – про Введенський синодик. Отже, у замітці В. С. читаємо:

Мы полагаем, что «историческая» часть ВС была составлена в стенах Киево-Печерской лавры [с. 166].

Я теж так думаю, і так написано в моїй роботі. Більше того, сам поділ синодиків на історичну і поточну частину запропонував не хто більше, як я (в попередніх працях із дослідження синодиків його не було), і тепер бачу, що цей поділ і ця термінологія прийнята на озброєння.

На доказ цього положення В. С. виставив два епізоди, обидва – з «Переліку князя Костянтина» (ПКК, за моєю нумерацією – 12-го розділу ВС). Перший з них стосується запису про загибель Михайла Всеволодовича (за моєю нумерацією – ПКК-20; його треба відрізняти від іншого, скороченого запису про цю ж подію – ПКК-75, якого В. С. не торкається).

Міркування В. С. про зв'язок цього запису із ГВЛ основані на виразі «не ходившим около куста» (ПКК-20). Такого точно виразу в ГВЛ немає, а є запис, що татари «водяше около куста» тих, хто приходив до Батия. В. С. вважає, що це виразно вказує на ГВЛ. Ще одним слідом використання ГВЛ для В. С. виступає іменування Федора у ПКК-20 *боярином* [с. 167 – 168].

Трактування другого епізоду – «княгині Петронелли» (ПКК-27) – у В. С. співпадає з моїм, але зроблено незалежно і з іншою аргументацією. Слушність думки В. С. я відзначив [у спеціальному доповненні](#) до своєї роботи про Введенський синодик.

З обох епізодів В. С. робить загальний висновок, що

поминальные записи из ВС о князе Михаиле Всеволодовиче, его жене и боярине Фёдоре, князе Владимире Игоревиче и его жене Петронелле не имеют никакого отношения к неизвестным древним черниговским поминальным записям. Они составлены в Киево-Печерской лавре на основании Хлебниковского списка не ранее 1630- годов [с. 170].

Я погоджуюсь із тим, що ці записи не є стародавніми і мають пізню редакцію, але якщо укладач ПКК справді користувався Хлебниківським списком у повному його обсязі, чому він не скористався численними відомостями про чернігівських князів 11 – 12 ст., які там містяться? Чому в ПКК нема багатьох інших безспірно чернігівських князів, а відомості ПКК про безспірно історичних чернігівських князів розходяться із літописом?

Повторю свою думку 2018 року: безпосереднього суцільного використання відомих нам літописів у ПКК нема.

Так само і для запису про Михайла (ПКК-20) укладач ПКК не конче мусив вдаватись до ГВЛ. Боярином Федір названий не в одному ГВЛ, але також в С-1, в 2 із 3 варіантів КПТ, в усіх варіантах РЛТ (окрім Холмогорського літопису), в усіх варіантах ТПС (окрім С-9), в усіх коротких літописних текстах СМФ, в «Никонівських» текстах та у текстах Степенної книги.

Така сама ситуація із поклонінням кущу, котре є в усіх текстах СМФ, і з урахуванням їх варіативності перехід (не) *поклоніння* ⇒ (не) *ходіння* може розглядатись як синонімічна заміна, зроблена автором ПКК. Можливо, маємо тут алюзію на «*ходіння довкола [ракитового] куща*» – евфемізм для позначення шлюбу без християнського обряду. Тому «не ходити довкола куща» може бути таким самим евфемістичним виразом на позначення «не виконувати язичницькі обряди». Безспірним запозиченням із ГВЛ є тільки епізод С-9 – М-23 («водяху около идол их, еже есть куста»).

Навіть якщо повністю прийняти думку В. С. про запозичення запису ПКК-20 із ГВЛ, це могло статись у Москві в 1550-х роках, не конче у Києві в 1630-х.

Таким чином, я не бачу причин відмовлятись від свого припущення про укладання протографа ПКК у Москві в середині 16 ст. Це припущення спирається на **всю сукупність** записів ПКК, а не на окремі його записи.

Сергій Павленко (1996 р.)

Павленко С. [Князь Михайло Чернігівський](#) та його виклик Орді. – Чернігів: 1996 р. – 79 с.

Популярна книжка, написана без найменшого уявлення про критику історичних джерел. Ранній початок збирання данини татарами С. П. виводить... із Воскресенського літопису, власне з СМФ у його складі (ВЛ – М-18) [с. 42]. Звичайно ж, у повній силі тут панує довіра до Р. В. Зотова та його фантазій щодо Любецького синодика. Для біографії Михайла Всеволодовича в частині «виклику Орді» безоглядно використовуються всі подробиці СМФ, і так далі.

Достоїнство книги – вона є в Мережі і її кожен легко може прочитати. Недолік – там написано стільки неокочирностей, що її не варто читати.

Володимир Рудаков (2009 р.)

Рудаков В.Н. [Монголо-татари](#) глазами древнерусских книжников середины 13 – 15 вв. – М.: Квадрига, 2009 г. – 258 с.

Книга цікава тим, що розглядає власне **уявлення** авторів зазначеного часу про татар, тобто може вважатись студією з історіографії та / або історії суспільної думки. Такий напрямок дослідження дуже важливий, тому що фактичні дані про татар, які ми намагаємось видобути з давніх творів, були трансформовані уявленнями книжників.

Але підрозділ книги, присвячений СМФ, дещо розчаровує. На тлі ретельно розроблених розділів про Повість про битву на Калці та Повість про напад Батия він виглядає дуже коротким і містить менше цікавого, ніж можна було сподіватись.

В. Р. розглядає найдавніші варіанти СМФ – С-1, С-2 та С-5 (очевидна залежність С-5 від С-2 не привернула уваги дослідника). Явно помилковим є твердження, запозичене від Н. Пак – що С-5 утворена із С-1 з додатком літописних даних, але це не вплинуло на подальші міркування.

Відповідного до свого основного завдання В. Р. збирає прикмети татар у цих творах і доходить висновку, що їх характеристика – стримана. Це важливо як початкова точка, бо в пізніших варіантах СМФ ми бачили наростання дедалі негативніших оцінок.

Із конкретних спостережень В. Р. цікавим видається порівняння С-0 з «Одкровенням Мефодія Патарського», про яке я уже згадав. Також В. Р. зауважив:

у проповідях Серапіона Владимирського немає явних згадок слова *татари*. І я уже був звернув увагу, що його так само немає в С-1. Можливо, це співставлення на щось придасться.

Марія Антонова і Катерина Іванова (2013 р.)

Антонова М. В., Иванова Е. М. [Специфика сюжетного топоса](#) «страсти святого» в «Сказании об убиении в Орде князя Михаила Черниговского и его боярина Феодора». – Вестник Брянского государственного университета. Серия История / литературоведение / право / языкознание, 2013 г., № 2 (2), с. 175 – 179.

Для літературного аналізу цілком слушно узято текст С-2. Виділено дві сюжетні лінії – Михайла і Федора, обидві відповідають традиційній структурі мученицького життя (але конкретних паралелей не наведено, хоча два життя в одному стакані – то цікавий випадок). Висновок:

Опираясь на агиографическую традицию, автор «Сказания» создал оригинальное произведение, в котором, вероятно, отразились некоторые особенности реальной ситуации и личные идейные и творческие установки [с. 178].

Як бачимо, дослідниці із похвальною обережністю ставляться до джерельного значення С-2.

Надія Мілютенко (2016 р.)

Милутенко Н. И. [Сказания о Михаиле Черниговском](#). – Труды отдела древнерусской литературы (Спб.), 2016 г., т. 64, с. 180 – 198.

Стаття складається з чотирьох частин: 1, біографія М.; 2, загибель М., 3, редакції СМФ; 4, походження СМФ. Перші дві з них мають оглядовий характер, і я, можливо, ще поговорю про них при іншій нагоді.

А от третя частина, основана на вивченні рукописів, становить великий інтерес саме для даної моєї роботи.

Виявляється, текст С-2 (у Н. М. – «1-й вид Первой редакции («отца Андрея»))» знаходиться не у Прологах, а в складі Києво-Печерського патерика Феодосіївської редакції. Таким є найдавніший список Соф. 1365 та ще один список 16 ст. Два інших списки – 15 та 17 ст., які містять С-2, пов'язані з цим патериком [с. 190 – 191]. З меншою докладністю згадано ще 5 інших рукописів 15 – 16 ст., які містять С-2, але не містять патерикових статей. (О. Лосева зазначила, що С-2 входить у склад Пролога пространної редакції з 1456 р. (Научная библиотека Московского университета, Волоколамское собрание, № 1376) [Лосева О. В. [Жития русских святых](#) в составе древнерусских Прологов XII – первой трети XV веков. – М.: 2009 г., с. 244]. Цей рукопис у Н. М. не згаданий).

Важливою є вказівка Н. М., що найдавніший рукопис Соф. 1365, переписаний на початку 15 ст., належав Кирило-Білозерському монастирю. Я при цій нагоді підкреслю – цей монастир знаходився у колишньому Ростовському князівстві, і це дає нам якийсь зв'язок між Ростовом і С-2.

Текст С-3 (у Н. М. – «2-й вид Первой редакции») Н. М. відзначила у 4 збірниках, використаних М. Серебрянським, і в 4 інших збірниках 16 – 17 ст., із яких Соф. 1463 (17 ст.) також належав Кирило-Білозерському монастирю [с. 193 – 194].

У четвертій частині Н. М. розглядає походження раних текстів СМФ. «Ростовское проложное житие [С-1] и Сказание об убиении [РПТ] нельзя возвести одно к другому» [с. 195] – думка безумовно слухна. Спільні моменти С-1, РПТ та оповіданням Іоана із Плато Карпіні «явно представляють общую устную традицию о Михаиле» [с. 195] (таким чином, Н. М. не поділяє ідею В. Стависького про «звід 1247 р.» і навіть не згадує про неї).

Щодо тексту С-5 (у Н. М. – «Вторая редакция») Н. М. зауважує:

В этом кружке [псковских] книжников [попа Андрея, его сына Козьмы и Явилы] осуществили и редактирование Сказания о Михаиле по дополнительным источникам. Рассказ о битве на Калке читался в Н1ЛСИ и Н1ЛМИ, известие об избиении татарских послов либо опиралось на устное предание, либо было придумано писцом [с. 198].

Тут все правильно, окрім того, що в С-5 немає згадки про битву **саме на Калці**.

Совпадения между Сказанием и ИпатЛ (например, имя убийцы князя – Доман), позволяют говорить о том, что ядро Сказания возникло в Чернигове [с. 194].

Как ростовский или черниговский текст попал в Псков? Почему псковская обработка Сказания вошла сначала в Н1ЛМИ, а затем и в Общерусский летописный свод (С1ЛСИ)? [с. 198].

Із припущенням про чернігівське походження СМФ не можна погодитись ніякою мірою. Ми не знаємо **ніяких книг** чернігівського походження аж до середини 17 ст., коли до Чернігова прибув Кирило Транквіліон-Ставровецький і надрукував тут своє «Перло многоцінне» (1646 р.). Наступним безспірно чернігівським автором був уже Лазар Баранович (2 пол. 17 ст.), і хоча він був чернігівським архієпископом, не мав найменшого поняття ані про Михайла, ніже про Федора – аж до 1689 року, коли прочитав надрукований у Києві перший том Четїїх міней свого молодшого сучасника – Димитрія Туптала. Тому й говорити про якусь чернігівську писемність попередніх століть ми не маємо жодних підстав.

Також обробки СМФ в С1ЛСИ та Н1ЛМИ є незалежними одна від одної, із яких перша виникла на 30 років раніше від другої.

Таким чином, археографічні спостереження Н. М. є дуже цінними, а от із використанням цих спостережень їй пощастило менше.

В 2019 році були надруковані ще дві статті Н. М., присвячені Пахомію Сербу і його версіям СМФ. Я їх уже [розглядав вище](#).

Марципани на циганське весілля

За згадками в літературі мені би стали у пригоді такі праці:

Пак Н. И. Некоторые исторические замечания к летописной «Повести о Михаиле Черниговском». – «Литература Древней Руси», М., 1981 г.

Dimnik M. Mikhail, prince of Chernigov and grand prince of Kiev: 1224 – 1246. – Toronto: 1981. – 16, 199 p.

Пак Н. И. Повесть о Михаиле Черниговском в историко-литературном процессе XIII – XV вв. (Текстология, жанровое и структурно-стилевое своеобразие.) – М.: автореферат канд. дисс., 1986.

Пак Н. И. Стилевое своеобразие повестей об убиенных князьях великих в составе Великих Миней Четых митрополита Макария. – «Художественно-

исторические памятники Можайска и русская культура XV-XVI вв.», Можайск, 1993 г.

Юрченко А. Г. Князь Михаил Черниговский и Бату-хан (К вопросу о времени создания агиографической легенды). – «Опыты по источниковедению: Древнерусская книжность», СПб., 1997 г.

Лаушкин А. В. К истории возникновения ранних проложных сказаний о Михаиле Черниговском. – Вестник Московского университета. Серия история, 1999 г., № 6, с. 3 – 25.

Так що ж зробиш, якщо цих творів ніде в Мережі нема. Посилання на них є, а самих творів не видно. Нотую їх для наступних поколінь дослідників. А поки що обійдеться циганське весілля без марципанів.

ВИСНОВКИ

За століття із гаком, що минуло з часу виходу базової монографії М. Серебрянського (1915) історіографія теми пройшла два виразних етапи розвитку. Із них перший тривав до 24 серпня 1991 року, тобто до моменту проголошення незалежності України. Другий етап почався від проголошення незалежності України і триває досі.

Традиційно бачимо, що наука історії не має власних сил для розвитку, і пристосовується до поточних політичних умов. Вважаю, що й історична наука в Росії мусить бути вдячна Україні за проголошення незалежності, бо та академічна свобода, яка настала була в Росії і яка частково збереглася до сьогодні, зумовлена позитивними політичними змінами 1991 року. (Про інші свободи в Росії я не говорю, – сучасні росіяни нічого собі не бажають, окрім відбудови всесоюзної тюрми в усіх деталях. Про свободу наукових досліджень їм байдуже, бо це – ані не телевізор, ані не холодильник.)

Історики скористались новими можливостями, котрі дало скасування загальносоюзної маршировки, і дослідження в галузі сказання-князе-Михайлознавства в останні 30 років помітно поживались. Можна виділити три основних напрямки студій.

Археографічний напрямок показав, що можливості вивчення уже відомих рукописів далеко не вичерпані. Важливі уточнення приносять дослідження над складом рукописних збірників, котрі містять СМФ, часом їх виникнення та місцями їх побутування. Слабше стоїть справа із публікацією текстів.

Джерелознавчий напрямок студій спирається на уже опубліковані тексти. Спроби реконструкції походження СМФ показують велику різноманітність гіпотез (до яких я додав ще свою). Виявлено багато літературних паралелей до СМФ. Щодо джерельної вартості СМФ окреслилося дві групи оцінок: одні дослідники намагаються побачити в СМФ риси реальної події середини 13 ст., інші ставляться до цього реалізму обережно (я тут займаю крайню точку зору).

Літературний напрямок студій, як не дивно, представлений поки що найслабше. Хотілося би побачити історію Михайла і Федора в усій повноті її літературної еволюції (аж до сучасних історичних романів включно), в усіх її зв'язках із попередньою, сучасною і наступною агіографією, побачити, як змінювалась літературна техніка та смаки.

Нарешті, хотілося би, щоб хтось співставив Сказання про Михайла і Федора із «Повестью о настоящем человеке» Бориса Полевого і визначив – чи справді

соціалістичний реалізм веде свій початок з початку 20 ст., чи він впливає із старорежимної агіографії.

Перелік скорочень

- ВЛ** – Воскресенський літопис [ПСРЛ, 1856 г., т. 7; СМФ – с. 152 – 156].
- ВПЛ** – Вологодсько-Пермський літопис [ПСРЛ, 1959 г., т. 26; СМФ – с. 82 – 85].
- ГВЛ** – Галицько-Волинський літопис, остання частина Іпатіївського літопису.
- ГЗ1460** – гіпотетичний літописний звід 1460-х років, нащадок С1ЛС1 і попередник МЗ1492 ([докладніше...](#)).
- ГИМ** – Государственный исторический музей (Москва).
- ЄЛ** – Єрмолінський літопис [ПСРЛ, 1910 г., т. 23; СМФ – с. 81].
- ЗПМ** – Записка про пам'ять Михайла (умовно виділений фрагмент С-1, [докладніше...](#)).
- ІпатЛ** – Іпатіївський літопис [ПСРЛ, т. 2; є кілька видань, в т. ч. [мережеве](#)].
- КЛТ** – короткі літописні тексти СМФ. Група об'єднує варіанти ЄЛ, Л72ЯС1, Л72ЯМ1, НЛД ([докладніше...](#)).
- КПТ** – короткі проложні тексти СМФ ([докладніше...](#)).
- Л72ЯС1** – Літопис від 72-х язык старшого ізводу [ПСРЛ, 1962 г., т. 28; СМФ – с. 56].
- Л72ЯМ1** – Літопис від 72-х язык молодшого ізводу [ПСРЛ, 1962 г., т. 28; СМФ – с. 214].
- ЛД-*** – варіанти тексту СМФ за Л. О. Дмитрієвим [*Дмитриев Л. А. Сказание о убиении в орде князя Михаила Черниговского и его боярина Феодора.* – Словарь книжников и книжности Древней Руси, Ленинград, 1989 г., т. 2, ч. 2, [с. 412 – 416](#)].
- ЛЛ** – Лаврентіївський літопис [ПСРЛ, т. 1; є кілька видань, в т. ч. [мережеве](#)].
- ЛЛЗ** – Лицевий літописний звід. Текст СМФ з Лаптевського тому цього зводу подано як додаток до Никонівського літопису [ПСРЛ, 1885 г., т. 10, с. 237 – 244].
- МЗ1492** – Московський літописний звід 1492 р. [ПСРЛ, 1949 г., т. 25; СМФ – с. 136 – 139].
- МС-*** – варіанти тексту СМФ за М. І. Серебрянським (НИС-1).
- Н1ЛМ1** – Новгородський 1-й літопис молодшого ізводу [Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / А. Н. Насонов. – М.-Л., 1950 р.; СМФ – [с. 298 – 303](#)].
- Н1ЛС1** – Новгородський 1-й літопис [старшого ізводу](#) [Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / А. Н. Насонов. – М.-Л., 1950 р.].
- НикЛ** – Никонівський літопис [ПСРЛ, 1862 – 1904 гг., тт. 9 – 13; СМФ – т. 10, с. 130 – 133].
- НИС-1** – *Серебрянский Н. И. Древнерусские княжеские жития.* – М.: 1915 г. [дослідження].
- НИС-2** – *Серебрянский Н. И. Древнерусские княжеские жития.* – М.: 1915 г. [тексти, URL той самий].
- НЛД** – Новгородський літопис Дубровського [ПСРЛ, 2004 г., т. 43; СМФ – с. 95].

ПСРЛ – Полное собрание русских летописей. Для кожного тому я зазначаю перше видання (воно ж найбільш приступне у Мережі). В останні 20 років випускаються перевидання, котрі містять нові передмови, але текст пам'яток там скрізь сканований, без нової обробки рукописів.

РГАДА – Российский государственный архив древних актов (Москва).

РНБ – Российская национальная библиотека (Санктпетербург).

РЛТ – розлогі літописні тексти СМФ. Група об'єднує варіанти С1ЛСІ, Н1ЛМІ, М31492, ВПЛ, ТверЛ, ВЛ, ХолмогорЛ ([докладніше...](#)).

РПТ – розлогі проложні тексти СМФ. Група об'єднує варіанти С-2 – С-5 ([докладніше...](#)).

С-* – варіанти тексту СМФ за М. І. Жарких. Ці позначення є основними в даній роботі.

С-0 = ЛД-1 – Протограф РПТ (тут і далі С-* – скорочення від «Сказання»; [докладніше...](#)).

С-1 = МС-1 = ЛД-2 = БК-1 – Ростовський текст СМФ ([докладніше...](#)).

С-2 = МС-4 = ЛД-5 = БК-5 – «редакція з іменем Андрія» за М. І. Серебрянським ([докладніше...](#)).

С-3 = МС-5 = ЛД-6 = БК-6 – «редакція з іменем Іоана» за М. І. Серебрянським ([докладніше...](#)).

С-4 = МС-6 = ЛД-8 = БК-7 – «скорочена редакція з іменем Іоана» за М. І. Серебрянським ([докладніше...](#)).

С-5 = МС-7 = ЛД-7 = БК-2 – «розширена редакція з іменем Андрія» за М. І. Серебрянським ([докладніше...](#)).

С-6 = МС-12 – «Архівська редакція» за М. І. Серебрянським ([докладніше...](#)).

С-7 = МС-13 – «Мінейна редакція» за М. І. Серебрянським ([докладніше...](#)).

С-8 = МС-11 – «Соловецька редакція» за М. І. Серебрянським ([докладніше...](#)).

С-9 = МС-9 = ЛД-9 = БК-9 – «особлива проложна редакція» за М. І. Серебрянським ([докладніше...](#)).

С-10 = МС-15 = ЛД-14 – «Чудовська редакція» за М. І. Серебрянським ([докладніше...](#)).

С-11 = МС-2 = БК-8 – «Загальноруська редакція» за М. І. Серебрянським ([докладніше...](#)).

С-12 = МС-3 – «редакція друкованого Пролога» за М. І. Серебрянським ([докладніше...](#)).

С1ЛСІ – Софійський 1-й літопис старшого ізводу [ПСРЛ, 2000 г., т. 6, вып. 1; СМФ – стб. 318 – 325].

С3Л – Софійський 3-й літопис = Софійський 1-й літопис за списком Царського [ПСРЛ, 1994 г., т. 39; СМФ – с. 84 – 86].

СимЛ – Симеонівський літопис [ПСРЛ, 1913 г., т. 18; СМФ – с. 66 – 69].

СМФ – «Сказання про загибель в Орді князя Михайла Чернігівського і боярина Федора».

СтепенКн – Степенна книга [ПСРЛ, 1908 г., т. 21, ч. 1; СМФ – с. 267 – 277].

СТН – «Слово про татарську неволю», гіпотетичний попередник СМФ ([докладніше...](#)).

ТверЛ – Тверський літопис [ПСРЛ, 1863 г., т. 15; СМФ – [стб. 386 – 393](#)].

ТЛ – Троїцький літопис [*Приселков М. Д.* [Троицкая летопись](#). Реконструкция текста. – М.: 1950 г.].

ТПС – тексти Пахомія Серба. Група об'єднує варіанти С-6 – С-9 ([докладніше...](#)).

ХолмогорЛ – Холмогорський літопис [ПСРЛ, 1977 г., т. 33; СМФ – с. 69 – 71].

Хронограф – Хронограф редакції 1512 р. [ПСРЛ, 1911 г., т. 22, вып. 1; СМФ – с. 399 – 400].